

6

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток КПРС марксистсько-ленінських ідей про трудове виховання мас
- Неспроможність буржуазної стратегії класового роззброєння свідомості трудящих
- З історії Великої Вітчизняної війни (добірка)
- Про реакційний ідейно-політичний союз уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. К. Василенко*. Развитие КПСС марксистско-ленинских идей о трудовом воспитании масс. *В. Г. Королько*. Несостоятельность буржуазной стратегии классового разоружения сознания трудящихся. *Ф. И. Стеблій*. Крестьянское движение в Восточной Галиции во время революции 1848—1849 гг. *А. А. Шишов*. Тактика компартий капиталистических стран в работе среди прогрессивной молодежи. Сообщения. *Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза*. *А. И. Байракивский*. Политическая активность колхозного крестьянства на освобожденной территории Украинской ССР (1943—1945 гг.). *М. В. Гагаев*. Партийные организации Полтавщины во главе восстановления народного хозяйства области в 1943—1945 гг. *И. В. Лоханский*. Содружество русских, украинских и белорусских партизан в зоне Брянских лесов и украинского Полесья (1941—1942 гг.). *П. А. Савчук*. Партийные конференции в партизанских формированиях в годы Великой Отечественной войны.* *В. В. Добрецова, Л. П. Маянская*. О реакционном идейно-политическом союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. *Ф. М. Шабульдо*. Включение Киевского княжества в Литовское государство во второй половине XIV в. Заметки. *Борцы за счастье народа*. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *V. K. Vasilenko*. Development of the Marxist-Leninist Ideas of Labour Education of Masses by the CPSU. *V. G. Korolko*. Groundlessness of the Bourgeois Strategy of Class-Consciousness Desarmament of the Working People. *F. I. Stebly*. The Peasant Movement in East Galitsia during the Revolution of 1848—1849. *A. A. Shishov*. Tactics of Communist Parties of Developed Capitalist Countries in Work among the Progressive Youth. Communications. *From History of the Great Patriotic War*. *A. I. Bairakivsky*. Political Activity of the Kolkhoz Peasantry in the Liberated Territory of the Ukrainian SSR (1943—1945). *M. V. Gagaev*. Party Organizations of the Poltava Region at the Head of the Restoration of National Economy in the Region during 1943—1945. *I. V. Lokhansky*. Co-operation of Russian, Ukrainian and Byelorussian Partisans in the Bryansk Forests Zone and in the Ukrainian Polesye (1941—1942). *P. A. Savchuk*. Party Conferences in the Partisan Formations during the Great Patriotic War.* *V. V. Dobretsova, L. P. Mayanskaya*. On the Reaction Ideological and Political Unity of Uniate Church and Ukrainian Bourgeois Nationalism. *F. M. Shabuldo*. On Joining of the Kiev Principality to the Lithuanian State in the Second Half of the 14th Century. Notes. Fighters for the People Happiness. Returning to Already Published. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (147)
ЧЕРВЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ
Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

- Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р. Про 70-річчя
II з'їзду РСДРП 3

СТАТТІ

- В. К. Василенко — Розвиток КПРС марксистсько-ленінських ідей про тру-
дове виховання мас 7
В. Г. Королько — Неспроможність буржуазної стратегії класового роззброєння
свідомості трудящих 17
Ф. І. Стеблій (*Львів*) — Селянський рух у Східній Галичині під час революції
1848—1849 рр. 28
О. О. Шишов — Тактика компартій капіталістичних країн у роботі серед
прогресивної молоді 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- А. І. Байраківський — Політична активність колгоспного селянства на ви-
зволений території Української РСР (1943—1945 рр.) 47
М. В. Гагаєв (*Тбілісі*) — Партійні організації Полтавщини на чолі відбудови
народного господарства області в 1943—1945 рр. 55
Й. В. Лоханський (*с. Андрушівка Житомирської області*) — Співдружність
російських, українських і білоруських партизанів у зоні Брянських лісів і
українсько-білоруського Полісся (1941—1942 рр.) 59
П. О. Савчук (*Дубно*) — Партійні конференції в партизанських формуваннях
у роки Великої Вітчизняної війни 64

* * *

- В. В. Добрецова (*Львів*), Л. П. Маянська (*Львів*) — Про реакційний ідей-
но-політичний союз уніатської церкви та українського буржуазного
націоналізму 70
Ф. М. Шабульдо — Включення Київського князівства до складу Литовської
держави у другій половині XIV ст. 79

ЗАМІТКИ

- А. П. Фетісов (*Дніпродзержинськ*) — З історії розгрому білогвардійських
банд на Далекому Сході (1923 р.) 89
М. В. Кордон — Розподіл земель Півдня України Радами селянських депутатів
у січні — березні 1918 р. 91
Н. Л. Проскура (*Ніжин*) — Переселення селян з Харківської губернії у роки
столипінської аграрної реформи 98
Б. М. Орловський — Казенні металургійні мануфактури Півдня та їх рудні
ресурси 105
А. П. Савчук — До підсумків вивчення первісної епохи на Київщині 111

Борці за щастя народу

- М. М. Сапун — Старий комуніст О. П. Пирогов 115

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. К. Малиненко (*Слов'янськ*) — Виховання радянського патріотизму в учнів технікумів за допомогою екскурсій до мст-героїв 117

НАШ КАЛЕНДАР

- О. В. Мойсеев — Початок контрнаступу радянських військ на Україні (До 30-річчя Курської битви) 119
В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятний — Легендарний рейд (До 30-річчя Карпатського рейду) 123
Ю. Г. Дементьев (*Воронеж*) — До 100-річчя від дня народження В. Д. Бонч-Бруевича 127
М. Л. Бінов (*Одеса*) — Професіональний революціонер П. І. Старостін (До 90-річчя від дня народження) 129

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Ю. В. Воскресенський (*Москва*) — Висвітлення ролі фабрик і заводів у соціально-економічному розвитку регіонів 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- О. С. Кудлай, Б. П. Борцов — Братерський союз народів. Комуністична партія — організатор утворення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 137
А. Ф. Вовчик, В. П. Столяренко — Б. П. Ковалевський. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР) 139
Б. І. Лукач — О. І. Русин. Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва (1945—1969 рр.) 141
Б. І. Корольов, С. А. Вольський (*Одеса*) — Н. М. Якупов. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия 142
А. М. Катренко — Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг. 144
В. А. Жебокрицький, А. К. Мартиненко — В. Д. Конобеев. Болгарський національно-визвольний рух. Ідеологія, програма, розвиток 146
П. С. Сохань, В. В. Кравченко — Недю Недев. Асен Златаров. Книга про нього і його час (1885—1936) 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- О. П. Кріль (*Львів*) — Семінар архівістів у Львові 150
П. К. — Ювілей братнього польського журналу 150
Я. О. Кривко (*Глухів*) — Музей С. А. Ковпака в технікумі 151
В. В. Діденко, В. Я. Хоменко — 70-річчя І. І. Шевченка 153
В. К., Г. Г. Голубова — Захист докторських дисертацій П. С. Соханем і Л. Д. Алексєєвим 154
Павло Арсентійович Лавров 155

ДОДАТОК

- Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і КП України 156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятний**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *Л. П. Захарченко*

БФ 03343. Здано до складання 27.IV 1973 р. Підписано до друку 27.VI 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 14,48. Зам. К-68. Тираж 8954. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Постанова Центрального Комітету КПРС
від 4 квітня 1973 р.

Про 70-річчя II з'їзду РСДРП

30 липня 1973 року минає 70 років з дня відкриття II з'їзду РСДРП. Всесвітньо-історичне значення з'їзду полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін. Виникла пролетарська партія нового типу, партія більшовиків, велика ленінська партія. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹.

Пройдений з того часу нашою партією шлях не має собі рівних в історії. З порівняно невеликої підпільної організації вона перетворилася в могутню, згуртовану, майже п'ятнадцятимільйонну армію комуністів — правлячу партію першої в світі соціалістичної держави. КПРС, партія робітничого класу, стала бойовим авангардом усього радянського народу, який будує комунізм. В партії, писав Ленін, «ми бачимо розум, честь і совість нашої епохи».

Створюючи партію, В. І. Ленін виходив з того, що в умовах імперіалізму і пролетарських революцій робітничому класові необхідний був новий тип партії — справді революційної, справді комуністичної, яка повинна докорінно відрізнятись від партій II Інтернаціоналу. Партія, за визначенням В. І. Леніна, повинна очолити боротьбу пролетаріату за революційне перетворення суспільства, бути провідною силою революційного переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму. Спираючись на положення К. Маркса і Ф. Енгельса, на досвід російського і світового робітничого руху, творчо розвиваючи марксизм стосовно до епохи імперіалізму, Ленін створив цілне вчення про партію як найвищу форму революційної організації робітничого класу, всебічно розробив її теоретичні та організаційні основи, стратегію і тактику більшовизму, норми партійного життя і принципи партійного керівництва.

Зачатком революційної пролетарської партії в Росії був створений В. І. Леніним у 1895 році петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», навколо якого почали об'єднуватися соціал-демократичні організації ряду промислових центрів країни. У 1898 році відбувся I з'їзд, який проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Проте з'їзд, що проходив без участі Леніна та його найближчих соратників, які перебували на засланні, не зміг виробити програму і статут партії, подолати роз'єднаність соціал-демократичного руху.

Видатна заслуга в ідейній та організаційній підготовці революційної пролетарської партії, у розмежуванні з опортуністами належить створеній і керованій Леніним газеті «Искра». Навколо газети на принциповій марксистській основі згуртувалися місцеві комітети партії, ціла плеяда професіональних революціонерів. «Искра», за словами Леніна, об'єднала увесь цвіт революційного пролетаріату Росії.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

Другий з'їзд РСДРП прийняв марксистсько-ленінську програму партії — програму боротьби за повалення самодержавства, влади поміщиків і капіталістів, за встановлення диктатури пролетаріату як знаряддя соціалістичного перетворення суспільства. Він закріпив перемогу більшовизму над опортунізмом «економістів», завдав найсильнішого удару їх однодумцям у міжнародній соціал-демократії.

Другий з'їзд РСДРП став поворотним пунктом і в світовому робітничому русі. «Створення більшовицької партії,— говориться в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— відкрило новий етап у російському і міжнародному робітничому русі. Вперше пролетаріат дістав організацію, здатну в нових історичних умовах успішно керувати його боротьбою за своє соціальне визволення».

Ленінське вчення про партію — найвидатніший вклад у скарбницю революційного марксизму. У марксизмі-ленінізмі дістали своє наукове вираження найнасушніші потреби класової боротьби пролетарів усіх країн.

В. І. Ленін створював, зміцнював і гартував партію у непримиренній боротьбі з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, з ревізіонізмом, троцькізмом, правим і «лівим» опортунізмом, соціал-шовіністами і націонал-ухильниками, з усіма противниками революційних принципів марксизму.

Під керівництвом Комуністичної партії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства — еру переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Під керівництвом Комуністичної партії здійснені небачені за глибиною, розмахом і темпами соціалістичні перетворення. Наша Батьківщина, подолавши вікову відсталість, перетворилася в могутню соціалістичну державу. КПРС об'єднала трудящих усіх національностей на ідейній основі марксизму-ленінізму, виховала покоління людей — самовідданих будівників комунізму, справжніх інтернаціоналістів.

Монолітна згуртованість радянського народу навколо ленінської партії, його безмежна відданість справі Жовтня, соціалістичній Вітчизні яскраво виявилися у суворі роки Великої Вітчизняної війни. Радянські люди продемонстрували безприкладну мужність, масовий героїзм на фронті і в тилу. Вірний своєму інтернаціональному обов'язкові, Радянський Союз допоміг поневоленим народам визволитися від фашистського ярма. Могутність першої соціалістичної держави, правильна ленінська політика КПРС сприяли успіхові народно-демократичних, соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, крахові колоніальної системи імперіалізму.

Головним підсумком найглибших соціально-економічних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом КПРС, є побудова розвинутого соціалістичного суспільства. На основі корінних змін в економічному, соціальному і духовному житті суспільства склалась нова історична спільність людей — радянський народ, непорушне братерство трудящих більш як ста націй і народностей, спаяних спільними інтересами і цілями, єдиною марксистсько-ленінською ідеологією. Яскравою демонстрацією інтернаціоналізму і дружби народів було всенародне святкування 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Найважливішою об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є зростання керівної ролі Комуністичної партії. Ця закономірність виявляється з ще більшою силою на етапі побудови комунізму.

У Програмі КПРС, у рішеннях XXIII і XXIV з'їздів та інших документах лєнінське вчення про партію знаходить свій дальший розвиток. Творчо збагачуючи марксизм-лєнінізм, КПРС у рішеннях з'їздів і Пленумів, у партійних документах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя Радянського Союзу дала глибоке узагальнення досвіду будівництва соціалізму і комунізму, сучасного світового революційного руху.

Видатною подією в житті партії, всього радянського народу став XXIV з'їзд КПРС, який розробив чітку політичну лінію комуністичного будівництва на сучасному етапі. З'їзд висунув історичне завдання органічно з'єднати досягнення сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі швидкого і всебічного розвитку продуктивних сил.

Під керівництвом партії робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція успішно здійснюють рішення з'їзду. В центрі уваги — наполеглива боротьба за виконання плану третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки. «Головне завдання зараз, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв, — це круто змінити орієнтацію, перенести наголос на інтенсивні методи ведення господарства, забезпечити тим самим серйозне підвищення ефективності економіки»².

Здійснюючи цілеспрямовану різнобічну діяльність по вдосконаленню радянської політичної системи, КПРС велику увагу приділяє дальшому розвитку соціалістичної демократії, всемірному підвищенню ролі Рад депутатів трудящих — органів справжнього народовладдя, профспілкових, комсомольських та інших масових громадських організацій.

Керівна роль партії тим вища, чим кращий її якісний склад, чим організованіше діють усі комуністи по виконанню прийнятих рішень. Вона якнайбезпосередніше залежить від рівня партійної дисципліни, ідейної переконаності і теоретичної підготовки комуністів, від послідовного здійснення принципу демократичного централізму, від повсякденного зв'язку комуністів з масами на всіх ділянках комуністичного будівництва. КПРС постійно вдосконалює стиль і методи партійного керівництва. Вона безустанно дбає про підвищення боєздатності усіх своїх організацій, виховує комуністів у дусі більшовицької непримиренності до хиб, створює необхідні умови для розвитку критики і самокритики. Політична й організаторська робота, яка проводиться у зв'язку з обміном партійних документів, сприяє дальшому зміцненню партії, вдосконаленню методів керівництва усім життям суспільства, підвищенню відповідальності кожного комуніста за доручену справу.

КПРС — партія послідовного пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Під прапором інтернаціоналізму вона привела трудящих багатонаціональної Радянської країни через усі випробування до перемог і досягнень всесвітньо-історичного значення. Інтернаціоналізм, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму — закон нашого життя, найважливіша умова успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Зовнішньополітичний курс КПРС по здійсненню Програми миру, виробленої XXIV з'їздом, забезпечує сприятливі зовнішні умови для комуністичного будівництва в нашій країні, зміцнення світової соці-

² Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 50.

алістичної співдружності, сприяє робітничому і національно-визвольному рухові. Він спрямований проти агресивної політики імперіалізму, на утвердження принципів мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва з державами протилежної соціальної системи, на зміцнення загального миру і безпеки народів, на забезпечення соціального прогресу на всій землі. Цей курс відповідає інтересам усіх народів.

Комуністична партія Радянського Союзу — випробуваний бойовий загін світового комуністичного руху. Теоретична діяльність КПРС, її принципова лєнінська політика, послідовна боротьба за згуртованість соціалістичної співдружності, за єдність усього міжнародного комуністичного руху на основі марксизму-лєнінізму, пролетарського інтернаціоналізму, проти буржуазної ідеології, реформізму, правого і «лівого» опортунізму зустрічають схвалення і підтримку братніх марксистсько-лєнінських партій. Величезний досвід КПРС по втіленню в життя принципів лєнінізму, по керівництву революційною боротьбою, будівництвом соціалізму і комунізму, великий досвід розвитку самої партії відповідно до вимог кожного нового історичного етапу став надбанням усього світового революційного руху. Без всебічного врахування досвіду немислимий розвиток марксизму-лєнінізму.

Центральний Комітет КПРС вважає за необхідне широко відзначити сімдесятиріччя II з'їзду РСДРП як знаменну дату в історії лєнінської партії, в історії нашої країни, в історії всього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам, міськкомам і райкомам партії, первинним партійним організаціям, Головному політичному управлінню Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, політуправлінням прикордонних і внутрішніх військ слід розгорнути у зв'язку з цією датою політичну роботу серед усіх верств населення, звернувши особливу увагу на пропаганду лєнінського вчення про партію, всесвітньо-історичного досвіду КПРС по керівництву будівництвом соціалізму і комунізму, її боротьби за єдність і згуртованість світового комуністичного і робітничого руху.

Широко використовуючи документи партії, зв'язані з 50-річчям Жовтня і 100-річчям з дня народження В. І. Лєніна, XXIV з'їздом КПРС, спрямувати пропагандистську і масово-політичну роботу на посилення комуністичного виховання трудящих у світлі завдань, викладених у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Головним змістом політичної і організаторської роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій, говорить в постанові ЦК КПРС, повинен стати розвиток всенародного соціалістичного змагання за дострокове виконання народногосподарського плану 1973 року і завдань дев'ятої п'ятирічки в цілому.

Інститут марксизму-лєнінізму, Академія суспільних наук і Вища партійна школа при ЦК КПРС з участю гуманітарних інститутів Академії наук СРСР проведуть наукову конференцію, присвячену 70-річчю II з'їзду РСДРП. Центральний музей В. І. Лєніна та його філіали, Музей К. Маркса і Ф. Енгельса організують виставки, які відобразатимуть історичний шлях КПРС.

Статті

В. К. ВАСИЛЕНКО

РОЗВИТОК КПРС МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПРО ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ МАС

Всесвітньо-історичні завоювання соціалізму, всі успіхи радянського народу в будівництві комуністичного суспільства нерозривно пов'язані з найпередовішим, пайреволюційнішим вченням сучасності — марксизмом-ленінізмом. Це вчення було і залишається для Комуністичної партії Радянського Союзу наукою перемагати, теоретичною основою її генеральної лінії. Важливе місце в теоретичній спадщині класиків марксизму-ленінізму посідають положення й ідеї про комуністичне виховання трудящих, зокрема, про трудове виховання.

Основи наукової теорії трудового виховання були закладені К. Марксом та Ф. Енгельсом. Вони визначили виховання, як процес, що включає розумове й фізичне виховання та політехнічне навчання¹, і показали його роль і місце у суспільстві. Класики марксизму довели, що найефективнішим, наймогутнішим об'єктивним засобом впливу на розвиток фізичних і духовних сил людини є праця. К. Маркс в одному із своїх ранніх творів «Економіко-філософські рукописи 1844 року» вказував, що для «людини вся так звана всесвітня історія є не що інше, як породження людини людською працею»². Праця — це велика сила становлення, розвитку і вдосконалення людського суспільства, основа його матеріального життя, один з головних засобів виховання особи, формування її свідомості, «основна умова всього людського життя,— за визначенням Ф. Енгельса,— і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»³.

К. Маркс і Ф. Енгельс підходили до аналізу праці конкретно-історично. Вони теоретично обґрунтували, що в антагоністичному суспільстві праця носить підневільний характер і спрямована на забезпечення прибутків пануючих класів, які піклуються не стільки про дальший розвиток трудівника, скільки про максимальне використання його практичного досвіду та знань. Теоретики марксизму довели, що лише при комунізмі «праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя...»⁴, усвідомленою необхідністю. Головним у марксистській теорії трудового виховання є вимога поєднувати навчальний і виховний процес з суспільною продуктивною працею підростаючого покоління. К. Маркс розглядав таке поєднання «не тільки як один із

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 321, 324.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1973, стор. 555—556.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 453.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 21.

засобів для збільшення суспільного виробництва, але й як єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей»⁵.

В. І. Ленін творчо розвинув і конкретизував ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса про роль праці в суспільстві, у вихованні нової людини. Ще в 1897 р. він писав: «...Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»⁶.

Обґрунтувавши положення про те, що соціалізм вперше залучає більшість людей на арену такої діяльності, де вони можуть проявити себе, розвинути свої здібності, показати таланти⁷, В. І. Ленін розвинув далі головне в проблемі трудового виховання, зокрема, положення про соціалістичну та комуністичну працю, про трудове змагання, про виховання свідомої трудової дисципліни, про матеріальні та моральні стимули до праці, про методи залучення до неї всіх працездатних членів суспільства. Володимир Ілліч говорив про комуністичну працю у двох аспектах. В широкому — це свідомо, добровільна, творча, високопродуктивна праця вільних від експлуатації людей, повсякденна турбота про підвищення її продуктивності, праця на благо всього суспільства. У вузькому розумінні — це безплатна праця, «яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами...»⁸, а як потреба здорового організму. Відповідно до двох фаз комуністичного суспільства В. І. Ленін розподіляв працю на соціалістичну та комуністичну, вказуючи при цьому на поступове переростання першої в другу.

Розкриваючи виховну роль праці, вождь партії на III з'їзді комсомолу говорив, що молоде покоління повинно поєднувати навчання з життям, з особистою участю в соціалістичному будівництві. «Ми повинні всяку працю..., — зазначав він, — побудувати так, щоб кожний робітник і селянин дивився на себе так: я — частина великої армії вільної праці...»⁹.

Завдання виховання нового, комуністичного ставлення до праці, вчив В. І. Ленін, дуже складне і вирішення його вимагає тривалого часу. «Будувати нову дисципліну праці, — писав Ілліч, — будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч. Це — найвдячніша і найбагатородніша робота»¹⁰.

Важливою особливістю ленінського етапу розвитку марксистських положень про трудове виховання є перетворення їх у керівництво для діяльності КПРС щодо організації соціалістичної праці та виховання нової людини.

Новий вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії трудового виховання внесли Програма КПРС, рішення XXIII та XXIV з'їздів партії, а також Тези ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, документи святкування 50-річчя утворення СРСР, зокрема, доповідь Гене-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 458.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 423.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 262.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469—470.

рального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». В цих документах зроблено висновок, що виконання планів комуністичного будівництва в кінцевому підсумку залежить від людини, її ставлення до праці та суспільної власності, від глибокого усвідомлення нею своєї відповідальності за спільну справу, від рівня її політичної зрілості, освіченості, культури. Як зазначається в партійних документах, у нашій країні завдяки самовідданих праці радянських людей досягнуто високого рівня розвитку народного господарства, соціалістичних, суспільних відносин і культури, побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. За роки Радянської влади вирости нові покоління людей, вихованих у дусі колективізму та дружби народів, «склалися чудові риси радянської людини: відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм...»¹¹.

Творчо розвиваючи марксистсько-ленінські ідеї про трудове виховання, Комуністична партія у своїй Програмі поставила в центр виховної роботи розвиток нового, творчого, комуністичного ставлення до праці у всіх членів радянського суспільства. Партія виходить з того, що формування нової людини відбувається в процесі активної участі в будівництві комунізму, розвитку комуністичних начал в економічному і громадському житті, що «праця на благо суспільства — священний обов'язок кожної людини»¹². Саме в процесі праці формуються такі моральні риси будівників комуністичного суспільства, як цілеспрямованість, наполегливість у досягненні мети, організованість, дисциплінованість, колективізм, взаємодопомога та ін.

Розвиваючи далі програмні положення, XXIII з'їзд партії відзначив, що «поза свідомою працею і громадською діяльністю немає і не може бути комуністичного виховання»¹³. В матеріалах XXIV з'їзду КПРС червоною ниткою проходить думка, що лише у наполегливій і свідомій праці, в поєднанні розумової та фізичної діяльності радянських людей на основі передової науки і техніки, а також у їх високому культурно-технічному рівні — запорука нових перемог на фронті комуністичного будівництва. Тому виховання у всіх членів радянського суспільства нового, комуністичного ставлення до праці поставлено партією на одне з перших місць в її ідеологічній роботі¹⁴.

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку нашої країни є широке розгортання науково-технічної революції, високий темп розвитку автоматизації виробництва, комплексної механізації, науки і техніки. Це викликає великі суттєві зміни, як у самому виробництві, так і в характері праці. Підраховано, наприклад, що в нашій країні щорічно народжується понад п'ятсот нових професій¹⁵, в той же час ряд старих професій відмирає. Постійно вводяться в дію нові технологічні комплекси, найновіше устаткування. Так, в 1972 р. в країні було створено нових зразків машин, устаткування, апаратів та приладів 4 тис. найменувань, встановлено на підприємствах промисловості 9 тис. комплектів механізованих поточних ліній, 1,5 тис. комплектів автоматизованих ліній, переведено на комплексну механізацію і автоматизацію 3,8 тис. дільниць, цехів, підприємств¹⁶. Все це вимагає такого типу

¹¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 17.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 289.

¹³ XXIII з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, ч. 1, К., 1966, стор. 97.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 81, 95.

¹⁵ «Политическое самообразование», 1972, № 12, стор. 106.

¹⁶ «Правда», 30 березня 1972 р.

трудівника, який не тільки добре знав би свою спеціальність, але й мав би високий рівень науково-технічних знань, загальної культури. «Сучасний рівень розвитку нашої соціалістичної економіки,— говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— досягнутий в наші дні рівень науково-технічного прогресу ставлять найвищі вимоги не тільки до суто професійної кваліфікації працівників, але й до їх трудової дисципліни, чіткості, організованості. Без цього нам просто не справитися з надзвичайно складними завданнями, які ставить сучасне життя»¹⁷. Тому партія приділяє значну увагу підготовці молоді до трудової діяльності, трудовому загартуванню всіх радянських людей, вихованню у них любові та поваги до праці, розвитку комуністичного ставлення до неї. У зв'язку з цим політехнічне навчання молоді партія розглядає в сучасних умовах як невід'ємну частину загальної освіти, а трудове виховання всіх радянських людей як важливу частину комуністичного виховання.

Посилення уваги партії до проблем трудового виховання має пояснюється й тим, що у нас і досі ще нерідко даються взнаки такі успішні від минулого, чужі соціалізму за своєю суттю соціальні пережитки, як несумлінне ставлення окремих трудівників до праці, розхлябаність, недисциплінованість, корисливість, різні порушення норм соціалістичного співжиття. Інколи людина сама працює сумлінно, а до роботи товаришів ставиться байдуже. Партія постійно звертає увагу всього нашого суспільства на ці явища, мобілізує народ на рішучу боротьбу з ними.

«Ми... будемо не царство нероб,— говорив Л. І. Брежнев,— де ріки молочні та береги киселеві, а найорганізованіше, найпрацьовитіше суспільство в історії людства. І жити в цьому суспільстві будуть найбільш працьовиті і сумлінні, організовані і високосвідомі люди»¹⁸.

У партійних документах останніх років ставиться завдання — виховати в кожній людині внутрішню потребу в праці, поважливе ставлення до суспільно-корисної діяльності, всіма засобами сприяти повному розквіту творчих сил, талантів радянських людей, розвитку їх політичної активності та трудового героїзму, всіляко підтримувати все цінне, нове, передове, що народжується творчою ініціативою мас.

Трудове виховання — поняття містке. Воно включає в себе такі аспекти: виховання у радянських людей бережливого ставлення до засобів виробництва, до своєї праці та її результатів, до досягнень науково-технічного прогресу; розвиток відносин колективізму, співробітництва, взаємодопомоги між людьми в процесі праці, в навчанні й побуті, підвищення культури виробництва; зміцнення свідомої трудової дисципліни, посилення відповідальності всіх трудящих за справу комуністичного будівництва, зростання свідомості всіх громадян; розвиток творчого характеру праці, поширення різноманітних форм колективної технічної та економічної творчості, зміцнення співдружності інженерно-технічних працівників з робітниками, створення умов для дальшого зростання виробничого досвіду та загальнотехнічних знань робітників, для їх високопродуктивної свідомої праці; виховання у радянських трудівників почуття господаря виробництва, відповідальності за становище справ у ньому, розширення громадських засад в управлінні виробництвом; розумне використання трудящими вільного часу для свого духовного розвитку і громадської діяльності, органічного поєднання політичної освіти, загальноосвітнього, виробничого навчання

¹⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 56.

¹⁸ Там же.

і морального, естетичного виховання. Метою трудового виховання є перстворення праці у першу потребу життя, у необхідність для кожної радянської людини, забезпечення поступового переростання соціалістичної праці в комуністичну.

Трудове виховання здійснюється в тісному зв'язку з ідейним вихованням. Свого часу, під впливом суб'єктивізму і волюнтаризму, робилася спроба трактувати трудове виховання однобічно, розглядати його як набуття радянськими людьми, особливо молоддю, чисто професійних навиків, на перший план ставилось уміння фізично працювати. Після жовтневого і листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС партія звернула увагу на те, що виховна роль праці може бути зведена до мінімуму, якщо трудове виховання не буде підкріплюватися активною і всебічною ідейно-виховною роботою партійних і громадських організацій, спрямованою на мобілізацію і організацію трудящих на виконання практичних завдань комуністичного будівництва, а також такими засобами ідеологічного впливу, як партійна пропаганда, політична агітація, преса, телебачення, радіо, література та мистецтво.

В партійних рішеннях зазначається, що найважливіше завдання ідеологічної роботи полягає в тому, щоб максимально сприяти вихованню трудящих у дусі працьовитості, колективізму, товариської взаємодопомоги, глибокого усвідомлення ними свого громадського обов'язку і водночас наголошується, що саме у свідомому ставленні до праці виявляється ідейна зрілість радянських трудівників, глибока відданість їх справі партії, ідеалам комунізму. Таким чином, у сучасних умовах трудове виховання означає єдність об'єктивного процесу переростання соціалістичної праці в комуністичну і зростаючої ролі суб'єктивного фактору — ідеологічного впливу партійних організацій на кожного члена нашого суспільства в справі виховання у них нового ставлення до праці.

Трудове виховання партія розглядає з точки зору виховання ідейності в процесі праці, що знаходить свій вираз у глибокому розумінні радянськими людьми свого вкладу в загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства. В сучасних умовах комуністичне ставлення до праці виявляється у підвищенні продуктивності праці, в раціоналізаторстві та винахідництві, у виконанні й перевиконанні виробничих норм, у випуску якісної продукції, економії матеріалів, сировини, робочого часу, збереженні суспільної власності, в розгортанні соціалістичного змагання, зміцненні трудової дисципліни.

Розвиваючи ленінські ідеї й положення, Комуністична партія у своїй практичній діяльності, спрямованій на трудове виховання радянських людей, зосереджує увагу на таких найголовніших моментах:

— всемірний розвиток і повсякденна підтримка трудової активності та ініціативи мас, соціалістичного змагання, сміливої творчої думки, боротьба за впровадження в життя найновіших досягнень науково-технічного прогресу;

— навчити спочатку більшість, а потім і всіх трудящих працювати так, як працюють сьогодні передовики, майстри праці, які досконало оволоділи технікою, свідомо служать суспільству, показують зразки комуністичного ставлення до праці, виявляють високі моральні якості; виховувати всіх на кращих прикладах ведення суспільного господарства;

— зміцнювати і систематично виховувати високу трудову дисципліну і організованість у всіх трудівників, домагатися дотримання і безумовного виконання ними законів і правил, що діють у соціалістичному суспільстві;

— виховувати у радянських людей такі якості, як ощадливість, економне використання матеріальних цінностей, збереження та примноження суспільного добра, постійно підвищувати рівень кваліфікації та технічної культури працівників.

Найважливішим засобом виховання комуністичного ставлення до праці, яскравою формою прояву високої політичної свідомості, трудового героїзму і самовідданості радянських людей в боротьбі за побудову нового суспільства було і є соціалістичне змагання. Воно виникло ще в перші роки Радянської влади у формі комуністичних суботників, які В. І. Ленін назвав великим почином, фактичним початком комунізму. На шляху від перших комуністичних суботників до всенародного руху за комуністичне ставлення до праці в країні і, зокрема, в нашій республіці народилося багато патріотичних трудових починань. В роки перших п'ятирічок, наприклад, виникли ізотовський і стахановський рухи, масового поширення набули почини сталевара Макара Мазая, машиніста паровоза Петра Кривоноса, трактористки Паші Ангеліної. Примножуючи традиції зачинателів соціалістичного змагання, в республіці виростили нові загони передовиків і поваторів виробництва. Це — М. Мамай, О. Кольчик, С. Воротніков, К. Кисляков, Г. Царик, О. Гіталов та багато інших.

Якісно новою, вищою формою соціалістичного змагання є рух за комуністичне ставлення до праці, характерною рисою якого є те, що він відповідає періоду комуністичного будівництва, вийшов за рамки виробничої сфери і поширився на все життя і діяльність радянських людей. Учасники руху за комуністичне ставлення до праці приймають не тільки високі зобов'язання щодо підвищення продуктивності праці, а й беруть на себе відповідальність за виховання нової людини, включають у свої зобов'язання такі аспекти, як участь у громадській роботі, навчання, побут. Така широта сфери змагання свідчить про високу зрілість членів нашого суспільства. Тільки на Україні у 1972 р. в цьому патріотичному русі брало участь близько 10 млн. чол., майже 4 млн. з них присвоєно звання ударника комуністичної праці¹⁹.

Яскравим свідченням творчого розвитку ленінських ідей про соціалістичне змагання, а також турботи партії про підтримку і розвиток трудової активності мас є постанова ЦК КПРС «Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання»²⁰, прийнята у вересні 1971 р. В ній зазначається, що головний напрям змагання — це мобілізація трудящих на постійне підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва, раціональне використання матеріальних ресурсів, поліпшення якості продукції. В процесі змагання трудова активність і творча ініціатива трудівників зароджуються й набувають повного розвитку лише тоді, коли партійні і профспілкові організації суворо дотримуються таких ленінських принципів організації соціалістичного змагання, як гласність; порівнянність результатів діяльності підприємств і окремих працівників; практичне повторення передового досвіду в інших колективах, споріднених з даним підприємством; обов'язкове заохочення передових працівників і цілих колективів; постійне підвищення ідейно-політичного та культурного рівня трудящих. Завдання партійних організацій — забезпечити авангардну роль комуністів у цьому всенародному русі, повніше використовувати право контролю діяльності адміністрації для поліпшення організації змагання.

Комуністична партія проводить велику організаторську та політико-виховну роботу, спрямовану на розгортання трудових починань,

¹⁹ «Комуніст України», 1972, № 6, стор. 37.

²⁰ «Радянська Україна», 6 вересня 1971 р.

різних форм соціалістичного змагання. Так, після XXIV з'їзду КППС в країні набуло розмаху соціалістичне змагання під девізом: «Кожний трудовий день — день ударної праці!», «Виконувати п'ятиденку за чотири дні!». Ініціаторами останнього починання в республіці були робітники київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна Герої Соціалістичної Праці А. Я. Донченко і В. П. Філіпов. Наприкінці 1972 р. близько 4 тис. виробників заводу наслідували приклад знатних передовиків, а на початок 1973 р. — більш як 500 робітників працювали в рахунок 1974 р. Завдяки самовідданій праці арсенальців за 2 роки дев'ятої п'ятирічки продуктивність праці на заводі збільшилась на 19,7%, одержано надпланового прибутку 1,4 млн. крб.²¹

Яскравою демонстрацією свідомої праці, нового, комуністичного ставлення до неї стали Всесоюзні комуністичні суботники, що проводяться з 1969 р. Новим практичним вкладом у розв'язання історичних завдань, поставлених XXIV з'їздом КППС, в успішне виконання планів третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки став Всесоюзний комуністичний суботник 21 квітня 1973 р. Всього в країні в ньому взяло участь понад 132 млн. чол., випущено продукції на 636 млн. крб. Учасниками суботника зароблено і передано у фонд п'ятирічки більш як 136 млн. крб. Тільки в Українській РСР у ньому взяло участь понад 28 млн. трудящих, вироблено продукції на 111 млн. крб.²²

Кожний трудовий день країни народжує нові патріотичні починання. З'явилися такі форми трудового змагання, як рух «Договору тисяч» у легкій промисловості, змагання під девізом «15 республік — 15 ударних вахт». Великого поширення набули традиційні форми соціалістичного змагання: індивідуальне, окремих бригад і дільниць однорідних виробництв, за професіями, міжзаводське, внутрігалузеве і міжгалузеве, за право працювати з особистим клеймом, здавати продукцію з першого пред'явлення, за дострокове виконання п'ятирічки, за досягнення рівня кращих світових стандартів з найважливіших видів продукції. Соціалістичне змагання в нашій країні набрало всенародного характеру. Нині у ньому бере участь понад 76 млн. чол.²³

Основним змістом всіх патріотичних починань є турбота трудящих про всемірне підвищення продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва. Так, за перші два роки дев'ятої п'ятирічки обсяг промислового виробництва в країні зріс більш ніж на 54 млрд. крб., або майже на 15%. На Україні обсяг промислового виробництва збільшився на 13,7% проти 12,9% за планом²⁴, значних успіхів домоглися й трудівники сільського господарства.

У відповідь на Звернення ЦК КППС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу РСР» багато передових робітників, трудових колективів вирішили відзначити 1973 р. ударною високопродуктивною працею. Партія, Радянський уряд високо оцінили цю патріотичну ініціативу. Постановою «Про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання працівників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану на 1973 рік» ЦК КППС, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ чітко визначили найважливіші завдання по окремих галузях народного господарства²⁵. Основна увага приділена дальшому вдосконаленню соціалістичного змагання, яке розгортається під девізом «Дати продукції

²¹ «Вечірній Київ», 29 грудня 1972 р., 5 січня 1973 р.

²² «Правда», 2 травня 1973 р.; «Радянська Україна», 5 травня 1973 р.

²³ «Правда», 19 січня 1973 р.

²⁴ «Правда України», 12 січня 1973 р.

²⁵ «Радянська Україна», 6 січня 1973 р.

більше, кращої якості, з меншими затратами». В постанові зазначається, що в організації змагання особливу увагу слід звернути на широке впровадження передового виробничого досвіду, регулярну перевірку і підбиття підсумків виконання, забезпечення гласності і порівнянності результатів.

Партійні рішення знайшли повну підтримку і схвалення трудящих. Вже близько 15 млн. робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, більше 5 млн. колгоспників республіки включились у Всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання народногосподарського плану 1973 р.²⁶ Їх зусилля спрямовані на подальше підвищення ефективності виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції та подальше вдосконалення організації праці й управління. В основі прийнятих зобов'язань — глибоко продумані, економічно обгрунтовані розрахунки окремих робітників, трудових колективів. Організаційною основою змагання стали комплексні плани підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці, ефективного використання устаткування. Характеризуючи трудові починання радянських людей, Л. І. Брежнев зазначив, що це «справжнє джерело народної ініціативи, невичерпне джерело життєвої сили нашого суспільства»²⁷.

Важливу роль у вихованні комуністичного ставлення до праці відіграють як моральний фактор, так і економічний інтерес, матеріальна заінтересованість трудящих в результатах своєї праці. Партія чить, що обидва ці фактори повинні поєднуватися, взаємодіяти. Нині на підприємствах, у колгоспах і радгоспах широко застосовується матеріальне стимулювання працівників. Разом з тим широко використовуються і моральні стимули до праці. Велике значення щодо цього має громадське визнання трудових успіхів передовиків, новаторів виробництва на загальних робітничих зборах і виробничих нарадах, в багатотиражках і стіннінках, в обласній і республіканській пресі, в передачах радіо і телебачення тощо. У Донецькій області, наприклад, справі трудового виховання і, зокрема, посиленню ролі моральних стимулів до праці сприяють призи трудової слави імені М. Ізотова, М. Мазая, П. Ангеліної, які присуджуються колективам, що стали переможцями у змаганні підприємств вугільної, металургійної промисловості та сільського господарства. На багатьох підприємствах республіки переможцям у змаганні присвоюються звання: «Майстер — золоті руки», «Майстер високоякісної праці», «Передовий агрегат», «Передова зміна» та ін. За умовами Всесоюзного соціалістичного змагання 1973 р. колективи-переможці будуть нагороджені Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, дипломами та грошовими преміями. Передовики виробництва, які доб'ються найвищих показників, нагороджуватимуться орденами і медалями СРСР, а також єдиним загальносоюзним значком «Переможець соціалістичного змагання 1973 р.».

Широке застосування моральних стимулів до праці, неухильне посилення їх дієвості — одна з закономірностей переходу від соціалізму до комунізму, один з факторів переростання соціалістичної праці в комуністичну.

Партія наголошує, що соціалістичне змагання стане дійовим лише тоді, коли водночас із всемірною підтримкою і заохоченням передовиків, будуть виявлятися і ті, хто працює без напруження, не досить сумлін-

²⁶ «Радянська Україна», 6 лютого 1973 р.

²⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 44.

но. Цю роботу необхідно проводити публічно, гласно, щоб люди знали не тільки про тих, хто працює з повною віддачею сил, а й про тих, хто працює з холодком, без напруження. «Буває у нас і так,— говорив Л. І. Брежнев,— що інші багато шумлять, коли беруть зобов'язання, але мовчать, коли підбивають підсумки їх виконання, особливо, коли ці підсумки не дуже добрі. От і виходить, що переможців у нас знають, а переможених начебто й нема. Тим самим вихолощується сама суть змагання— фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін.

Треба так організувати справу, щоб боротьба за високу продуктивність праці, за найкращі показники у виробництві, за високу якість продукції стала справою всенародною»²⁸.

Одним з важливих положень, висунутих XXIV з'їздом КПРС, є теза про те, що в умовах комуністичного будівництва незмірно зростає роль трудових колективів у вихованні нової людини, розвитку здібностей та соціально-політичної активності радянських людей, вихованні у них комуністичного ставлення до праці. Саме у трудових колективах людина стає на ноги, набуває професію, постійно відчуває благотворний вплив і підтримку товаришів, тут формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги, виховуються кращі риси будівників комунізму, формується почуття відповідальності кожного перед колективом і колективу за кожного робітника²⁹. Тому перед партійними організаціями стоїть завдання своєчасно помічати й підтримувати новаторів, робити їх досвід надбанням якнайбільшого числа людей, створювати таку атмосферу і громадську думку, щоб на кожному підприємстві, у кожному трудовому колективі добре знали, хто і як працює, щоб чесне, сумлінне ставлення до виробничих обов'язків, творчий підхід до виконання планів, відповідальність і дисциплінованість завжди діставали визнання й оцінку з боку громадськості і товаришів по роботі.

Питання про підвищення ролі трудового колективу було розвинуте далі у постановах ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої та громадсько-політичної активності трудового колективу» і «Про участь керівних та інженерно-технічних працівників Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні членів колективу»³⁰. У системі розроблених партією заходів щодо підвищення ролі трудових колективів передбачено посилення відповідальності керівників за виробничі справи і виховання людей. Трудове виховання членів колективу значною мірою залежить і від участі в ньому інженерно-технічних працівників, майстрів, як безпосередніх керівників і наставників робітників, зміни, дільниці, цеху та ветеранів виробництва. Їх виховна роль полягає в тому, щоб розкрити велич людини праці, сприяти формуванню у всіх трудівників глибокого розуміння складності процесів комуністичного будівництва й усвідомлення ними того, що боротьба за торжество великої справи потребує повної віддачі сил кожною радянською людиною.

Партія в ході своєї практичної діяльності виробила конкретні форми трудового виховання радянських людей. Широкою популярністю, наприклад, користуються зустрічі з ветеранами, передовиками та

²⁸ Там же, стор. 52—53.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

³⁰ Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов, М., 1972, стор. 303, 297.

новаторами виробництва, спільні збори молодих і кадрових виробничників, зльоти ударників праці, шефство кадрових виробничників над новачками, школи комуністичної праці та передового досвіду, народні університети технічних та економічних знань, вечори трудової слави, вечори-зустрічі «Естафета поколінь», урочисті вшанування робітничих династій, посвячення в звання радянського робітника, хлібороба тощо. Всі ці форми виховної роботи підпорядковані одній меті — кожна радянська людина повинна розуміти, що тільки її самовідданою працею, трудовими зусиллями усього народу можна побудувати комунізм. Всі вони вдало поєднують пропаганду передового виробничого досвіду з вихованням моральних якостей будівника комуністичного суспільства, сприяють вихованню в кожній людині внутрішньої потреби в суспільно-корисній праці. «Найкращі плани,— відзначив Л. І. Брежнев,— не будуть виконані, якщо ті, хто працює біля верстатів або в полі, на тваринницькій фермі, в науково-дослідному інституті чи у сфері послуг, не вкладуть у справу частинку свого серця, своєї душі. Енергія високоорганізованої праці, помножена на любов до своєї країни, соціалістичної Батьківщини, здатна творити чудеса»³¹.

³¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 52.

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНОЇ СТРАТЕГІЇ КЛАСОВОГО РОЗЗБРОЄННЯ СВІДОМОСТІ ТРУДЯЩИХ

В умовах протистояння двох соціальних систем, зростання сил і впливу соціалізму в світі, посилення класової боротьби трудящих у країнах капіталу монополістична буржуазія змушена вдосконалювати свої традиційні методи панування, вдаватися до витонченішої стратегії, спрямованої на роззброєння класової свідомості трудящих. Характеризуючи особливості сучасного капіталізму, XXIV з'їзд КПРС вказав, що імперіалізм сьогодні всіляко намагається пристосуватися до нової обстановки в світі: «В умовах протистояння з соціалізмом,—говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,—панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух. Звідси — прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем»¹.

Монополістична буржуазія докладає всіх сил, щоб загальмувати розвиток класової боротьби. З одного боку, вона, як і раніше, вдається до фізичної розправи над комуністами, посилює репресії проти робітничого й демократичного рухів, які сприяють зростанню політичної, класової свідомості трудящих. З другого боку, монополістична буржуазія використовує методи соціальної демагогії, йде на часткові, мало-значущі реформи, аби відвернути мільйонні трудящі маси від класової боротьби й зміцнити соціальну базу свого панування, духовно поневолити їх. Буржуазія розгортає проти них «психологічну війну», створює розгалужену систему ідеологічної обробки свідомості народу.

Останнім часом одним з основних засобів посилення ідеологічного впливу на трудящих стала створена монополістичною буржуазією та її ідеологами система духовно-психологічного «регулювання», «маніпуляції» свідомістю та поведінкою мас. Намагаючись «регулювати» соціальні й духовні процеси капіталістичного суспільства, монополістична буржуазія хотіла б перетворити трудящих на байдужу до політики масу, яка, не усвідомлюючи факту духовно-психологічної обробки, сама — в своєму світогляді, почуттях, естетичних та етичних судженнях, способі життя — «добровільно» сприймала б буржуазні норми поведінки, була «переконаним» прибічником існуючого ладу.

Неспроможна висунути позитивну програму суспільного розвитку, імперіалістична буржуазія вдається до спроб морального розбещення мас, «деідеологізації» їх класової свідомості, отруєє їх свідомість антикомунізмом, міщанською, споживацькою психологією, людиноненависницькими «теоріями» расизму. В імперіалістичних країнах розробляється витончена стратегія морально-психологічної обробки трудящої людини, застосовуються підступні прийоми пропаганди та інформації, аби створити у людей праці певні стереотипи ілюзорного мислення, строго підпорядкованого буржуазним класовим цілям.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 16.

Маніпулювання як засіб роззброєння класової свідомості трудящих — складна, ретельно розроблена буржуазними ідеологами та політичними діячами система впливу на маси, яка спирається на різноманітні соціально-психологічні буржуазні теорії, на багаторічний досвід психологічної та ідеологічної обробки. Практика маніпулювання свідомістю мас спостерігається в усіх розвинутих капіталістичних країнах, але найбільшого поширення вона набула в США.

Сам термін «маніпулювання», «маніпуляція», який спочатку означав складний прийом у ручній роботі, що потребує великої точності, почав усе частіше вживатися в лексиконі буржуазних ідеологів та політиків у значенні мистецтва управляти свідомістю та поведінкою людини за допомогою різних форм навіювання, махінацій, хитрощів.

Намагаючись виправдати такий підхід до обробки свідомості мас, буржуазні ідеологи твердять, нібито «маніпулювання» є неминучим наслідком змін у суспільстві, які сталися під впливом сучасної науково-технічної революції, котра, мовляв, перетворила його на «масову цивілізацію», «індустріальне», «масове суспільство». Науково-технічна революція, за їх тлумаченням, призводить до стандартизації та уніфікації матеріального й духовного життя людей, створює у них конформістські (приспосовницькі) настрої, споживацьку психологію, прищеплює їм здатність легко збуджуватися і з готовністю йти за будь-якими навіяними зразками мислення й поведінки. Вона, за їх словами, з одного боку, перетворює людину на додаток техніки, а з іншого, створює велетенські технічні засоби, й насамперед — засоби масової інформації, які використовуються майже виключно з метою маніпулятивного впливу на маси. Фетишизуючи роль техніки і пов'язуючи маніпулювання свідомістю мас з технічним прогресом, буржуазні ідеологи прагнуть видати «регулювання» свідомості за явище, притаманне всім без винятку індустріально розвинутих країнам.

Але чи справді технічний прогрес у будь-якому суспільстві перетворює людину на робота, на «гвинтик» велетенської бюрократичної машини, знеособлює людину, позбавляє її будь-якої самостійності в способі мислення, оцінок, вчинків, тощо? Чи справді засоби масової інформації самі по собі здатні маніпулювати поведінкою і свідомістю людини? Звісно, ні.

В умовах соціалізму технічний прогрес, як відомо, поставлений на службу всьому суспільству. Його досягнення використовуються в інтересах трудящих, всебічного і гармонійного розвитку особи. Дія засобів масової інформації за соціалізму підпорядкована не одурманенню мас, не маніпуляції їх духовним життям, а підвищенню їх свідомості, освіченості, організованості, творчої активності в будівництві комуністичного суспільства.

Але при цьому історичний досвід переконливо свідчить, що технічний прогрес, об'єктивно покликаний сприяти соціальному прогресові, розвитку людини, за капіталізму призводить до зовсім протилежних наслідків — досягнення людського генія спрямовуються проти самих же людей. Перемоги техніки тут, за словами К. Маркса «ніби куплені ціною моральної деградації»². Це трапляється, як вказував К. Маркс, «не від самих машин, а від їх капіталістичного застосування!»³. Отже, недолуга аргументація буржуазних ідеологів не витримує ніякої критики.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 1.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 418.

Головну рису «масового суспільства» буржуазні ідеологи вбачають у виході широких народних мас на арену суспільного життя, у зростанні масових демократичних рухів, які витісняють пануючу еліту (а саме вона, на їх думку, тільки й спроможна управляти суспільством). Масові ж рухи, мовляв, руйнують матеріальні й духовні цінності і навіть загрожують існуванню людської цивілізації та культури. Буржуазні ідеологи хочуть залякати людину тотальним терором, який, буцімто, несе суспільству ця діяльність мас, зобразити масові народні рухи як рушійну силу фашистської диктатури. Тому, твердять вони, народні маси самі не здатні розумно управляти суспільством — масами потрібно маніпулювати. Аргументуючи цю свою облудну тезу, один із буржуазних американських соціологів, наприклад, силкується довести, ніби маси зовсім не здатні на будь-яку участь у керівництві суспільством. Загроза мас, на його думку, полягає саме в їх нездатності брати участь у керівництві, в апатії, цинічній байдужості, в повному відчаї. На цій підставі він робить висновок, що маси, мовляв, завжди повинні молитися на демагога або тирана, вони можуть бути організовані тільки силою, їх треба тримати в рабстві й покорі.

В цих міркуваннях відбивається страх буржуазії перед трудящими, їх свідомою революційною діяльністю. Розглядаючи трудящу людину як ірраціональну істоту, нездатну до самостійної свідомої діяльності, буржуазні ідеологи таким чином «обгрунтовують» необхідність маніпулювання масами. Насправді ж воно є не чим іншим, як підступним насадженням «розумних» — з позицій буржуазного світогляду — форм мислення й поведінки з метою підкорення дій трудящих класовим інтересам монополістичного капіталу.

Буржуазні ідеологи, разом з тим, намагаються зобразити маніпулювання людською свідомістю як «легкий», «непомітний» тиск на маси, який, нібито, приходить на зміну насильству і тому є не тільки необхідним, а й «гуманним», «демократичним». Проте добре відомо, що духовне гноблення й фізичне насильство в умовах капіталізму доповнюють одне одного, тісно пов'язані між собою. Буржуазія, як тільки виникає загроза її пануванню, скрізь і завжди вдавалася і вдається до грубого насильства.

Перехід пануючих класів сучасного буржуазного суспільства до нових методів духовного гноблення мас, до маніпулятивного впливу на свідомість трудящих невід'ємний від процесу поглиблення загальної кризи капіталізму, посилення його реакційної, антигуманної суті. Безумовно, й раніше буржуазія намагалася справляти свій вплив на маси, на їх свідомість і поведінку.

Проте маніпулювання свідомістю трудящих — якісно нове явище в ідейно-психологічній обробці мас. По-перше, воно ґрунтується на великій концентрації засобів ідеологічного впливу. Тут виявляється загальносоціологічна закономірність, за якою концентрація економічної влади пануючого класу супроводжується концентрацією його політичного й духовного панування. По-друге, маніпулювання свідомістю особи спирається на небачений прогрес у технічних засобах духовної обробки трудящих. Розвиток засобів масової інформації — преси, радіо, кіно і особливо телебачення, вдосконалення традиційних засобів впливу створюють можливість систематичної і цілеспрямованої обробки свідомості людей на роботі, вдома, під час відпочинку. По-третє, маніпулювання значною мірою ґрунтується й на емпіричному досвіді, й на ретельно розробленій методиці психології, соціології, соціальної психології. Нарешті, специфічною особливістю маніпулювання свідомістю й поведінкою є те, що воно розраховане не на просте одурманювання

мас, а на прищеплення їм шанобливого ставлення до капіталістичних відносин⁴.

Соціальне призначення цього нового виду ідейно-психологічного «регулювання» свідомості трудящих полягає в тому, щоб непомітно, шляхом впливу на підсвідомі елементи в психіці людей, не викликаючи свідомого опору з боку мас, нав'язати їм буржуазну лінію мислення і поведінки, змусити робити те, що вигідно державно-монополістичному капіталізму, хоч і суперечить корінним життєвим інтересам трудящих. Як свідчать соціологи-марксисти з НДР, автори книги «Маніпуляція. Державно-монополістична індустрія свідомості», «...маніпулювання означає прагнення пристосувати свідомість великих мас народу в тій мірі, наскільки це можливо, до класових інтересів буржуазії, до імперіалістичної ідеології всупереч їх особистим об'єктивним інтересам. Люди повинні самі, не усвідомлюючи цього, підкорятися в своєму світогляді, в своїх почуттях і естетичних судженнях, у своєму способі життя реакційним класовим інтересам імперіалізму»⁵.

Маніпулювання свідомістю мас — це ретельно розроблена стратегія розбродження класової свідомості трудящих, нав'язування їм такої соціальної психології, яка змиряється з політичною реакцією, імперіалістичною агресією, поліцейським свавіллям, це прихована антигуманна психологічна обробка народу в дусі ненависті до ідей соціалізму.

Сучасна буржуазна стратегія розбродження класової свідомості трудящих використовує, насамперед, певні соціально-психологічні явища й процеси. Так, пануючі класи капіталістичного суспільства підступно експлуатують відомий соціальний феномен — потребу людини в інформації. Людина, як суспільна істота, в процесі своєї життєдіяльності не може обійтися без інформації про навколишнє середовище. Відомо, що сам процес надходження інформації здійснюється різними шляхами: в результаті безпосереднього контакту людини з іншими членами суспільства або через засоби масової комунікації.

Тому надзвичайно багато залежить від об'єктивності інформації, від того, наскільки її зміст відповідає справжньому змістові тих процесів і явищ, які відбуваються в об'єктивному соціальному середовищі. Адже від того, в чиїх руках перебувають засоби масової інформації, інтереси яких класів вони обстоюють, як інтерпретуються та чи інша подія або явище, залежать ідеологічні погляди, політичні переконання, думки й моральні устої людей. Розуміючи це, монополістична буржуазія прагне використати ці засоби в своїх класово-егоїстичних інтересах, перетворити їх на знаряддя політичного та інтелектуального розтління людей.

В сучасних умовах державно-монополістичний капіталізм створив велетенський пропагандистський апарат, у розпорядженні якого є всі сучасні засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення, кіно*.

⁴ Див.: В. В. Колобков. Наукове управління формуванням особи в період побудови комунізму, К., 1971, стор. 120.

⁵ Manipulation. Die Staatsmonopolistische Bewuptseinindustrie, Berlin, 1968, стор. 39.

* Наприклад, тільки у США — цій цитаделі імперіалістичного світу — налічується 1749 щоденних газет із загальним тиражем 62 млн. примірників, 2630 журнальних видавництв, з яких 49 друкують разовим тиражем більше 1 млн. примірників кожний; щорічно видається 933 млн. примірників книг 28 600 назв; створено 4100 короткохвильових і 1600 середньохвильових радіостанцій; їх передачі приймають 250 млн. радіоприймачів; щоденно працює 617 комерційних і 156 учбових телестанцій, передачі яких надсилаються на 85 млн. телевізійних екранів; 6 велетенських кіностудій демонструють свою продукцію в 16 тис. кінотеатрів, які протягом тижня відвідує 59 млн. кіноглядачів.

Імперіалістичні апологети силкуються довести, ніби вони виражають волю й думки усіх верств населення капіталістичних країн, широко пропагують тезу про «свободу преси», «неупередженість інформації». Проте реальні факти свідчать про інше: навіть самі вони змушені визнати відсутність такої свободи й неупередженості. Американські теоретики, аналізуючи роботу засобів масової інформації в умовах США, відверто заявляють, що ці засоби мають велетенську владу, і панівні класи, володіючи ними, використовують їх у своїх власних інтересах, пропагують свої власні думки, особливо в галузі політики і економіки. Засоби масової інформації, свідчать вони, служать великому бізнесу; часто їх політика та зміст діяльності контролюються тими, хто має потребу в рекламі. Доступ до цих засобів утруднений для кожного, хто забажав би взяти в них участь. Отже, за їх визнанням, вільний і відкритий ринок ідей у небезпеці. Користування засобами масової комунікації в більшій або меншій мірі обмежується грошми, впливом, ідеями або благословінням пануючої еліти. Сьогодні, як і в минулому, актуально звучать слова В. І. Леніна про те, що в умовах капіталізму «свобода преси» *«на ділі... є свобода для багатців купувати і підкупати пресу, свобода багатців спокувати народ сивухою буржуазної газетної брехні...»*⁶.

Засоби масової інформації в капіталістичних країнах перетворилися на високо розвинену галузь промисловості, яку можна охарактеризувати як «індустрію свідомості». Від інших галузей промисловості вона відрізняється лише характером продукції: мільйонам людей вона постачає готові думки, реакційні ідеї, судження і передсуди, як споживачий товар.

Не випадково представники прогресивної інтелігенції на Заході характеризують атмосферу духовного життя капіталістичних країн як «панування суфлерства», яке криє в собі чималу небезпеку, оскільки багато людей навіть не усвідомлюють цього. Західнонімецький письменник Й. Бехер, наприклад, так описує це явище: «Ніхто не говорить, що думки заборонено або власні думки небезпечні. Проте бажані думки виробляються в таких масштабах, що власне мислення тоне в їх масі, а ці бажані думки так витончено вкорінюються у свідомість, що люди вважають це чуже мислення наслідком роботи своєї власної думки й у вищій мірі власним ідейним надбанням»⁷.

Крім того, щоб роззброїти класову свідомість трудящих за допомогою прийомів маніпулювання, капітал підступно спекулює на об'єктивних факторах людської психології. Відомо, що свідомість людини являє собою поєднання емоційних і розумових процесів. Емоції, як особливий вид психічних процесів, пов'язаних з інстинктами, — це нерозчленоване переживання цілісного характеру, воно відображає тільки стан суб'єкта. Мислення, свідомість, розумові процеси, на відміну від емоцій і відчущань людини, дають їй можливість узнати про такі властивості дійсності, які не можуть бути сприйняті ні органами почуттів, ні емоційним ставленням до об'єкта. Проте коли емоції на якийсь час цілком оволодівають свідомістю людини, вона починає втрачати самостійність, здатність до активного мислення й самоконтролю. За цих обставин у людини замість вищих форм свідомої діяльності, якими є мислення й воля, починають інтенсивно розростатися такі психічні процеси, як фантазія, навіювання тощо. Людина, яка перебуває в стані сильного емоційного напруження (страху, навіювання),

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 37, стор. 375.

⁷ Цит. за кн.: Герда Хаак, Хорст Кесслер. Політика против культуры, М., 1968, стор. 335.

втрачає активність своєї розумової діяльності і, отже, легко піддається стороннім впливам. Людина, у якій емоції беруть гору над здоровим глуздом, стає об'єктом ідеологічного й політичного маніпулювання.

Розуміючи це, маніпулятори-пропагандисти прагнуть постійно впливати на емоції людини, тримати її в напруженому емоційному стані і водночас довести це напруження до такого рівня, щоб емоції перешкождали процесові аналітичного мислення, розумовій діяльності, а бажана для самих маніпуляторів реакція виникла відразу, без будь-якої аргументації. Доведений до такого стану людині легко нав'язати (підмінити) ту чи іншу думку, спонукати до вигідних для пануючого класу зразків мислення, політичних переконань і практичних вчинків.

Не випадково найбільшого поширення на Заході набула концепція, за якою засоби масової інформації мають апелювати не стільки до розуму, скільки до емоцій людини. Визначаючи, наприклад, пропаганду як діяльність або мистецтво змушувати інших поводитися так, як без цього вони не поведилися б, буржуазні спеціалісти масових комунікацій твердять, що вплив на поведінку людей лише через їх інтелект буде тільки «просвітницьким», а не пропагандистським у повному розумінні цього слова. Тому, роблять вони висновок, пропаганда, принаймні переважно, апелює до емоцій — прямо або опосередковано.

На яких же емоціях хоче спекулювати буржуазна пропаганда? На всіх: на простих емоціях, таких, як страх, на складних — таких, як гордовитість або любов до пригод, на негідних емоціях, таких, як жадоба, або добрих — таких, як співчуття або самоповага, на егоїстичних емоціях, таких, як честолюбство, або на емоціях, спрямованих на інших, — таких, як любов до сім'ї. За їх твердженням, усі людські емоції та інстинкти в той чи інший час давали пропагандистам можливість впливати на поведінку тих, хто служить для них мішенню.

Пануючі класи капіталістичного суспільства, експлуатуючи людські емоції, сподіваються прищепити людям такі ідеї й переконання, які суперечать корінним життєвим інтересам трудящих, гальмують розвиток їх класової свідомості й революційної активності. Про це відверто пишуть буржуазні теоретики пропаганди. Пропагандистські методи, твердять вони, ставлять одну й ту ж саму мету: створити людину, позбавлену будь-якої здатності розумітися на реальному стані речей, критично й розумно мислити, людину, зведену до найнижчого емоційного стану, коли вона може діяти під впливом лише зовнішніх, а тому штучних, збудників і спрямовуючих сил.

Сподіваючись саме таким шляхом роззброїти класову свідомість трудящих, монополістична буржуазія в той же час звертається до вчення буржуазних психологів, особливо Фрейда та його послідовників, які доводили, нібито поведінка людини визначається несвідомими інстинктами, вродженими або набутими протягом життя нахилами. Тому, маніпулюючи свідомістю мас, буржуазна ідеологія і пропаганда вдаються до впливу на підсвідоме в людській психіці. Цей спосіб одержав назву «глибинного підходу» або «підсвідомого стимулювання».

Таке «стимулювання», на думку американських соціологів, передбачає вплив на аудиторію за допомогою стимулів, які перебувають за порогом свідомого сприйняття, але реєструються органами почуттів. Завдяки такому методу, мовляв, ідеї можуть проникати в мозок людини без будь-яких перешкод або змін, створюваних психологічною обороною, яку людина висуває, щоб захистити свої переконання.

Застосовуючи метод «підсвідомого стимулювання», буржуазні теоретики масових комунікацій звертаються навіть до вчення І. П. Павлова про умовні рефлексії. Вони тлумачать, ніби після експериментів,

проведених Павловим, який за допомогою звуку дзвінка викликав умовний рефлекс слиновиділення у собак, доведено, що у людей також можна викликати умовний рефлекс, і вони реагуватимуть заздалегідь передбаченим чином на речові та зорові стимули. Тому одним з головних завдань масової інформації в буржуазному світі є штучне створення різних за характером психологічних стимулів, наприклад, «психологічних образів», «стереотипів», що мають соціально-психологічну природу*.

З допомогою засобів масової інформації буржуазія намагається формувати ілюзорні, хибні стереотипи, вкладаючи у відомі поняття вигідний для себе зміст, щоб викликати у мас відповідну емоційну реакцію. Пов'язуючи, наприклад, такі поняття, як «комунізм», «соціалізм», «марксизм» з негативними словами «брехня», «холодна війна», «агресивність» тощо, буржуазна пропаганда прагне створити такі стереотипи, як «тоталітаризм», «комуністична загроза», «залізна завіса» і т. д., викликаючи й негативне ставлення до ідей соціалізму. Так сама вона формує стереотипи, мета яких — збудити проімперіалістичні настрої у трудящих. Це такі стереотипи, як «вільний світ», «західна демократія», «американський спосіб життя» тощо. Штучно створюючи фальшиві стереотипи, які постійно гальванізуються пропагандою через засоби масової інформації, буржуазія сподівається затьмарити свідомість трудящих, спонукати їх на вчинки, вигідні пануючим класам.

Характерним прикладом такої політики монополістичної буржуазії, особливо в сфері капіталістичного виробництва, є створення так званого «образу корпорації» (corporate image). Сучасні капіталістичні монополії створюють тепер власні засоби інформації та спеціальні відділи для обробки громадської думки (відділи «відносин з громадськістю») шляхом проведення всіляких ефективних філантропічних заходів і їх рекламування, щоб створити в уяві трудящих свій «позитивний образ». Намагаючись переконати людей, нібито та чи інша капіталістична корпорація піклується про добробут населення, гуманно ставиться до робітників, службовців, членів їх сімей, власники капіталу насамперед пропагують реакційну ідею соціальної «необхідності» бізнесу, намагаються нав'язати масам думку про «співучасть» трудящих у підприємницькій діяльності (ідея «народного капіталізму»). В такий спосіб монополістична буржуазія сподівається завоювати довіря робітників, запобігти їх страйковій боротьбі. Цій меті служить і політика «людяних стосунків» між робітниками й підприємцями, яку всіляко вихваляють і прагнуть запровадити собі на вигоду власники капіталу.

Таким чином, характерна особливість сучасної буржуазної стратегії класового роззброєння трудящих полягає в тому, що пануючі

* Стереотип, стереотипне мислення — це реальний атрибут людської психіки, акумульований згусток суспільного досвіду, відображення в людській свідомості загальних властивостей явищ, що повторюються в суспільному житті. Узагальнюючи, стереотипізуючи навколишні суспільні явища та процеси, людина створює різні сталі поняття, передає їх іншим, орієнтується з їх допомогою в суспільстві. Поняття або оцінки повинні бути простими, абстрагованими від деталей і передавати лише суть подій чи явищ у вигляді якогось окремого слова, поняття. Ці слова, поняття і є стереотипами, які певним чином стимулюють людську діяльність, викликаючи у неї різні почуття, емоції. Проте соціально-психологічні стереотипи не завжди можуть передавати сутність суспільних явищ або подій. Вони можуть бути як істинними, так і помилковими, хибними, фальшивими. Так, у процесі створення стереотипу люди можуть сприймати й узагальнювати деякі несуттєві ознаки явищ, які найбільше впадають у вічі. Наприклад, спотворена інформація про віддалені події, повідомлена газетами, по радіо чи телебаченню, які перебувають в руках монополій і виражають їх класові інтереси, створює у людини враження, уявлення, яке не відповідає реальному змістові цих подій.

класи капіталістичного суспільства активно вдаються до експлуатації психологічного фактора в суспільних відносинах. З допомогою такої стратегії панівні класи сподіваються розв'язати корінні суперечності капіталізму, досягти його стабільності, відвернути трудящих від боротьби.

Щоб протистояти процесам формування класової свідомості трудящих, вороги комуністичної ідеології переходять до «психологічної обробки» потенціальних її носіїв, до «розмивання» її соціальної опори. Монополістична буржуазія головні свої зусилля спрямовує на «деідеологізацію» класової свідомості трудящих шляхом виховання у них переважно споживацького ставлення до життя. Постійно пропагуючи культ споживання, створюючи в країні таку психологічну атмосферу, коли відсутність у людини якоїсь речі стає майже антигромадським вчинком, буржуазія намагається сформувати людину-споживача, гнапу жадобою наживи і обтяжену думками про власне благополуччя, людину, яка не цікавиться політичними проблемами суспільства, класовою боротьбою, не замислюється над необхідністю заміни капіталістичних виробничих відносин новими, соціалістичними. В такий спосіб апологети капіталізму сподіваються деморалізувати свого класового противника — трудящих — і досягти найбільшої свободи для їх експлуатації.

Фетишизуючи споживацтво, буржуазна ідеологія прагне переконати трудящих, нібито в основі соціального становища людини, класового розшарування суспільства лежить фактор споживання: різниця в побуті, життєвих умовах і т. д. Так, американські соціологи твердять, що особливості повсякденного життя, побуту, вартість і кількість товарів, які споживаються, є «символами» класового становища людини в суспільстві. Ці символи, на їх думку, характеризуються різними рисами, які показують, як індивід одягається, в які ігри він грає, до якої церкви він належить, де він мешкає, і багатьма іншими речами, які індивід робить або якими він володіє.

Класова мета такого «тлумачення» соціальної структури буржуазного суспільства полягає в тому, щоб приховати наявність у капіталістичному суспільстві антагоністичних класів — буржуазії й пролетаріату, переконати трудящих, що їх прагнення радикально змінити своє соціальне становище — «безглузді». Навмисно абсолютизуючи другорядні прикмети економічного життя людей, буржуазні ідеологи, а слідом за ними й буржуазні практики-пропагандисти, відвертають увагу трудящих якнайдалі від головної ознаки їх соціального становища — відношення до засобів виробництва, яке є єдино правильним і науковим критерієм визначення їх класової належності в капіталістичному суспільстві.

Фетишизація побуту й споживання, які нібито визначають соціальне становище людини, вигідна буржуазії тим, що вона, з одного боку, створює видимість об'єктивного трактування соціальної нерівності, а, з другого, зовсім не спонукає трудящих до тих небезпечних для буржуазії висновків, які неминуче випливають із справді наукового, марксистського визначення класів. В. І. Ленін з цього приводу зазначав: «Відмінності між професіями змішати з відмінностями між класами; відмінності побутові змішати з різним становищем класів в усьому ладі суспільного виробництва, — як це наочно ілюструє цілковиту наукову безпринципність... практичну тенденцію стерти саме поняття «класу», усунути саму ідею класової боротьби»⁸.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 5, стор. 181—182.

Гіпертрофуючи споживання, буржуазні ідеологи, а за ними і вся буржуазна пропаганда, прагнуть нав'язати трудящим думку, нібито придбання тих або інших товарів може поліпшити їх класове становище, підняти їх соціальний престиж. Нав'язування споживацької психології розпочинається з прищеплення людині переконання, ніби для індивіда не існує місця в суспільстві доти, доки він не матиме статусу, а мати статус — значить володіти тими або іншими речами та предметами. Отже, все зводиться до простого судження: бажаєш мати місце в суспільстві, займати певний статус і користуватися повагою — здобувай ті речі й предмети споживання, які вважаються «символами» цього статусу. Так буржуазна пропаганда прагне штовхнути людину до товарного фетишизму, до психології споживача, всі інтереси якого зводяться лише до міщанського накопичення, що морально спустошує особу. А саме це вигідно монополістичній буржуазії, оскільки споживацькі прагнення, з одного боку, збільшують прибутки монополій, а з другого, морально розбещують робітничий клас, відвертають його увагу від боротьби за свої класові інтереси.

На виховання людини-споживача сучасна монополістична буржуазія покладає особливі надії. Людину, що стала фанатиком споживання промислових товарів, вона прагне перетворити на споживача ідей, політичних переконань тощо. За свідченням американських соціологів, сьогодні пануючі класи капіталістичного суспільства намагаються визначити найефективніші способи збуту своїх товарів — чи то продуктів, ідей, відносин, життєвих цілей, чи то духовного стану. Вони навіть змушені визнати, що, наприклад, буржуазні партії торгують кандидатами і програмами так само, як і бізнес торгує своїми товарами.

Усе це свідчить про розгортання політичної реакції в умовах державно-монополістичного капіталізму. Аналіз буржуазної стратегії наступу на класову свідомість трудящих переконливо доводить, що в умовах імперіалізму спостерігається, як говорив В. І. Ленін, «реакція по всій лінії»⁹, відбувається дальший поворот до панування політичної реакції. «Вільній конкуренції,— писав В. І. Ленін,— відповідає демократія. Монополії відповідає політична реакція»¹⁰.

Однак сучасна буржуазна стратегія роззброєння класової свідомості трудящих, якою б прихованою вона не була, як би не експлуатувала психологічний фактор у суспільних відносинах, на які б досконали засоби маніпулювання не спиралася, в кінцевому рахунку неспроможна досягти бажаних для буржуазії наслідків, бо все ж має конкретні об'єктивні межі. Духовно-психологічні фактори в суспільних відносинах мають певну самостійність і справді можуть впливати на свідомість і поведінку людей. Але їх використання може принести буржуазії лише частковий, тимчасовий успіх. Життя доводить, що будь-які спроби розв'язати об'єктивні соціально-економічні суперечності капіталістичного суспільства шляхом експлуатації духовно-психологічних факторів не тільки не дають бажаного для неї результату, а навпаки, ще більше загострюють ці суперечності і з усією наочністю розкривають реакційну, антилюдяну сутність буржуазної стратегії духовного гноблення трудящих. Крім того, ця стратегія вступає в непримиренну суперечність з науково-технічною революцією. Науково-технічний прогрес, викликаючи до життя об'єктивними вимогами дальшого соціального розвитку й необхідністю збільшення матеріального виробництва, потребує

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 384.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 89.

всєбічно розвиненого виробника, спроможного розібратися в складностях усього суспільного життя. Вже сьогодні виникла гостра потреба підготовляти працівників до вирішення численних проблем, пов'язаних з працею на новітньому устаткуванні, до подолання рутинної, механічної, вузькоспеціалізованої праці. Науково-технічна революція несе з собою утвердження наукового характеру й методу мислення, зростання рівня освіченості широких трудящих мас, посилює їх потребу в знаннях.

Всупереч цьому буржуазна система маніпулювання штучно гальмує розвиток творчих сил людини, перетворює її на конформіста (пристосуванця) й споживача, неспроможного самостійно мислити й вирішувати життєво важливі проблеми. Людина ж із спотвореним уявленням про об'єктивну дійсність — явище, несумісне з потребами сучасної науково-технічної революції, воно суперечить вимогам, які висуває сучасне суспільне виробництво.

В боротьбі проти буржуазної стратегії класового роззброєння трудящих вирішальну роль відіграє світова система соціалізму. Незалежно від волі й замірів монополістичної буржуазії, успіхи соціалізму в сфері духовного розвитку особи зривають покривало показної гуманності з лицемірної політики монополістичного капіталу. Реальний гуманізм нового суспільного ладу, який проголосив всебічний гармонійний розвиток людини не тільки як ідеал, але й як практичне, повсякденне завдання, сприяє посиленню боротьби всіх трудящих капіталістичних країн проти духовного гноблення мас, маніпулювання свідомістю людини.

Успіхи соціалізму є надійною основою цілеспрямованої діяльності комуністичних і робітничих партій, класових профспілок і прогресивних організацій, усіх трудящих проти монополістичної буржуазії. Соціалізм вказує реальний шлях знищення духовного гніту капіталу. Він, за виразом Ф. Енгельса, ставить перед робітником альтернативу: «скоритися долі, стати «хорошим робітником», «вірно» додержувати інтересів буржуа — і тоді він неминуче стане безсловесною твариною — або ж чинити опір, всіма силами захищати свою людську гідність, а це він може зробити тільки в боротьбі проти буржуазії»¹¹.

Реальний факт існування соціалізму, його успіхи революціонізують пригнічені маси в боротьбі проти всесилля капіталу, який не може бути знищений без знищення експлуатації людини людиною, без знищення політичної і духовної диктатури імперіалістичної буржуазії, без боротьби проти реакційної системи духовного гноблення, як важливої складової частини цієї диктатури.

Ці об'єктивні фактори є надійною основою цілеспрямованої діяльності всіх прогресивних сил у боротьбі проти духовного засилля монополістичного капіталу, за розвиток класової свідомості широких трудящих мас, за соціалізм.

Життя переконливо доводить, що антигуманна, антидемократична політична й духовна диктатура імперіалістичної буржуазії посилює суперечності капіталізму і сприяє розвитку класової боротьби трудящих, підвищенню їх класової свідомості. Сучасна науково-технічна революція, яка вимагає підвищення загальноосвітнього й культурного рівня мас, сприяє зростанню політичної свідомості трудящих. Успіхи соціалізму у вихованні нової, високоосвіченої, свідомо діючої людини, будівника комунізму, служать могутнім каталізатором боротьби всіх трудящих капіталістичних країн проти духовного закабалення мас.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 337.

Усе це — об'єктивні передумови, які обмежують буржуазну стратегію роззброєння класової свідомості трудящих.

Найважливішими суб'єктивними факторами, які свідчать про неспроможність цієї буржуазної стратегії, є: безупинне наростання революційної боротьби трудящих мас проти всесилля монополістичного капіталу; поширення прогресивного профспілкового руху; політична й ідеологічна діяльність авангарду робітничого класу — комуністичних партій, спрямована на організацію та об'єднання всіх антимонopolістичних сил, на поєднання революційної теорії марксизму-ленінізму з революційним рухом.

Вміле й наукове використання цих об'єктивних і суб'єктивних факторів у процесі революційної боротьби мас на основі революційної марксистсько-ленінської теорії забезпечує трудящим шлях до соціалістичного перетворення суспільства, а разом з цим і до знищення духовного засилля монополістичної буржуазії.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр.

На початку 1848 р. в ряді країн Європи почалися буржуазні й буржуазно-демократичні революції.

Спалахнувши в лютому 1848 р. у Франції, революційне полум'я незабаром охопило найбільші європейські країни — Італію, Німеччину, а згодом перекинулось до Австрійської монархії, привело до повалення реакційного уряду Меттерніха, переходу влади до рук дворянства і ліберальної буржуазії, проголошення буржуазно-демократичних свобод і скликання парламенту.

Події в країнах Західної та Центральної Європи знайшли широкий відгук на західноукраїнських землях, що перебували під гнітом Австрії. Особливо великого розмаху набув селянський рух у Східній Галичині, який став складовою частиною революції в Австрійській монархії і разом з тим однією з найяскравіших сторінок визвольної боротьби українського народу.

Піднесенню селянського руху в Східній Галичині сприяв соціально-економічний розвиток краю в попередні десятиліття, що характеризувалися інтенсивним розкладом і кризою феодально-кріпосницької системи, загостренням класових протиріч, що найповніше проявилось в селянському повстанні 1846 р. Хоча під впливом цього повстання австрійський уряд у 1846—1847 рр. був змушений піти на певні поступки, він вже не міг задовольнити галицьке селянство, яке вимагало повного скасування феодальних повинностей. Протягом 1847 р. і на початку 1848 р. у різних районах краю продовжувалися заворушення і локальні виступи, під час яких селяни відмовлялися від виконання феодальних повинностей і врегулювання панщини. Це свідчило про їх нестримне прагнення звільнитися від феодального гніту.

Як тільки на початку 1848 р. розгорнулися революційні події у Франції та Італії, відомості про них швидко поширилися в Галичині й викликали значний інтерес та співчуття різних верств населення. В східногалицьких селах відразу ж склалося напружене становище. Де-не-де (наприклад, в сс. Волиці Деревлянській Золочівського округу, Стрілкові Стрийського округу, Ценеві Бережанського округу та ін.) селяни перестали коритися поміщикам, відмовлялися виконувати повинності, і їх змушували до цього з допомогою військової сили. До губернських властей усе частіше надходили відомості про поширення серед народних мас чуток про неминуче пове селянське повстання або ж війну, після якої повинно настати краще життя, чи то про вступ до краю російських військ і приєднання Галичини до Росії¹.

Галицьке губернське управління докладало всіх зусиль, щоб знешкодити на Галичині вплив подій на Заході. 26 лютого урядова «Газета львовська» опублікувала детальне повідомлення про придушення з допомогою каральної експедиції антикріпосницького виступу селян у с. Стрілкові, цим самим демонструючи наміри уряду й далі захи-

¹ ЦДІА УРСР у Львові. Протокол вхідної кореспонденції канцелярії президії Галицького губернського управління за 1848 р., № 628, 3146, 3192, 1692, 2222, 2250, 2417, 2568, 3682, 1533, 598, 1721, 1992, 2359, 2693, 2694, 3212, 3422, 3423.

щати інтереси поміщиків та рішуче розправлятися з найменшими проявами селянського опору. Губернатор Ф. Стадіон видав ряд циркулярів, в яких закликав свій апарат до пильності та вимагав спростування всіх тривожних чуток і навіть зажадав від головного військового командування створення у великих містах краю рухомих військових колон для відвернення виступів².

Але ці заходи були марними. Як тільки 18 березня до Львова надійшла звістка про революційні події, що відбулися 13 березня у Відні, вона відразу ж стала поштовхом до масових виступів у місті й збудження в усьому краї.

Відразу ж надзвичайної актуальності набуло селянське питання. Невдоволені врегулюванням панщини (яке мало бути закінчене до 1 липня 1848 р.), селяни становили велику загрозу як для поміщиків, так і для австрійських властей, які мали всі підстави побоюватися нового повстання. Щоб запобігти йому, польські шляхетсько-буржуазні кола стали поширювати серед селян чулки про подану ними на ім'я імператора петицію від 19 березня, в одному з пунктів якої йшлося про скасування селянських повинностей, доводячи, що на їх прохання незабаром офіційно буде скасована панщина³. Створена 13 квітня у Львові цими колами Центральна рада народова (керівний орган польського національного руху в Галичині) навіть звернулась із закликом до шляхти, не чекаючи рішення уряду, негайно добровільно звільнити селян від панщини.

Проте поміщики не поспішали позбутися своїх феодальних привілеїв. За одними даними, число поміщиків, які тоді відмовилися від виконання селянами панщини, не перевищувало 80, за іншими — 150⁴. Зважувалися на цей крок лише через страх. Таке побоювання особливо посилювалось у зв'язку із заворушенням у с. Цуцилові Станіславського округу.

Запобігти повстанню намагалися також австрійські власті. У зв'язку з небезпекою революційних виступів міністерство внутрішніх справ 6 квітня звернулося до губернатора Галичини Ф. Стадіона з листом, в якому вимагало від нього посилити вплив на селянство з допомогою духовенства⁵. 23 березня бережанський окружний староста Й. Відманн попередив губерньське управління, що коли селяни піднімуться на боротьбу, то перший їх удар буде проти поміщиків і посесорів і як тільки зробить початок одна громада, то за нею підуть усі інші. Тому він пропонував негайно скасувати всі феодальні повинності за викуп⁶.

Враховуючи непевне становище, губернатор неодноразово закликав окружні староства ні в якому разі не допускати до озброєння народу, усувати все, що могло дати привід селянам до недовіря або повстання, і одночасно роз'яснювати їм, що вони, як і раніше, до 1 липня повинні виконувати панщину, а потім — у розмірах, визначених проведеним врегулюванням, поки імператор не видасть постанови на петицію від 19 березня. Разом з тим він намагався стримувати зростаючу активність шляхетсько-буржуазних кіл, залякуючи їх тим, що вони можуть дати привід до повстання, а в донесеннях до Відня повідомляв, що умови загрожують австрійському пануванню в Галичині,

² Там же, № 2905, 3379, 3482, 3483, 3525.

³ Там же, ф. 146, оп. 7, спр. 2710, арк. 34—39, 42, 44—45.

⁴ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848, Львов, 1965, стор. 81, К.; Ostaszewski — Barański, Rok Złudzeń (1848). Złoczów, 1890, стор. 174.

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2816, арк. 1—2.

⁶ Там же, спр. 2710, арк. 34—39.

селянство не може бути опорою уряду і в його ненависті проти шляхти криється небезпека відновлення подій 1846 р. 13 квітня губернатор зажадав від уряду добитися рішення імператора відносно панщини у Галичині⁷.

У зв'язку з цим уряд 17 квітня, після детального обговорення, дав вказівку Стадіону негайно оголосити в краї про скасування панщини за викуп⁸, сподіваючись цим запобігти повстанню, зміцнити довір'я селян до уряду та нейтралізувати можливий вплив на них дрібношляхетського буржуазного табору, а обіцянкою викупу — забезпечити прихильність поміщиків.

22 квітня в краї було оголошено циркуляр губернського управління про те, що з 15 (3) травня 1848 р. «всі панщинні роботи і підданські данини в майбутньому скасовуються за винагороду за рахунок держави». Імператорський указ від 17 квітня про скасування панщини в Галичині був опублікований у Відні 12 травня 1848 р. Він звільняв поміщиків від ряду податків, що випливали з їх феодальних привілеїв, встановлював спеціальну комісію на чолі з губернатором для визначення «збитків» поміщиків і розмірів винагороди і, залишаючи тимчасово в силі сервітути, зобов'язував селян платити за них поміщикам на основі «добровільної» угоди з ними⁹.

Отже, скасування селянських феодальних повинностей у Галичині, проведене в квітні 1848 р. (майже на 5 місяців раніше ніж в інших провінціях Австрійської монархії), було продиктоване не чим іншим, як страхом правлячих кіл перед новим повстанням і прагненням за будь-яку ціну відвернути його.

Заклики шанувати власність поміщиків, підкорятися розпорядженням панів та їх службовців, звернені до селян під час оголошення циркуляру від 22 квітня, породжували недовір'я до реформи. В багатьох місцях селяни сумнівалися у правдивості циркуляру, відмовлялися підписувати протокол оголошення¹⁰.

Велике невдоволення селян викликала вимога ліквідувати до кінця червня заборгованість з панщини¹¹.

Масового характеру набув бойкот селянами поміщицьких маєтків під час польових робіт навесні і влітку 1848 р. Поміщики Східної Галичини після скасування панщини, намагаючись компенсувати втрату дармової праці, сподівалися залучити селян до роботи на своїх ланах за допомогою незначної плати за розцінками, що існували до реформи за примусовий найм (5—6 крейцерів за день). Але ця мізерна плата, за яку ще 2—3 місяці тому селяни-кріпаки змушені були погоджуватися працювати, після скасування феодальної залежності була для них надто низькою і явно не задовольняла їх. До того ж селян стримувала від роботи вікова ненависть до поміщиків, породжена жорстоким кріпосницьким гнітом у минулому.

«З різних боків,— писало 24 червня у відозві до духовенства Перемиське уніатське єпархіальне управління,— занесено до високої губерньської президії скарги, що люд сільський до роботи для своїх дідачів і посесорів за жодну заплату нахилитися не хоче, а навіть, не

⁷ Там же, стор. 34—39, 41, 46—48; спр. 2732, стор. 22—24, 31—48; там же, протокол вхідної кореспонденції канцелярії президії губернського управління за 1848 р., № 5194; R. Rozdolski. Nowe dokumenty do historii zniesienia pańszczyzny w Galicji w 1848 r. „Przegląd historyczny”, 1962, N 1, стор. 120.

⁸ R. Rozdolski. Назв. праця, арк. 120—122.

⁹ І. Франко. Твори, т. 19, стор. 623—626.

¹⁰ В. О. Борис. Документальні матеріали про ставлення селян Галичини до аграрної реформи 1848 р.—«Архіви України», 1966, № 1, стор. 58—59.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 3, спр. 2120, арк. 27—28.

маючи роботи в своєму власному господарстві, волить дома сидіти і в безчинності дорогий час марнувати». В Чортківському окрузі селяни не погоджувалися йти на роботу до своїх колишніх панів ні за гроші, ні навіть у відробіток боргів, хоч у віддалених селах наймалися на роботу. У Стрийському окрузі траплялися випадки, коли селяни проганяли з панського поля викликаних поміщиками сільськогосподарських робітників з інших сіл¹².

Масовий бойкот поміщицьких маєтків серйозно стурбував австрійські власті. 19 червня губернське управління звернулося з циркуляром до всіх старостів, зобов'язавши їх силоміць примушувати селян до платних робіт на поміщицьких полях¹³. Крім того, до цієї справи залучали й духовенство, яке повинно було певним чином вплинути на селян і змусити їх розпочати роботу на хазяйських ділянках. Проте ці заходи не дали бажаного результату.

Весною і влітку 1848 р. масового характеру набрала ще одна форма селянського руху — самовільне захоплення загарбаних поміщиками громадських земель та сервітутних лісів і пасовищ. Спираючись на вказівку імператорського указу від 17 квітня про необхідність укладання селянами «добровільних» угод з поміщиками за користування сервітутними лісами і пасовищами, яка означала фактичне визнання їх виняткових прав на ці угіддя, галицькі поміщики відразу перейшли до наступу на «розкріпачених». Не дозволяючи користуватися лісами і пасовищами, відбираючи громадські випаси, вони намагалися загнати звільнених від панщини селян у кабалу відробітків. Це й стало причиною численних селянських виступів за збереження своїх лісів і пасовищ. Уже в квітні 1848 р. силоміць повернути собі захоплені поміщиком громадські пасовища намагалися кілька громад маєтку Висічки Чортківського округу. Згодом таку ж спробу вчинили громади сіл Устя Єпископського і Горошови того ж округу, Старих Олешич і Старого Села Жовківського округу, Ямниці Станіславського округу, с. Сарнів Перемиського округу. Подібних випадків було чимало. «В цілій Галичині, — доповідало 30 липня губернське управління міністрові внутрішніх справ А. Добльюфу, — підданий останнім часом дозволяє собі самовільно здійснювати свої уявні права», зазіхаючи на поміщицькі землеволодіння. Привід для цих самовільних дій «громади знаходять у вигаданих правах на ґрунти, що перебувають у володінні двору, та в претензіях на право пасти худобу і рубати ліс на панських угіддях». Завдяки своїм рішучим діям у багатьох округах Східної Галичини цілі громади, ігноруючи владу, оволоділи землями, захопленими у них раніше поміщиками¹⁴.

З метою придушення активних виступів австрійські власті вдалися до застосування військової сили. «Тепер усі окружні староства, — вказувалось у вище згаданому донесенні губернського управління до Відня, — зайняті по горло застосування військових загонів для придушення насильницьких вторгнень, і суворість, якої необхідно всюди дотримуватися, щоб не відати край страхітливій анархії, є головною

¹² Там же, оп. 2, спр. 292, док. 29; ф. 180, оп. 1, спр. 9, арк. 34—35; І. Кревецький. Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848—1849 рр. — «Діло», 1906, № 135—137.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові. Протокол вхідної кореспонденції канцелярії президії Галицького губернського управління 1848 р., № 8153.

¹⁴ «Gazeta Lwowska», 10 травня 1848 р.; Бібліотека АН УРСР у Львові, ф. Сапег, спр. 577, арк. 20; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 150, оп. 2, спр. 9, док. № 988 за 1849 р.; ф. 146, оп. 7, спр. 2960, арк. 7—31; спр. 2695, арк. 1—6; оп. 64-6, спр. 4726, арк. 70—71; оп. 1, спр. 1669, арк. 1214.

причиною того, що о(кружні) староства поступово втрачають довір'я підданих»¹⁵.

Стримувати селян від спроб силою повернути собі втрачені земельні угіддя губернське управління зобов'язало редакцію газети «Зоря Галицька», яка почала друкувати відозви. В них закликала селянство зберігати спокій, не посягати на чужу власність, а повернення загарбаних поміщиками громадських земель добиватися законним шляхом¹⁶.

Активні виступи східногалицького селянства занепокоїли центральний уряд. У зв'язку з виведенням з краю значної кількості австрійських військ для боротьби проти революційної Угорщини 4 листопада глава уряду Вессенберг дав вказівку губернатору В. Залеському вжити всіх заходів, щоб не допустити в краї повстання та захистити поміщицькі землеволодіння від посягань з боку селян. У розпорядженні вказувалося, що, як тільки в Галичині вибухне повстання і власті не зможуть придушити його власними силами, цим скористається російський уряд, який не пропустить нагоди ввести туди свої війська. Тому австрійський уряд був зацікавлений у тому, щоб не дати Росії приводу до цього і в той же час «з відразою думав про можливість відновлення жахливих сцен 1846 р.», тобто селянського повстання проти поміщиків. 29 грудня 1848 р. за розпорядженням уряду міністерство юстиції дало вказівку судам негайно притягати селян до кримінальної відповідальності за посягання на поміщицькі володіння¹⁷.

В умовах революції звільнене від феодальних пут східногалицьке селянство почало включатися в громадсько-політичний рух, намагаючись використовувати легальні методи боротьби за розв'язання пекучих соціально-економічних проблем, забезпечення національної рівноправності та піднесення народної освіти. При цьому воно покладало певні надії на буржуазно-ліберальну Головну руську раду (політична організація української буржуазної інтелігенції та уніатського духовництва, заснована у Львові 2 травня 1848 р.), яка хоч і орієнтувалася на австрійський уряд, усе ж у своїй обмеженій, не досить чіткій і послідовній, програмі виступала за деякі буржуазні перетворення: скасування феодальних повинностей селян за викуп, ліквідацію феодальних пережитків, гарантування селянської земельної власності, захист селян від утисків поміщиків, скасування різниці станів і встановлення рівноправності всіх перед судом і законом, підвищення народної освіти, забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини і у своїй відозві до народу, опублікованій 15 червня 1848 р. в газеті «Зоря Галицька», вперше публічно заявила, що населення Східної Галичини належить до української нації, ядро якої знаходиться на Подніпров'ї.

Головна руська рада (як і взагалі будь-які ліберальні організації та діячі) була противником революційних методів боротьби, застерегала активні селянські виступи, закликала до терпеливості та спокою, намагалася добитися задоволення селянських скарг легальним шляхом. Вона неодноразово зверталася з петиціями до рейхстагу, міністерства юстиції та імператора, в яких розповідала про тяжке становище селян, загарбання феодалами в 1787—1848 рр. третини їх земель, свавілля поміщиків та чиновників у сервітутних справах, настоювала на організації авторитетних комісій для розгляду селянських скарг та якнайшвидшому і об'єктивному їх розслідуванні, а також пропонува-

¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2695, арк. 1—6.

¹⁶ Там же, ф. 180, оп. 2, спр. 7, арк. 19; «Зоря Галицька», 8 серпня, 28 листопада 1848 р.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2711, арк. 1—10.

ла вирішити справу сервітутів шляхом передачі селянам у власність лісів і пасовищ. Проте правлячі кола залишалися глухими до цих вимог.

Селянство брало активну участь у діяльності місцевих руських рад, створених за ініціативою Головної руської ради майже в 50 містах і містечках Східної Галичини, становлячи в них нерідко (наприклад, у Бродах, Тернополі, Болехові, Калуші) значну більшість членів, що надавало цим організаціям демократичного характеру. В м. Турці селянина С. Цибуляка з с. Сянок було обрано головою місцевої руської ради¹⁸. На засіданнях рад селяни в першу чергу виступали з вимогами захисту від посягань з боку поміщиків на їхню земельну власність та повернення загарбаних громадських земель. «З плачем приходять громади до собору нашого,— повідомляла 14 грудня Головну руську раду місцева рада в м. Бучачі,— і просять усердно раду, яким би способом затамувати можна гвалти, которих ляхи (дідичі) на селян ґрунтах, маєтках і особах щоденно ся допускають». Такі ж заяви надходили до Головної руської ради від місцевих рад з Болехова, Бродів, Нараєва, Чорткова, Стрия, Тернополя, Жовкви, Глинян, Калуша, Коломиї. Чимало сільських громад Стрийського округу, щоб довести свої права на втрачені ліси і пасовиська, через Головну руську раду домагалися видачі їм актів земельного кадастру 1787 р., а також заборони поміщикам відбирати у селян ґрунти, ліси і пасовиська, «бо як тоє не наступить, то селяни на нужду прийдуть, а тая то дарованая панщина буде кров'ю бідних селян оплачена»¹⁹.

Прагнучи домогтися послаблення соціально-економічного гніту та створення кращих умов національного розвитку, східногалицьке селянство активно підтримало висунутий влітку 1848 р. Головною руською радою та місцевими радами проект поділу Галичини на дві провінції: східну (українську) і західну (польську). Незважаючи на підступи, обман і залякування з боку поміщиків, селянство масово висловлювалося за відокремлення Східної Галичини від Західної, цілими громадами підписувалося під проектом поділу, внаслідок чого місцеві ради до кінця січня 1849 р. зібрали під ним більш як 200 тис. підписів. Проте правлячі кола ігнорували вимоги народних мас Східної Галичини і робили все для того, щоб зберегти старі порядки.

Восени 1848 р. східногалицьке селянство активно підтримало ініціативу Головної руської ради щодо створення у селах української національної гвардії на протипагу організованим на початку революції у містах Східної Галичини під виглядом національної гвардії шляхетським збройним загонам, які польська шляхта і буржуазія намагалися використати в своїх інтересах. Рух за створення національної гвардії набув масового характеру. До окружних старостів надходили численні заяви від сільських громад з вимогами дозволу на заснування національної гвардії, забезпечення її зброєю тощо. «Багато громад Тернопільського, Золочівського, Жовківського округів,— повідомлялося у циркулярі губернського управління від 16 жовтня 1848 р. до окружних старостів Східної Галичини,— під приводом, нібито хочуть зорганізувати національну гвардію, раптово озброїлися косами»²⁰. Подібні спроби були і в інших округах.

Такі наміри селян озброїтися серйозно стурбували австрійські власті, які боялися, щоб ця зброя не була спрямована проти

¹⁸ Там же, ф. 180, оп. 2, спр. 4, арк. 51—52.

¹⁹ Там же, ф. 180, оп. 1, спр. 9, арк. 118, 7—8, 20, 30, 40, 42—43; 52, 53, 70—81, 259, 262; спр. 11, арк. 12, 19, оп. 2, спр. 19, арк. 132; спр. 4, арк. 27.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 6, арк. 25—26.

поміщиків та уряду. Губернське управління категорично заборонило створювати національну гвардію, а організовані без дозволу властей загони розпорядилося розпустити, в разі потреби навіть з допомогою військової сили.

З початку революції східногалицьке селянство розгорнуло активну боротьбу за народну освіту. Через Головну руську та місцеві ради, в петиціях до центральних органів влади воно домогалося заснування у всіх селах краю народних шкіл та введення в школах Східної Галичини викладання українською мовою²¹. У відповідь на ці вимоги 9 травня 1848 р. уряд був змушений дозволити викладання українською мовою в народних школах, а 4 грудня 1848 і 8 січня 1849 р.— викладання української мови як обов'язкового предмету в гімназіях Східної Галичини.

Участь східногалицького селянства в громадсько-політичному житті знайшла свій вияв також у поданні матеріальної підтримки Головної руській раді, надсиланні коштів на заснування «Народного дому» у Львові, видання українських книжок, передплату «Зорі Галицької» і т. п.²²

Значного піднесення набула громадсько-політична активність східногалицького селянства у зв'язку із скликанням першого австрійського парламенту. Гострі класові суперечності й завзята боротьба, яка розгорілася між селянами і поміщиками краю, знайшли своє закономірне продовження і в парламенті. Вибори до рейхстагу відбулися в червні 1848 р. Вони були двоступінчасті, це давало реакції великі можливості для антидемократичних комбінацій. Але, незважаючи на це, селяни (які представляли основну масу виборців) у більшості виборчих округів голосували за кандидатів-селян, вважаючи, що тільки вони можуть гідно представляти їх інтереси. В деяких округах більшість голосів одержали священники, які користувались довір'ям у народних мас. Усього на 100 депутатів рейхстагу з Галичини було обрано 25 українців, з них — 14 селян, решта — представники чиновництва та духовенства. Галичина і Буковина вибрали в парламент найчисельніше селянське представництво з усіх провінцій монархії.

Селянство разом з іншими верствами населення займалося виробленням програмних вимог. Їх реалізації мали добитися в парламенті галицькі депутати. Пропозиції про такі вимоги після їх широкого обговорення були надіслані Головній руській раді й лягли в основу діяльності багатьох, особливо селянських, депутатів²³, які розгорнули у Відні активну діяльність. Деякі з них вели постійне листування зі своїми виборцями і, виконуючи їх накази, подавали до рейхстагу та інших центральних установ численні скарги на поміщиків.

З вересня група українських і польських селянських депутатів (Г. Андрусак, В. Гарматій, С. Гой, П. Козар, П. Посацький та інші) подали на затвердження рейхстагу заяву. В ній були викладені основні програмні вимоги галицького селянства: повернення загарбаних від 1786 р. поміщиками селянських земель, збереження сервітутів, надання права власникам земельних ділянок вільно користуватися наявними на них соляними покладами і джерелами, ліквідації монопольного права поміщиків на млини, надання селянам права володіти вогнепальною зброєю, встановлення для духовенства стабільної платні з

²¹ Там же, оп. 2, спр. 19, арк. 95; спр. 20, арк. 107, 125, 137, 144, 243, 270—273; спр. 4, арк. 170—171; ф. 146, оп. 3, спр. 2124, арк. 28—125.

²² Там же, ф. 180, оп. 2, спр. 10—11.

²³ Там же, спр. 16, арк. 6—7, 84; спр. 17, арк. 6—9, 34—37, 44—46, 59—61, 63—66, 72—73, 75—77, 79—82, 88—89, 90—93, 94—101, 102—104.

спеціального фонду і ліквідації плати селян за треби, зниження цін на сіль, тютюн, зменшення акцизу, поштових і гербових оплат, скасування прибуткового податку ремісників, зменшення платні чиновникам і підвищення її для челяді, надання доступу до посад в управлінському апараті незалежно від соціального походження і, як правило, місцевим мешканцям, поділ Галичини на дві провінції: українську з центром у Львові й польську з центром в Тарнові або Кракові, призначення парафіяльного духовенства за пропозицією громад, відкриття у кожній громаді школи та введення викладання рідною мовою і т. п.²⁴ Більшість цих вимог висловлювала інтереси широких народних мас. Спільний виступ у парламенті українських і польських селянських депутатів був наочним прикладом єдності дій трудящих.

Активну участь селянські депутати взяли в дискусії з питання про умови скасування кріпацтва, яка розгорнулася в парламенті після виступу сілезького депутата Ганса Кудліха. Депутат з Заліщицького округу Степан Гой рішуче висловився проти виплати поміщикам викупу за скасовані феодальні повинності й вимагав повернення загарбаних феодалами земель.

Найбільш яскравою і гострою була промова українського селянина Івана Капушака з с. Ляхівців, що на Станіславщині, який заперечував будь-які права поміщиків на викупні платежі. Ця промова стала важливою подією в житті парламенту, знайшла відгук у пресі багатьох європейських країн. Її зміст у скороченому вигляді було надруковано у «Новій рейнській газеті», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса²⁵. Позицію І. Капушака підтримали всі селянські депутати з Галичини і Буковини. Коли 29 серпня 1848 р. питання про викуп було поставлено на голосування, всі вони голосували проти викупу. Проте більшістю голосів рейхстаг ухвалив скасувати феодальні повинності за викуп, дві третини якого мали виплатити селяни, а третину — держава. 7 вересня цей закон було затверджено імператором.

Селянам було ще надано права громадян держави, право власності на землю, що була в їхньому користуванні, а за винагороду скасовано їх сервітутні права. З метою практичного здійснення реформи згодом було видано ряд додаткових законодавчих актів.

За «звільнення» селян поміщики Східної Галичини одержали викуп у 58,9 млн. гульденів (145,6 млн. тодішніх крб.), головний тягар якого впав на плечі трудового селянства. За законом від 7 вересня 1848 р. у власність східногалицького селянства перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною, а значна частина (халупники, комірники) була «звільнена» зовсім без землі й відразу потрапила в економічну кабалу до поміщиків. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовища, за користування якими селяни, позбавлені колишніх сервітутів, тепер були змушені відробляти або платити. Це було по суті додатковою компенсацією поміщикам за скасовані феодальні повинності й разом з тим значним обмеженням селянського землеволодіння.

Незважаючи на свій обмежений характер, реформа мала прогресивне значення, дала певний простір розвитку капіталізму. Проведена в інтересах поміщиків, вона визначила капіталістичну еволюцію сільського господарства Східної Галичини по пруському шляху, коли за визначенням В. І. Леніна, «кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переростає в буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на

²⁴ R. Rozdolski. Назв. праця, стор. 124—127.

²⁵ „Neue Rheinische Zeitung“, 1848, N 83.

десятиліття найбільшньої експропріації і кабали, при виділенні невеликої меншості «гросбауерів» («великих селян») ²⁶. Поміщики зберегли і зміцнили свої панівні економічні й політичні позиції, що сприяло консервації цілого ряду феодальних залишків у сільському господарстві, зокрема відробіткової системи.

Своїм грабіжницьким характером реформа спричинилася до поглиблення класових суперечностей між трудящим селянством і поміщиками та ще більшого загострення класової боротьби у східногалицькому селі, яка особливо великого розмаху набула на останньому етапі революції в Австрійській імперії навесні та влітку 1849 р., коли основними осередками її стали Північна Буковина (де повстання селян проти поміщиків очолив Л. Кобилиця) та Угорщина, що вступила в останній, смертельний бій з об'єднаними силами європейської реакції. В той час значних розмірів досягли випадки самовільного захоплення селянами втрачених у минулому громадських земель, лісів, і особливо, пасовищ. Як доповідав 17 березня 1850 р. міністрові внутрішніх справ О. Бахові намісник А. Голуховський, в Галичині у 1849 р. «в травні й червні почалися насильницькі посягання на чужу власність, на які слід було звернути значну увагу, тим більше, що вони відбувалися майже одночасно і в різних, часто дуже віддалених одна від одної місцевостях кожного з округів... маса насильницьких вторгнень у чуже володіння, здавалось, вказувала на планомірну дію». За наведеними Голуховським далеко не повними даними, виступами було охоплено 65 сіл і маєтків 10 округів Східної Галичини, в тому числі в Стрийському — 10 (Верчани, Дашава, Дроговиже, Журавне, Завадка, Ківець, Нове Село, Розвадів, Сваричів, Устя), в Бережанському — 9 (Баківці, Голгоче, Горожанка, Гнильче, Княгиничі, Кореличі, Нараїв, Товстобаби, Янчин), у Жовківському — 8 (Башня Долішня, Блажів, Борова Гора, Любачів, Нароль, Олешичі, Подемщина, Чесанів), у Чортківському — 8 (Горошова, Завале, Кривче, Кудринці, Михайлівка, Панівці, Сапогів, Усте Єпископське), в Станіславському — 7 (Вікняни, Микитинці, Монастирська, Підлуże, Угорники, Хом'яків, Черніїв), у Львівському — 7 (Бродки, Добростани, Дроздовичі, Мальчиці, Мшана, Родатичі, Скнилів), у Самбірському — 6 (Годвишня, Ковиничі, Ляшки Зав'язані, Рихтичі, Шоломиничі, Угерці Незабитовські), в Тернопільському — 5 (Курники, Лозова, Могильниця, Романівка, Шляхтинці), в Золочівському — 3 (Белева, Глиняни, Підкамінь), в Коломийському — 1 (Вовчківці). З інших документів відомі аналогічні виступи у с. Волі Новосільській Жовківського округу, Ніновичах Перемиського округу та Ямниці Станіславського округу ²⁷.

Галицька шляхта у зв'язку з активними селянськими виступами звинуватила в підбурюванні селян представників українського національного руху, зокрема уніатське духовенство, місцеві руські ради, зображуючи справу так, начебто вони мали намір приєднати Галичину до Росії. Консервативні кола галицької шляхти на початку 1849 р. навіть вручили Францу-Йосифу I петицію, складену в цьому дусі, а депутат-поміщик Е. Країнський заявив з трибуни рейхстагу, начебто уніатське духовенство «хоче викликати в Галичині соціальну революцію». Серед австрійського чиновництва, зв'язаного з шляхетсько-буржуазними колами, пішли розмови про те, що «український комунізм (революційно-демократичні вимоги народних мас.— Ф. С.) небезпечніший, ніж поль-

²⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 201.

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2960, арк. 7—31; спр. 3008, арк. 41—43; оп. 64-6, спр. 4727, арк. 3—4; ф. 180, оп. 1, спр. 10, арк. 121.

ський соціалізм (обмежені вимоги польської ліберальної шляхти і буржуазії.— *Ф. С.*)»²⁸.

За цих умов правлячі кола всіма силами намагалися придушити селянські виступи. На підставі розпорядження міністерства внутрішніх справ від 12 січня 1849 р. окружні староства відрядили до неспокійних сіл своїх представників, щоб ті стримували селянство від активних дій, але воно їх ігнорувало і продовжувало боротьбу за свої землі. Головне військове командування краю, не маючи в своєму розпорядженні достатньої військової сили (значна частина військ була кинута проти революційної Угорщини), намагалося залякати селян відрядженими до різних районів невеликими військовими загонами та рухомими колонами, але й це не допомагало. Активні селянські виступи тривали навіть після вступу до краю в травні 1849 р. військ царської Росії, що йшли на підмогу Габсбургам проти революційної Угорщини. Від окружних староств надходили донесення, що за таких умов вони не в силі забезпечити спокій в тилу близько 200-тисячної армії, налагодити термінову заготовлю продовольства і фуражу для неї, а деякі старости навіть вимагали дозволу на використання цієї армії для придушення селянських виступів.

У зв'язку з небезпечним становищем, що склалося, намісник А. Голуховський вдався до надзвичайних заходів. 9 червня на донесення Стрийського окружного староства про самовільне відібрання селянами с. Устя захоплених поміщиками громадських земель він видав циркуляр, яким зобов'язав окружних старост вжити найрішучіших заходів. В охоплені заворушеннями околиці були відряджені значні військові загони, яким наказали бити непокірних палицями, а селянську худобу, що паслася на колишніх сервітутних пасовищах, конфіскувати. Каральні загони вчинили в східногалицьких селах страшний погром. Багато селян було піддано катуванням, чимало сіл розорено вщент. Подекуди селяни намагалися давати відсіч військовим загонам. Це призводило до кривавих сутичок, одна з яких, наприклад, трапилась у с. Вікнянах Станіславського округу, де проти селян, що вигнали свою худобу на спірне пасовище, окружне староство 14 травня відрядило військовий загін з 20 чол. Коли загін прибув на пасовище, туди збіглися майже все населення і примусило солдатів відступити, відбивши у них конфісковану худобу. Під час сутички солдати застосували вогнепальну зброю, внаслідок чого смертельно поранили одного селянина. Виступ було придушено лише через 10 днів після того, як до Вікнян додатково було надіслано ще 113 солдат, а 13 селянських ватажків ув'язнено та 5 віддано в рекрути²⁹.

До середини вересня 1849 р. жорстокими репресіями вдалося правлячим колам придушити активні виступи східногалицького селянства за землю. Під час жнив 1849 р. східногалицьке селянство поряд з боротьбою за землю знову, як і в 1848 р., вдалося до бойкоту поміщицьких маєтків. 29 червня Чортківське окружне староство доповідало намісництву, що селяни з ненависті до поміщиків зовсім не бажають допомагати їм у польових роботах або вимагають за роботу плати, у 8—10 разів вищої від колишньої, а скасування сервітутів ще більше

²⁸ І Франко. З повного серця (До історії 1848 року).— «Житє і слово», 1896, кн. V, стор. 371; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 8, арк. 57—58, 61—62; спр. 19, арк. 8; оп. 1, спр. 4, арк. 29; оп. 2, спр. 13, арк. 72—73; Ф. Свистун. Акты бережанской Рады русской 1848—1849.— «Вестник народного дома» (Львов), 1909, стор. 154.

²⁹ Там же, ф. 146, оп. 7, спр. 2960, арк. 7—31; Протокол вхідної кореспонденції канцелярії президії крайового управління, 1849, № 7011; ф. 150, оп. 2, спр. 20, арк. 1—10; ф. 180, оп. 1, спр. 10, арк. 114—115.

зміцнює їх завзяття. Аналогічні донесення надходили як від старост, так і від поміщиків з інших округів³⁰.

Намагаючись примусити селян працювати на поміщиків за незначну плату, Голуховський на вимогу шляхти і окружних старост 12 липня видав спеціальну відозву, в якій погрожував застосуванням насильства до непокірних, а окремим циркуляром зобов'язав окружних старост з допомогою військової сили примушувати селян допомагати збирати врожай з панських ланів. Спираючись на ці розпорядження, як І. Головацький писав Я. Головацькому, «пани з комісарами зачали бити, катувати і силувати селян до роботи і то ще за безцінь»³¹.

Застосування циркуляра на практиці викликало глибоке обурення селянства, місцевих руських рад. Під їх натиском Головна руська рада звернулась до Відня зі скаргою на намісника, обвинувативши його в порушенні конституційних прав. За вказівкою міністерства внутрішніх справ Голуховський видав повний циркуляр, в якому закликав «добром і миром», а не «насильством і примусом», залучати під час жнив селян до роботи у поміщицьких маєтках. Проте, місцеві власті подекуди не спішили довести цей текст до відома селян і продовжували силою виганяти їх на панські поля³².

Наступ поміщиків на розкріпачених селян викликав поряд з активними виступами хвилю колективних селянських скарг у різні інстанції: від окружних старост та намісництва і до імператора, а також на адресу Головної руської ради та її філіалів. Проте в умовах усе активнішого наступу реакції їх наївні сподівання добитися справедливості були даремними, що зумовило поступовий відхід селянства від національного руху.

Отже, Східна Галичина під час революції 1848—1849 рр. була ареною гострої боротьби селян за найбільш демократичне розв'язання найголовніших питань революції — аграрного і національного, проти поміщиків та грабіжницької аграрної реформи, що проводилась австрійським урядом. Масовий селянський рух у Східній Галичині, впливаючись відчутним потоком у загальне русло визвольної боротьби народних мас Австрійської монархії, зміцнював фронт революційних сил, що боролися за соціальний прогрес. Проте перемога реакції перешкодила селянству добитися реалізації своїх вимог. Буржуазні перетворення були проведені у Східній Галичині в найбільш не вигідній для селянства формі із збереженням численних феодальних пережитків, що спричинилося до поглиблення класових суперечностей між трудящим селянством і поміщиками та загострення класової боротьби на селі в пореформений період.

³⁰ Там же, ф. 146, оп. 7, спр. 2896, арк. 1—2; оп. 6, док. № 153 за 1849 р.

³¹ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849, стор. 376.

³² Там же, стор. 378.

ТАКТИКА КОМПАРТІЙ КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У РОБОТІ СЕРЕД ПРОГРЕСИВНОЇ МОЛОДІ

З кожним роком у країнах імперіалізму шириться й міцніє прогресивний молодіжний рух. «Виступи молоді,— зазначається в Основному документі міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій,— відображають глибоку кризу сучасного буржуазного суспільства. Трудяща, насамперед робітнича молодь, яка зазнає надексплуатації і не бачить для себе перспективи за капіталізму, дедалі активніше включається в класову боротьбу... Широко маси студентства виступають... не тільки за право мати свої організації і брати ефективну участь в керівництві навчальними центрами, але й проти політики пануючих класів¹».

Посилення експлуатації широких народних мас з боку державно-монополістичного капіталу зумовило появу цілого ряду ліворадикальних молодіжних організацій, які загалом дотримуються антимонаполістичної орієнтації, але діють поза межами комуністичного руху.

Протягом останнього десятиріччя розвиток міжнародного молодіжного руху характеризувався широким залученням до участі в ньому представників непролетарських прошарків населення — інтелігенції, студентів. У деяких капіталістичних країнах виступи ліворадикальної молоді поступово стають центром суспільно-політичного життя. Так, у США громадськість була вражена енергією й радикалізмом студентських виступів — спочатку на підтримку боротьби негрів за громадянські права, потім проти в'єтнамської політики уряду і, нарешті, проти «американського способу життя».

У Франції в ході політичної кризи 1968 р. студентство при відсутній підтримці робітничого класу виступило проти режиму особистої влади. Майже рік молодь вела відчайдушну боротьбу з «силами порядку», яка нерідко переростала у справжні бої.

В Італії не тільки боротьба пролетаріату, а й велетенський розмах виступів учнівської молоді став одним з факторів, що обумовив загальне зрушення вліво. Місяцями учасники руху утримували в своїх руках університети і ліцеї, а на окремих етапах боротьби тримали під контролем практично всі вищі навчальні заклади країни. В цих виступах брало участь до 500 тис. чол.

Навесні 1967 р. у ряді університетів Західної Німеччини почалися студентські заворушення проти антидемократичних порядків у країні, реваншистської політики боннського уряду та його солідарності з в'єтнамською агресією США. Молодіжний рух, очолюваний ліворадикальними групами, незабаром перетворився на одну з головних сил позапарламентської опозиції. Про його вплив на західнонімецьку громадськість свідчить та лють, з якою влада розправлялася з учасниками заворушень.

Політичний радикалізм, що знайшов своє організаційне оформлення у «новому лівому» русі, став головною рисою багатьох молодіжно-студентських виступів і в інших країнах розвинутого капіталу.

¹ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 278.

Проте, констатуючи все позитивне в ліворадикальному русі — антикапіталістичну спрямованість, прагнення до переоцінки цінностей капіталізму, залучення до боротьби непролетарських прошарків населення, слід відзначити й те, що саме в цьому середовищі набули сьогодні неабиякого поширення ультраліві тенденції, які знайшли своє відображення у цілому ряді революціонаристських теорій та анархістських дій певної частини молодіжних організацій і негативно впливають на процес формування єдиного антиімперіалістичного фронту.

В пропаганді ультралівіацьких ідейок не остання роль належить буржуазії. «В умовах протиборства з соціалізмом панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух»². Безсилі перетягнути революційно настроєну молодь під свій вплив, буржуазні ідеологи вишукують нові напрямки й теорії, за допомогою яких можна було б підірвати єдність прогресивного молодіжного руху зсередини, протиставити студентство й інтелігенцію робітничому класові. Вони намагаються переконати молодь у тому, що тільки вона здатна «врятувати суспільство», прагнуть спрямувати її рух на шлях авантюризму і екстремізму, безплідного витрачання моральних і фізичних сил, що врешті-решт призводить до розчарування в боротьбі й повної політичної апатії. Частішими стали спроби повністю ізолювати молодіжний рух, відокремити від усіх прогресивних сил і, образно кажучи, примусити його «перекипіти у власному соку».

«Намагаючись завадити консолідації революційного руху молоді, — зазначалося у звітній доповіді ЦК ВЛКСМ XVI з'їздові ВЛКСМ, — імперіалістичні кола роблять ставку на антикомунізм, активно використовують різного роду лівіацькі угруповання маоїстів, троцькістів, прагнучи з їх допомогою зсередини «розмити» комуністичні і демократичні організації молоді»³.

Марксизм-ленінізм завжди надавав величезного значення ролі та участі молодого покоління в революційній боротьбі. Ще К. Маркс писав, що «найбільш передові робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс діалектично підходили до позитивних і негативних явищ суспільної діяльності молоді, радили старшому поколінню обережно й тактовно ставитися до скороспілих висновків, туманних ідеалів та легковажності, притаманних на певному віковому етапі молодому поколінню.

Та якими б не були вікові особливості молоді, основоположники пролетарського вчення завжди висували на перший план її класові та соціальні відмінності. Для К. Маркса і Ф. Енгельса не існувало молоді «взагалі», поза класами, соціальних груп — без зв'язку з явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві. Основоположники пролетарського вчення заклали основи політики комуністичних партій в роботі з молодим поколінням, теоретично і практично показали, як потрібно здійснювати цю політику.

Дальший творчий розвиток і збагачення марксистського вчення про роль і місце молоді у революційній боротьбі за перебудову суспільства належить В. І. Леніну. Дослідивши закономірності імперіалістичної стадії розвитку капіталізму, узагальнивши досвід міжнародного

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 16.

³ «Комсомольская правда», 27 травня 1970 р.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

робітничого і національно-визвольного руху кінця XIX — початку XX ст., В. І. Ленін далі розвинув положення про ставлення марксистських партій до молодіжних організацій, про значення ідейно-політичного виховання молоді.

Як К. Маркс і Ф. Енгельс, так і В. І. Ленін неодноразово наголошували на тому, що майбутнє людства буде залежати від того, за ким піде молоде покоління. «Молодь вирішить результат всієї боротьби, і студентська і ще більше робітнича молодь»⁵.

Підкреслюючи необхідність міцних зв'язків з молоддю, вождь світового пролетаріату зокрема зазначав, що нема жодної партії в цивілізованих країнах, яка не розуміла б величезної користі від спілкування з організаціями молоді. При цьому кожна партія прагне до того, щоб у цих спілках переважав саме її вплив⁶.

Значну увагу ідейно-політичному вихованню молоді приділяв третій, Комуністичний Інтернаціонал. «Комуністи,— говорилося у зверненні Комінтерну,— вважають роботу серед молоді як одне з найневідкладніших і важливих завдань»⁷.

Видатні революційні діячі міжнародного комуністичного і робітничого руху Г. Димитров, О. Куусінен, Д. Мануїльський, В. Пік, П. Тольятті та інші в своїх працях про виховання підростаючого покоління піднімали питання про якомога ширше залучення молоді до всіх форм класової боротьби трудящих мас.

Сьогодні на порядку денному з особливою гостротою стоїть питання про досягнення єдності дій молоді, студентства та робітничого класу на чолі з комуністичними партіями. Воно, зокрема, було предметом всебічного обговорення на з'їздах і пленумах комуністичних партій капіталістичних країн. Зараз із 97 компартій 71 має нові програмні документи, де викладені вимоги й оцінки з питань молодіжного руху.

Протягом 1969—1972 рр. відбулося 32 з'їзди і 4 національні конференції партій, на яких обговорювалися питання роботи комуністів серед молоді.

Аналізу перспективи більш широкої участі молодого покоління в русі за європейську безпеку і співробітництво, в загальній боротьбі прогресивних сил проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм була присвячена зустріч представників 27 комуністичних і робітничих партій країн Європи, що відбулася в лютому цього року в Москві.

Складність і особлива відповідальність визначених завдань полягає в тому, що, як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «у виступах молоді... часто ще позначається нестача політичного досвіду і зв'язку з авангардом революційної боротьби. Через те її виступи нерідко набирають стихійного характеру і виявляються в політично незрілих формах. Цим намагаються скористатись екстремістські, по суті ворожі комунізму елементи, а часом і пряма агентура імперіалістів»⁸.

Все це вимагає від комуністичних і робітничих партій розвинутих капіталістичних країн урахування специфічних особливостей непролетарської маси молоді, яка вливається до антиімперіалістичного руху, нищівної боротьби проти проникнення в молодіжне середовище псевдореволюційної ідеології дрібнобуржуазного бунтарства.

Для комуністів був і залишається головним політичний, класовий аналіз поняття «молодь», з'ясування соціальної суті тієї чи іншої

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 121.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 33.

⁷ «Коммунистический Интернационал», 1919, № 2, стор. 242.

⁸ Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 52.

групи молоді, її ролі в суспільно-політичній боротьбі. Саме на цій основі і добираються форми роботи з численними загонами ліворадикальної молоді — «новобранцями» світового революційного руху.

Комуністи неодноразово підкреслювали важливу роль інтелігенції як однієї з рушійних сил революції. У статті «Студентський рух в антикапіталістичній боротьбі», надрукованій у теоретичному журналі «Rinascita», Генеральний секретар компартії Італії Луїджі Лонго писав: «Не забудемо, що на одному з останніх наших з'їздів ми вперше в заключному документі назвали передову інтелігенцію однією з рушійних сил революції в Італії. Очевидно, саме із студентського середовища прийдуть нові покоління передової інтелігенції. Широта, сила, розмах, яких набув нині студентський рух, є запорукою цього»⁹.

На липневому (1968 р.) пленумі Французької компартії зазначалося: «Цей рух (ліворадикальної молоді.— Авт.) слід розглядати в двох аспектах: з одного боку, він є проявом і результатом глибокого невдоволення, у ставленні до якого ФКП завжди виявляла симпатію і солідарність, підкреслюючи його природний збіг з боротьбою робітників, з другого боку, це невдоволення з самого початку було використане лівацькими групами, якими керують безвідповідальні і темні елементи»¹⁰.

У зверненні Політбюро ФКП до інтелігенції переконливо доводилося, як можна «об'єднати робітників фізичної та розумової праці в боротьбі проти режиму, який відмовляє їм у розробці політики, створенні нової структури»¹¹.

Цікавий і повчальний аналіз сучасного радикалізму дав Генеральний секретар компартії Канади. У. Каштан. «Радикалізація і бунтарство,— підкреслює він,— ще не являють собою революційного розуміння і класової свідомості. Але радикалізація створює більш сприятливі умови для успішного революційного вирішення багатьох складних проблем, що стоять перед народом Канади... Одне з найважливіших завдань комуністичної партії полягає нині в тому, щоб допомогти перетворити радикалізацію в революційну силу»¹².

Таким чином, сучасні радикалістські рухи є важливими соціальними процесами, які можуть бути вирвані з-під впливу монополістичної буржуазії і поставлені на службу інтересам соціального прогресу. Встановлення міцного зв'язку боротьби ліворадикальної молоді з боротьбою робітничого класу — це проблема тактики компартій капіталістичних країн, яка має теоретичне й практичне значення. Від вирішення цієї проблеми залежать шляхи спільної практичної діяльності всіх антиімперіалістичних сил.

У своїй тактиці комуністи виходять з того, що ліворадикальний молодіжний рух має перспективи лише у тому випадку, якщо він вростає, зберігаючи певну ступінь самостійності, в загальну стратегію класової боротьби при гегемонії робітничого класу.

Щодо цього питання особливо актуальним є всебічне і аргументоване викриття реакційної суті теорій про нібито «нову», «особливу» роль молоді в революційному процесі, про те, що «молодіжний авангард перетворився в революційний авангард всього суспільства» і «революція пролетарська» має бути замінена «революцією юнацькою».

Саме ці антимарксистські твердження лежать в основі «вчення» американського філософа і соціолога Герберта Маркузе. Підмінюючи

⁹ «Rinascita», 3 травня 1968 р.

¹⁰ «Bulletin de l'Élu Communiste», 1968, N 30, стор. 3—4.

¹¹ «L'Humanité», 13 травня 1968 р.

¹² «Communist Viewpoint», vol. 1, N 1, березень—квітень, стор. 7.

класову боротьбу «конфліктом поколінь», організованість мас — «стихійним бунтом», боротьбу за знищення капіталу — боротьбою «проти індустріального суспільства» взагалі, розглядаючи «анархістський момент як могутню і дуже прогресивну силу», цей пророк дрібнобуржуазного бунтарства виконує класові завдання панівної верхівки капіталістичних країн. Звинувачуючи всі комуністичні партії Заходу в «примирненні» з існуючим «індустріальним суспільством», а робітничий клас — у «втраті» революційності, він намагається відірвати «ліві» радикальні групи студентства і частину інтелігенції від комуністичного руху, дезорганізувати і зробити політично безплідними виступи теоретично невідповідної і політично незрілої молоді.

Більше того, провокаційні бунтарські дії прихильників «теорій» Г. Маркузе дають можливість урядам застосовувати репресії проти виступів усіх прогресивних сил. Так, у 1968 р. анархістські за своїм характером виступи певної частини учнівської молоді у Франції стали приводом для наступу на могутній демократичний рух трудящих і пролетарського юнацтва. Власти ввели закон «проти порушників спокою», який насправді застосовується проти виступів народних мас¹³. Так було і в 1972 р., коли провокаційні вилазки «ліваків» та вбивство охоронником заводу «Рено» молодого робітника, який належав до маоїстської організації, дали змогу правим силам поширити наклепи на комуністичну партію і комсомол¹⁴.

«Головні свої удари,— зазначав тодішній Генеральний секретар ФКП В. Роше,— «ліві» опортуністи завдають не буржуазії, а партії пролетаріату, комуністичній партії, протиставляючи дрібнобуржуазний анархізм її організованості, що ґрунтується на демократичному централізмові»¹⁵.

Комуністичні партії відкидають «теорії» всіх дрібнобуржуазних ідеологів на зразок Маркузе, які прагнуть переконати молодь в її «особливій», «новій» місії, у тому, що нібито «молодіжний авангард перетворюється в революційний авангард всього суспільства», проголошують заміну «пролетарської революції» революцією «юнацькою». «Монополії спекують новими рухами,— підкреслював У. Каштан.— Вони прагнуть роз'єднати прогресивні сили і ізолювати комуністів..., вітають безплідну й небезпечну боротьбу між молоддю і дорослими, або між «новими лівими» і «старими лівими»..., виховують і заохочують фальшиве розуміння непридатності «старих лівих», тобто комуністичної партії з тим, щоб відвести тих, хто рухається до соціальних змін, від впливу й керівництва науки про соціальні зміни»¹⁶.

Поширення ультралівих тенденцій в молодіжному середовищі є однією з найбільших перешкод на шляху об'єднання в єдиний потік усіх антиімперіалістичних сил. З цього випливає гостра потреба в аргументованій критиці анархістської ідеології, викриття її псевдореволюційної суті.

З критикою ідеології дрібнобуржуазного радикалізму активно виступають американські комуністи. Характеризуючи дрібнобуржуазний радикалізм, що має тенденцію до «бунтарства без напрямку» Генеральний секретар компартії США Г. Холл головний недолік цього руху вбачає у тому, що «він (рух.— Авт.) не ґрунтується на об'єктивних законах соціального розвитку»¹⁷.

¹³ L'Humanité, 4 травня 1971 р.

¹⁴ L'Humanité, 2 березня 1972 р.

¹⁵ «Правда», 10 червня 1969 р.

¹⁶ «Communist Viewpoint», vol. 1, № 1, березень-квітень, стор. 7.

¹⁷ «Political Affairs», вересень 1968, стор. 8—9.

Саме ця обставина дозволяє імперіалізові нерідко використовувати дрібнобуржуазну й радикалістську ідеологію для здійснення антикомуністичних акцій та ізоляції молоді від впливу комуністичної партії та робітничого класу.

З ініціативи Німецької комуністичної партії останнім часом відбулися дискусії з питань теорії класів і класової боротьби, проблеми молоді. В матеріалах дискусій, надрукованих у прогресивній пресі Західної Німеччини, дана відсіч буржуазним і ревізіоністським ідеологам, чітко визначена позиція НКП з цих питань.

Відзначаючи особливості революційного процесу на сучасному етапі (розширення його соціальної бази), західнонімецькі комуністи різко виступають проти «теоретиків», які заперечують революційність сучасного робітничого класу, абсолютизують роль ліворадикальної молоді, студентства в революційному процесі.

За пропозицією НКП, у Франкфурті-на-Майні відбулася міжнародна науково-теоретична конференція, на якій критикувалися концепції ідейних вождів «нових лівих»¹⁸.

На протипагу дрібнобуржуазному революціонізму, марксизм-ленінізм розробляє свою теорію і практику, виходячи не з емоційного, а наукового сприйняття оточуючої дійсності.

Одним з головних питань тактики компартій на сучасному етапі є посилення комуністичного впливу в усіх масових організаціях молоді шляхом активної пропаганди марксизму-ленінізму, безпосередньої роботи в молодіжному середовищі. В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» говориться: «Для марксистів-ленінців, для всіх справжніх революціонерів ленінізм — це методологія революційного мислення і революційної дії»¹⁹.

Компартії розвинутих капіталістичних країн, здійснюючи постійне керівництво комуністичними спілками молоді, націлюють останніх на згуртування навколо себе широких прошарків молоді, яка виступає за збереження і зміцнення миру, за загальне й повне роззброєння, проти воєнної загрози тощо.

Важливим аспектом діяльності комуністичної молоді в західних країнах є її активна участь у роботі Всесвітньої федерації демократичної молоді (ВФДМ) і Міжнародної спілки студентів (МСС). У рамках цих організацій молоді комуністи співробітничать з лівими соціалістами, соціал-демократами і радикалами, проводячи серед них велику виховну роботу.

Один з головних напрямків тактики комуністичних партій у роботі з молоддю — це широка роз'яснювальна робота з представниками ліворадикальних сил, виховання критичного ставлення до політичних партій і соціальних інститутів буржуазного суспільства, до політики уряду й панівних класів.

Велику пропагандистську роль в капіталістичних країнах Заходу відіграють газети і журнали, що їх видають комуністичні партії і комуністичні спілки молоді. Ці друковані органи розповідають про розстановку політичних сил, життя молоді всередині країни і за кордоном, боротьбу комуністів і всіх демократів проти реакції і «лівого» опортунізму зокрема.

З метою політичного виховання молоді Французька компартія в 1961 р. створила університет марксизму-ленінізму. В країні проводяться «тижні марксистської думки», «дні вивчення проблем молоді» тощо.

¹⁸ Див. «Вестник КМО СССР», 1972, № 2.

¹⁹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 5.

Одним з методів ідеологічної роботи компартій капіталістичних країн серед ліворадикальної молоді є дискусії, під час яких з'ясовуються питання відносин між поколіннями, роль молоді, студентського руху. На противагу «лівакам», комуністи пов'язують студентський рух з боротьбою робітничого класу і народних мас, роз'яснюють характер цього зв'язку.

Так, у червні 1968 р. Італійська комуністична партія на сторінках журналу «*Rinascita*» провела дискусію про студентський рух, а в грудні 1968 р. відбулася конференція на тему «Робітничий рух і студентський рух», скликана за ініціативою Італійської федерації комуністичної молоді.

Постійно вишуковують шляхи зближення радикально пастроєної молоді з робітничим рухом американські комуністи. З метою виведення організацій «нових лівих» з-під впливу анархістської ідеології на сторінках журналу «*Political Affairs*» — теоретичного органу компартії США була проведена дискусія про аналіз класової суті «нових лівих», тенденції розвитку й завдання комуністів у ліворадикальному молодіжному русі.

Глибоко усвідомлюючи, що нелюдське гноблення з боку імперіалізму мільйонів робітників, представників інтелігенції та студентства є однією з причин стихійного бунту юнацтва, компартії капіталістичних країн прагнуть ввести протест молоді у русло організованої боротьби, цілеспрямованого і, головне, ефективного наступу на великий капітал.

У документах компартій зафіксовані конкретні шляхи поліпшення матеріального становища молоді. Так, у програму Французької комуністичної партії включені вимоги, що стосуються молоді: суворе дотримання принципу «за рівну працю — рівну заробітну плату», введення додаткової тижневої відпустки протягом року, подовження віку обов'язкової шкільної освіти й професійної підготовки до 18 років з виділенням чверті загального бюджету на потреби національної освіти, рішуча модернізація системи середньої і вищої освіти тощо. «Наша партія, — підкреслювалося на пленумі ЦК ФКП (грудень 1968 р.), — надає особливого значення проблемі вимог молоді, жінок, селян. Вимоги слюбжовців, технічних спеціалістів, інтелігенції, роль і кількість яких зростають з року в рік, уважно вивчаються організаціями нашої партії»²⁰. Максимально враховуються і підтримуються вимоги учнівської та студентської молоді. На останніх з'їздах Французької, Італійської та інших компартій зазначалося, що боротьба за демократичну реформу школи й університетів — це завдання не тільки молоді й студентства, але й всіх трудящих.

Гнучка тактика компартій капіталістичних країн у роботі з ліворадикальною молоддю, диференційований підхід до неї обумовили той позитивний момент, що нині в інтелігенції і студентства з кожним днем міцнішає потяг до марксизму-ленінізму. «Ніколи за останні 30 років, — писав американський соціолог Г. Аптекер, — не було настільки серйозного, глибокого й широкого інтересу до марксизму, соціалізму, який проявляється нині в коледжах, університетах, наукових закладах та серед осіб вільних професій»²¹.

У ліворадикальному молодіжному русі зживаються утопічні проекти створення паралельно з існуючим суспільством так званого «антисуспільства», де було б ліквідоване гноблення і яке, завоювавши своїм прикладом підтримку більшості народу, стало б пануючою формою соціального ладу.

²⁰ *L'Humanité*, 7 грудня 1968 р.

²¹ «Проблемы мира и социализма», 1966, № 10, стор. 31.

В розроблених восени 1968 р. Революційною соціалістичною федерацією студентів (Англія) програмі й маніфесті проголошувалася необхідність повалення капіталізму та імперіалізму революційним шляхом і встановлення «влади трудящих». При цьому підкреслювалося, що єдиним суспільним класом, здатним здійснити революцію у розвинутих капіталістичних країнах, є робітничий клас, а студенти повинні стати його союзником, невід'ємною частиною нового революційного руху»²².

Канадські «нові ліві», які входять до складу Нової демократичної партії, вважають головним у справі створення незалежної соціалістичної Канади силу і традиції робітничого класу країни. Вони стверджують, що політика існує не «тільки всередині парламенту», й вимагають приступити до створення масового політичного руху в країні.

Із закликом виробити суспільно-критичну свідомість у мас на підприємствах, у житлових кварталах і общинах виступають організації «нових лівих» у ФРН. Тільки таким шляхом, вважають вони, боротьба за соціалізм здобуде реальну підтримку трудящих мас.

Досвід свідчить, що в міру залучення молодих радикалів у спільну з робітничим класом боротьбу за соціально-економічні й політичні права значна їх частина, хоч і не послідовно, з коливаннями і хитаннями, долає свою ідейно-теоретичну відсталість і політичну непослідовність. Все більше ліворадикальних молодіжних організацій починають працювати у тісному контакті з комуністичними і робітничими партіями, комуністичними спілками молодих робітників своїх країн.

Гнучка тактика компартій в роботі серед ліворадикальної молоді — це один із ефективних факторів розширення фронту антімонополістичного руху, згуртування навколо робітничого класу нових прошарків молоді в боротьбі проти всевладдя монополій, у підготовці політичної армії революції.

²² «New Left Review», січень—лютий, 1969, стор. 21.

Повідомлення

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА НА ВИЗВОЛЕНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1943—1945 рр.)

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ

Після вигнання гітлерівців з території України Комуністична партія і Радянський уряд вживали заходів для якнайшвидшої нормалізації обстановки і відродження економічного та культурного життя республіки. Але виконати намічені плани було нелегко, адже Україна належала до тих районів Радянського Союзу, які найбільше потерпіли від навали німецького фашизму.

Великих збитків (на 88,1 млрд. крб., або 31% прямих збитків) заподіяли фашисти сільському господарству республіки¹. Було розграбовано більшість сільськогосподарських артільей, радгоспів, МТС, особистих господарств колгоспників.

У період тимчасової окупації України, крім виснажливої праці по 14—20 годин на добу, селяни були вимушені платити різні штрафи і великі податки. Загарбники всіляко знущались над ними. У Великописарівському районі Сумської області, наприклад, фашисти запрягали по 6—12 чол. у плуг і примушували їх орати землю². Гітлерівці відбирали у населення теплий одяг, взуття тощо, діючи за принципом «забрати все, що можливо».

З метою тероризування сільського населення окупанти спалили більше 250 сіл, а жителів замордували. Водночас фашисти не шкодували зусиль і коштів для витравлення з свідомості радянського селянина почуття відданості і любові до Комуністичної партії та Радянської влади, до соціалістичної Батьківщини. Вони через всі засоби масової пропаганди поширювали людиноненавистницьку расистську ідеологію, зводили наклепи на соціалістичний суспільний і державний лад, розповсюджували брехливі чутки про загибель Радянської влади, розпалювали національну ворожнечу. Широко насаджуючи приватну торгівлю, дрібне підприємництво, окупанти намагалися розпалити в українського селянина приватновласницькі інстинкти.

Незважаючи на репресії і терор, визвольна боротьба в тилу ворога наростала. Широка участь українського селянства у партизанському русі — принаймні половина його учасників була сільськими жителями — свідчила про неспроможність фашистських катів і пропагандис-

¹ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 307.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, спр. 33, арк. 43.

тів зломити волю трудящих, поставити їх на коліна. Марними виявилися сподівання фашистів примусити українських селян гнути спину на німця-окупанта.

Мешканці села під керівництвом комуністів вишукували найрізноманітніші форми боротьби з фашизмом: вели збройну боротьбу, саботували господарські заходи німецьких еластей, бойкотували їх накази, заплутували сільськогосподарський облік, порушували строки проведення посівної і збиральної кампаній, розповсюджували антифашистські листівки, переховували військовополонених, рятували молодь від вивезення до Німеччини, ризикуючи життям, переховували святині радянського народу — прапори, портрети керівників партії і уряду, ленінські реліквії.

Навіть у найтяжчі дні окупації колгоспники, виховані Комуністичною партією у дусі соціалістичного патріотизму, проявляли політичну активність, вірили в силу і могутність колгоспного ладу, який врятував їх від нестатків та злидарства і забезпечив заможне життя, були готові до самопожертвування заради вигнання ворога з радянської землі. Переживши тяжке лихоліття, під керівництвом партійних організацій трудівники села з небаченим ентузіазмом почали відбудовувати народне господарство.

Для піднесення політичної і трудової активності трудящих велике значення мало відновлення і організаційне зміцнення партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Велику роль у цьому відіграли партійні і радянські працівники, які організовано поверталися з східних областей Радянського Союзу. Вже до грудня 1943 р. за вказівками ЦК ВКП(б) на Україну з евакуації прибуло більше 20 тис. чол.³

Програма налагодження нормального життя і відбудовних робіт викладена в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁴, а також у прийнятих ЦК КП(б)У в 1943 р. постановах «Про організаційне впорядкування роботи міськкомів, обкомів і ЦК КП(б)У»⁵ та «Про створення партійних організацій у визволених від німецької окупації районах України і поліпшення керівництва ними»⁶.

Радісне відчуття небувалого щастя, душевного піднесення населення в зв'язку з визволенням від фашистів проявлялося в братанні жителів з воїнами Червоної Армії на вулицях міст і сіл. Саме на цих зустрічах трудящі знайомилися з найважливішими рішеннями партії та уряду, становищем на фронтах, досягненнями воєнної радянської економіки і т. ін.

Одразу після визволення тієї чи іншої місцевості відбувалися мітинги і збори, на яких населення висловлювало щирю подяку Червоній Армії, заявляло про готовність докласти всіх зусиль для якнайшвидшого відродження зруйнованого війною народного господарства, подання всебічної допомоги фронту. В 1943 р. у Ворошиловградській області з нагоди визволення пройшло 7500 мітингів і зборів, у яких взяла участь більше 1,5 млн. чол., а в Чернігівській, відповідно, — 1264 і 35

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 520.

⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.), т. 3, М., 1968, стор. 131—168.

⁵ К. К. Дубина, М. О. Буцько. Немеркнучий подвиг, К., 1963, стор. 40.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 430.

тис.⁷ Виступаючи на мітингу, колгоспник Яблунівського району цієї області Куліда заявив: «Ми добре узнали, що таке фашизм. Це смерть для нас. Я був вигнаний на каторгу і бачив, як томиться наш народ в неволі. Своєю чесною працею ми допоможемо Червоній Армії визволити наших синів і дочок. Слава народу-визволителю!»⁸ Близько 2100 зборів і мітингів за участю 1250 тис. чол. пройшло протягом березня — жовтня 1944 р. на Вінниччині⁹.

Дуже часто на масових патріотичних мітингах і зборах, що відбувалися у багатьох селах, з числа осіб, які в боротьбі проти окупантів довели свою відданість Комуністичній партії і Радянській владі, обирали керівників місцевих Рад депутатів трудящих та господарських організацій. Наприклад, у с. Сентянівка Слов'яносербського району Ворошиловградської області під час мітингу головою селищної Ради було обрано робітника МТС, комуніста Глушенка, який мужньо боровся проти загарбників¹⁰.

Після вигнання ворогів жителі сіл республіки відновлювали органи Радянської влади, що було красномовним свідченням віри в нездоланність соціалістичного суспільного ладу. Так, на території Обухівського і Бишівського районів Київської області в 1943 р. ще проходили важкі бої, а вже працювали, відповідно, 20 сільських Рад з 31 і 18 із 36, що діяли в цих районах до окупації¹¹. У ході боїв відновлювали діяльність місцевих Рад депутатів трудящих колгоспники Миропільського, Краснопільського, Охтирського, Кролевецького, Білопільського, Путивльського, Середино-Будського та інших районів Сумської області, у селах Вінницької області велику допомогу в цьому їм подавали представники політорганів військових частин¹².

У багатьох населених пунктах республіки, де діяли партизанські загони і з'єднання, районні та сільські Ради депутатів трудящих розпочали свою роботу ще до приходу радянських військ, а в окремих селах вони працювали і в період окупації. При активній допомозі партизанів та підпільників відновили роботу органи Радянської влади в значній частині населених пунктів Ворошиловградської, Чернігівської, Сумської, Кам'янець-Подільської, Волинської областей¹³.

У ході визволення Червоною Армією території Житомирської області завдяки політичній активності трудящих села з листопада 1943 до березня 1944 р. змогли швидко легалізувати свою діяльність 35 райкомів партії, 34 райради, 1008 сільських і 23 селищні Ради депутатів трудящих¹⁴.

Піднесенню політичної активності колгоспників сприяли воїни Червоної Армії, які поверталися з її лав і негайно включались у роботу по нормалізації обстановки у визволених районах. За рішенням ЦК

⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 435; М. С. Бовсунівський. Масово-політична робота партійних організацій серед трудящих визволених районів України (1943—1945 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 53, К., 1972, стор. 19; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 216, арк. 18.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 216, арк. 19.

⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 17, спр. 3, арк. 31.

¹⁰ Є. В. Сафонова, М. С. Скопеч. Партійне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1942—1945 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, стор. 76.

¹¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 5/1, спр. 1, арк. 69—71.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, спр. 101, арк. 50; Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 16, спр. 171, арк. 1.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 148, арк. 1—5.

¹⁴ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 3, спр. 9, арк. 102.

ВКП (б) і уряду СРСР до грудня 1943 р. на Україну з військових частин прибули 474 відповідальні партійні і радянські працівники¹⁵. В 1944 р. близько 2 тис. колишніх учасників Великої Вітчизняної війни працювало в партійних, радянських і господарських органах Сталінської області, 267 — Полтавської¹⁶.

Значний вклад у партійне та радянське будівництво внесли учасники партизанських формувань та комуністичного підпілля. Більшість з 3149 партизанів Вінницької області (з них 486 членів і кандидатів у члени ВКП(б) і 745 комсомольців) було направлено на партійну, радянську і господарську роботу¹⁷.

19 листопада 1943 р. в м. Глухові відбувся зліт партизанів п'яти районів Сумської області (Червоного, Хільчицького, Глухівського, Путивльського, Шалигинського). В ньому взяли участь 157 чол. У доповіді секретаря обкому партії П. Х. Куманька, колишнього комісара партизанського загону, зазначалося, що партизани мають включитися у відбудову визволених населених пунктів та подання всебічної допомоги трудівникам села у відродженні соціалістичного сільського господарства. За короткий час з числа партизанів тут було підбрано майже всіх працівників партійних і радянських органів, а всього в області на партійно-радянській роботі працювало до 600 учасників партійно-го підпілля і партизанського руху¹⁸.

Народ виявляв довір'я своїм синам і дочкам, які у скрутну годину залишилися вірними патріотами соціалістичної Батьківщини. Так, демобілізований воїн О. П. Бараненко почав працювати головою сільгоспартілі «Пролетарі, вперед!» Петропавлівського району на Дніпропетровщині. Дружина воїна Аксьонова очолила колгосп «Свобода» цього ж району¹⁹. На посаду голови колгоспу «Прогрес» Глухівського району Сумської області колгоспники обрали М. С. Овсієнка, який щойно повернувся з фронту. В Кам'янець-Подільській області трудівники села обирали на керівні посади людей, які допомагали партизанам, беручи таким чином участь в антифашистській боротьбі²⁰.

Партійні організації висували на керівну роботу інвалідів Вітчизняної війни. У Чернігівській області 253 інваліди працювали головами виконкомів сільських Рад, 326 — головами колгоспів, 13 — директорами МТС. На ці ж посади в Харківській області було призначено 2368 чол., в Одеській — 2717²¹.

Особливо велика увага зверталася на зміцнення сільських партійних організацій, бо від цього значною мірою залежало відродження економіки і культури села. Вже на 1 серпня 1943 р. в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської області працювало 65 первинних партійних організацій, а на 1 березня 1944 р. в сільських районах Хар-

¹⁵ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 72.

¹⁶ Л. І. Ткачова. Радянська Армія — українському народові, К., 1971, стор. 14.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 324, арк. 1—2.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 206, арк. 4—5; М. О. Буцько. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки. — Наукові праці з історії КНРС, вип. 3—4, К., 1965, стор. 202.

¹⁹ «Зоря», 11 грудня 1943 р.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, спр. 114, арк. 22; М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села, К., 1968, стор. 92; «Социалистическое земледелие», 20 червня 1944 р.

²¹ Седьмая сессия Верховного Совета УССР 28—30 июня 1945 г. Стенографический отчет, К., 1946, стор. 68.

ківської області — 403, в тому числі 18 колгоспних, 26 радгоспних, 35 при МТС²². Помітно зросли партійні організації Київщини. Після визволення обком партії поставив завдання, щоб не менше 50% комуністів обласної партійної організації працювало на селі²³. Якщо на 1 січня 1944 р. в сільських партійних організаціях працювало лише 1,5% членів партії, а на 1 липня — 19%, то на 1 січня 1945 р. — уже 25% складу обласної партійної організації. У таких же районах, як Вільшанський, Броварський, Березанський, Богуславський, Тетіївський, Тарашанський, від 60 до 90% комуністів трудилось у колгоспах, радгоспах, МТС і сільських Радах²⁴.

Завдяки правильному вирішенню питання про керівні сільські партійні і радянські кадри на час повного визволення республіки відновили роботу 743 сільські райкоми партії, 3058 сільських партійних організацій, в яких перебувало приблизно 50 тис. комуністів²⁵. На кінець війни в УРСР працювало 824 районні, 16 005 сільських і 453 селищні Ради депутатів трудящих²⁶.

Під керівництвом партійних організацій швидко відновлювали діяльність комсомольські організації; при цьому велика увага приділялася зміцненню комсомольських організацій села. Наприклад, на 1 травня 1943 р. у 28 районах Ворошиловградської області було 439 комсомольських організацій, з них 241 — в колгоспах²⁷. Із 1907 комсомольських організацій, що діяли на 1 червня 1944 р. в Київській області, 732 (майже 18 тис. членів) працювали в колгоспах²⁸. У січні 1945 р. в республіці було 813 сільських райкомів комсомолу²⁹. Беручи активну участь у нормалізації життя у визволених районах, комсомольці і молодь багатьох населених пунктів очолили радянські й господарські організації. В 1944 р. в Київській області 67 членів ВЛКСМ працювали головами виконкомів сільських Рад, в Чернігівській області 153 комсомольці були обрані головами колгоспів³⁰ і т. ін.

Жителі сіл відроджували масові громадські організації Тсоавіахіму, Червоного Хреста, добровільних спортивних товариств. Протягом травня—листопада 1943 р. у колгоспах, радгоспах, МТС було створено близько 5 тис. первинних організацій Тсоавіахіму³¹.

Кількісно зростаючи і організаційно зміцнюючись, партійні і радянські організації розвивали політичну і трудову активність колгоспників, робітників радгоспів і МТС у боротьбі за втілення в життя першочергових і найважливіших завдань у справі нормалізації життя на визволеній території і забезпечення відбудови сільського господарства. Згуртувавши навколо себе актив, партійно-комсомольська група с. Роскопанці Богуславського району Київської області спрямувала свої

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 132, арк. 13; спр. 340, арк. 35.

²³ М. О. Буцько. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки, стор. 205.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 402, арк. 108; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 214, спр. 99, арк. 8—9.

²⁵ П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 26; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 371, арк. 100.

²⁶ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 167.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 147, арк. 5.

²⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 406, арк. 75.

²⁹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 431.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 111, арк. 140.

³¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 435.

зусилля на якнайшвидшу мобілізацію колгоспників на проведення господарсько-політичних кампаній. Внаслідок цього вони одними з перших у районі закінчили сівбу зернових. Приклад доброї організації праці подавала і сільрада с. Ісайки цього ж району, яку очолив інвалід Великої Вітчизняної війни Д. Ф. Погрібний. Члени громадських постійно діючих комісій: сільськогосподарської, фінансово-бюджетної, культурно-освітньої, шляхової, охорони здоров'я, по забезпеченню сімей військовослужбовців і працевлаштуванню інвалідів війни, жіночої ради здійснили велику роботу для кращого обслуговування колгоспників. У селі працювали клуб, хата-читальня, родильний будинок, медпункт. Факти успішної діяльності місцевих Рад завдяки активній участі в них трудящих знаходимо і в інших областях республіки. У Львівській області, наприклад, після вигнання фашистів працювали 3565 депутатів, 5004 постійно діючі комісії, у яких брало участь більше 18 тис. громадських активістів³². Усього на Україні на 1 червня 1945 р. існувало майже 100 тис. постійно діючих комісій, які об'єднували близько 564 тис. депутатів та активістів³³. Переважна їх кількість діяла на селі.

Великий вплив на підвищення політичної активності мас мали районні партійні збори, наради партійного і радянського активу, сесії, сходи селян, спільні засідання і збори партійних організацій та місцевих Рад депутатів трудящих, які проходили в районах і селах у перші дні після визволення. На них розв'язувалися різні питання відродження народного господарства і подання допомоги фронту, що сприяло свідомій участі трудівників села у суспільно-політичному житті країни, ліквідації залишків ідеологічної диверсії фашистських пропагандистів на окупованій території. На нараді партійно-радянського активу Вищедубечанського району Київської області 6 жовтня 1943 р. було накреслено найважливіші плани відбудови зруйнованих ворогом сіл, колгоспів, радгоспів, визначено строки проведення першочергових робіт. Учасники наради прийняли відповідне звернення до всіх колгоспників, колгоспниць, робітників радгоспів і службовців³⁴. Подібні питання стояли на порядку денному й інших нарад, що проходили в республіці.

Розвитку політичної активності широких мас колгоспників сприяли постанови партії й уряду, рішення місцевих партійних і радянських органів, спрямовані на нормалізацію становища і відродження народного господарства. З жовтня до травня 1944 р. близько 545 тис. колгоспників, робітників радгоспів та представників інтелігенції Сталінської області взяли участь у 2025 зборах і мітингах, присвячених вивченню постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР щодо відбудови сільського господарства³⁵.

Політичне піднесення трудівників села виявилось у широкому обговоренні листа колгоспників, колгоспниць, робітників МТС і радгоспів, спеціалістів сільського господарства Радянської України, з яким вони звернулися у 1944 р. до всіх колгоспників, колгоспниць, робітни-

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 402, арк. 110—111; спр. 806, арк. 63.

³³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 171.

³⁴ Київський обласний державний архів, ф. 5013, оп. 1, спр. 3, арк. 1—2.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 4, оп. 33, спр. 101, арк. 34; М. З. Данилюк. Мобілізація Комуністичною партією України трудівників села на відбудову соціалістичного сільського господарства (1943—1945 рр.).— Наукові праці з історії КІРС, вип. 6, К., 1966, стор. 16.

ків МТС і радгоспів, спеціалістів сільського господарства Радянського Союзу. У ньому українські колгоспники закликали всіх працівників сільського господарства країни вчасно провести відбудовні роботи і збільшувати постачання продовольства Червоній Армії. В Житомирській області на 532 зборах, присвячених обговоренню цього листа, було більше 61 тис. колгоспників³⁶.

Багатою підмогою у піднесенні громадсько-політичної активності селянства була його участь в обговоренні рішень X сесії Верховної Ради СРСР і VI сесії Верховної Ради УРСР. Працівники сільського господарства, палко схвалюючи ці матеріали, з творчим патхненням включалися у боротьбу за їх виконання. Колгоспник артiлі ім. Ленiна Старосалтiвського району Харківської області О. Г. Солодовник, виступаючи на зборах, де обговорювалися ці документи, сказав: «Мої 3 сини і 3 онуки перебувають у Червоній Армії й громлять фашистів. Свою щиру вдячність я висловлюю рідній партії за те, що вона завжди піклується про нас. Її рішення надихають нас на пові звершення в ім'я Вітчизни»³⁷. Повсюдно влаштовувалися масові читки матеріалів сесій. Вони вивчалися на районних нарадах передовиків сільського господарства, сесіях сільських Рад депутатів трудящих, партійних зборах. Одностайно схвалювало колгоспне селянство і рішення пленумів ЦК КП(б)У, VII сесії Верховної Ради УРСР, пленумів обласних і районних комітетів партії.

Багато колгоспних активістів брало участь у діяльності агітколлективів, що працювали з перших днів визволення у містах і селах. У Харківській і Ворошиловградській областях агітаційно-масову роботу проводили 5 тис. агітаторів. У Куп'янському районі діяло 43 агітколлективи, Дворічанському — 25. З лютого до липня 1943 р. сільські активісти Куп'янського району організували для населення 758 бесід на різні теми³⁸. У Новоград-Волинському районі Житомирської області у 1944 р. з числа передовиків сільського господарства створено 65 агітколлективів. 308 агітаторів провели в ланках, бригадах та МТС з 1 січня до 1 липня 1944 р. 931 бесіду та читку з питань поточної політики партії³⁹.

Велику роз'яснювальну роботу серед мешканців с. Лісові Сорочинці Малодівицького району Чернігівської області проводив 62-річний колгоспник Каптуренко. Для односельчан він щоденно читав газети і журнали, повідомлення Радінформбюро. Дбаючи про високий рівень цих заходів, члени райкому партії неодноразово консультували його з різних питань міжнародного становища та політики ВКП(б)⁴⁰.

Розвитку політичної активності мас сприяв міцний зв'язок працівників тилу з воїнами Червоної Армії. Дійовою формою контактів тилу і фронту було листування між воїнами і колгоспниками. Бійці та офіцери знайомили колгоспників з становищем на фронті, розповідали про героїв, які брали участь у визволенні міст і сіл, цікавилися трудовими буднями села. У свою чергу, селяни повідомляли фронтовиків про хід відродження сіл і колгоспів, культурно-побутових закладів, дякували за визволення. «Дорогі друзі! Ви принесли нам волю, яку ми з нетерпінням ждали. Ця воля здобута вашою кров'ю і потом. На своєму

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, спр. 122, арк. 1—8.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 206, арк. 24.

³⁸ Там же, спр. 81, арк. 3, 8.

³⁹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 3, спр. 52, арк. 2; спр. 45, арк. 76.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 216, арк. 37.

шляху, що вів на Україну, ви втратили декого з товаришів, які полягли смертю хоробрих. Ми цього ніколи не забудемо»⁴¹ — писали колгоспники Ново-Псковського району Ворошиловградської області в листі до бійців, командирів і політпрацівників Південно-Західного фронту у 1943 р.

У ході небувалого політичного піднесення, що охопило працівників сільського господарства, виникали нові різноманітні форми праці і методи швидкого відродження колгоспно-радгоспного виробництва. Одразу після вигнання окупантів патріоти повертали колгоспам, радгоспам і МТС їх власність, приховану від загарбників. Було створено комісії по обліку громадського майна і збиранню сільськогосподарської техніки, що залишалася на полях. Наслідком високої політичної активності було народження починів трудівників села, що згодом переросли в рухи за подання взаємодопомоги колгоспів, районів і областей у відродженні сільського господарства, відновлення передових традицій у тваринництві. Висока трудова активність і політична свідомість колгоспного селянства проявилась і в такій патріотичній формі праці, як метод народної будови, що застосовувався на відбудові підприємств, шкіл, лікарень, клубів, бібліотек, мостів, шляхів. Колгоспники віддавали для народних будов власні кошти, матеріали, інструменти.

У багатьох областях члени постійно діючих комісій Рад депутатів трудящих проводили суботники, недільники, декадники, місячники по будівництву і ремонту господарських і культурно-побутових приміщень.

У колгоспах, радгоспах і МТС широкого розмаху набрало все-союзне соціалістичне змагання. Близько 64 тис. ланок, майже 1 млн. колгоспників республіки змагалися за вирощування і своєчасне збирання високих врожаїв, відновлення тваринницьких ферм, виконання зобов'язань перед державою⁴².

Завдяки високій політичній і трудовій активності українських колгоспників, допомозі братніх народів СРСР у республіці на кінець війни налічувалось 27 500 колгоспів, 1277 МТС, 784 радгоспи⁴³.

Боротьба колгоспного селянства за здійснення політики партії ще раз підтвердила геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що «держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁴⁴. Небувалий патріотизм, висока політична і трудова активність колгоспного селянства сприяли швидкій нормалізації суспільно-політичного життя на визволеній території, прискоренню темпів відбудови народного господарства республіки, забезпеченню безперервного постачання всім необхідним Червоної Армії.

⁴¹ «Радянська Україна», 30 квітня 1943 р.

⁴² Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 рр., т. 2, К. 1967, стор. 138.

⁴³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 218.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛТАВЩИНИ НА ЧОЛІ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ОБЛАСТІ В 1943—1945 рр.

М. В. ГАГАЄВ

23 вересня 1943 р. війська Степового фронту форсували р. Ворсклу і звільнили обласний центр України — Полтаву, а до кінця місяця — і всю область. Після визволення партійним організаціям Полтавщини довелося розв'язувати складні завдання — відбудовувати народне господарство і, разом з тим, допомагати фронтові. За час свого «господарювання» окупанти зруйнували і спалили багато міст і сіл, промислових підприємств, розграбували колгоспи і радгоспи, вивели з ладу транспорт тощо. Збитки, заподіяні області загарбниками, дорівнювали кільком мільйонам карбованців (за тогочасними цінами)¹. Керуючись постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»², ЦК КП(б)У і уряд України вжили заходів для постачання населенню продуктів і води, подання допомоги пораненим, хворим, сиротам і т. д.

Найважливішим завданням на шляху нормалізації життя трудящих області було відновлення діяльності партійних і державних органів. Ще до визволення Полтавщини від німецько-фашистських загарбників ЦК КП(б)У затвердив склад бюро обкому партії на чолі з секретарями В. С. Марковим і К. К. Щаніним. Обласний комітет КП(б)У здійснив велику роботу в справі добору і розстановки кадрів, створення міськкомів, райкомів та первинних партійних організацій. Нелегко було вирішити проблему комплектування штату радянських органів, добору голів колгоспів, директорів радгоспів і МТС, адже наприкінці 1943 р. в області працювало тільки 3022 комуністи, тобто 11,8% довоєнної чисельності обласної парторганізації. Так, у Полтаві було лише 1083 члени ВКП(б), у Кременчуку — 198, Гадяцькому районі — 66, Лубенському — 94, Миргородському — 103³.

Велику допомогу обкому партії подав ЦК КП(б)У. За його рішенням у грудні 1943 р. на Полтавщину повернулися 566 партійних і радянських працівників, 366 спеціалістів сільського господарства, а в січні 1944 р. — ще 1726 чол.⁴ Це дало змогу значно зміцнити міські та районні комітети партії, місцеві Ради. Зокрема, з числа прибулих комуністів 339 чол. направлено в райкоми, 49 — в райвиконкоми, 28 — директорами МТС, 14 — директорами радгоспів⁵.

Керівні кадри партійних, радянських та громадських організацій поповнювалися також за рахунок демобілізованих з лав Червоної Армії. Наприклад, 47 колишніх солдатів і офіцерів працювали в партійних органах, 22 — в комсомольських, 161 обрано головами колгоспів, 52 — головами сільрад⁶. Весь цей комплекс заходів дав змогу до кінця 1943 р. відновити нормальну діяльність міських і районних комітетів КП(б)У.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 1004, арк. 4.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 438.

³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 4, спр. 103, арк. 1—4, 7, 26.

⁴ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 313.

⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 4, спр. 150, арк. 15.

⁶ «Правда», 3 листопада 1945 р.

Оскільки основою партії є первинні організації, міськкоми і райкоми приділяли багато уваги їх відновленню та організаційному зміцненню. Якщо наприкінці 1943 р. в області було лише 33 первинні парторганізації, то через два роки — вже 1190, зокрема в промисловості і на транспорті — 131, в МТС і МТМ — 70, у колгоспах і радгоспах — 127, сільських територіальних — 399 тощо⁷.

З перших днів після визволення області від німецько-фашистських загарбників Полтавська парторганізація спрямувала свої зусилля на відновлення роботи обласної, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих. Безперечно, порівняно з довоєнними роками кількість їх депутатів значно скоротилася. Наприклад, у 1944 р. в обласній Раді працювали 44 депутати, а в 1940 р. — 93, у Карлівському районі, відповідно, 12 і 20, Машівському — 5 і 24. У середині 1944 р. вже діяли 49 районних і 901 сільська Рада⁸. Під керівництвом парторганізацій у Радах створювався актив, члени якого допомагали виконавчим комітетам оперативно вирішувати складні завдання, пов'язані з відбудовою шкіл, лікарень, закладів культури.

У всіх містах, робітничих селищах, МТС, радгоспах і колгоспах парторганізації здійснили велику роботу для відновлення комсомольських організацій і профспілок. У серпні 1945 р. в 2820 комсомольських організаціях області перебувало більше 30 тис. членів ВЛКСМ, працювали обласні, міські, районні і 1423 місцеві комітети профспілок⁹.

Відбудовувати народне господарство Полтавщини трудящим області допомагали робітники і колгоспники всієї Радянської країни. Для промислових підприємств Кременчука туляки надіслали токарні верстати, а ленінградці і рижани — тисячі тонн металевих конструкцій¹⁰. Особливо широкого розмаху набуло в той час шефство трудящих областей і республік над окремими заводами і фабриками. Так, комсомольці московського заводу «Калибр» виступили ініціаторами відбудови лубенського «Комунара». Сюди за комсомольськими путівками приїхали юнаки й дівчата з Москви, Горького, Свердловська, Алтайського краю. Устаткування для цього підприємства виготовили колективи московського і свердловського заводів, а інструменти надіслали з Москви, Міаса, Ташкента і Чимкента¹¹. Здійснені обласною партійною організацією заходи щодо мобілізації трудящих на відбудову народного господарства, а також братерська допомога колективів промислових підприємств різних республік дали змогу значно прискорити цей процес на Полтавщині. У лютому 1944 р. пленум обкому партії підбив перші підсумки зробленого. За 4 місяці відбудовано 45 заводів і фабрик, 114 артілей промкооперації¹², серед них: електростанцію, маслозавод і м'ясокомбінат у Полтаві, десятки млинів, цегельних заводів, Гадяцький шкіряний завод і меблеву фабрику. Велика увага приділялася відбудові залізниць. Вже на четвертий день після визволення на станцію Полтава-Південна з Харкова прибув перший військовий ешелон, а через 6 дів поїзди почали перевозити вантажі до Кременчука. Протягом 19 днів був повністю відновлений рух на дільниці Полтава — Дарниця. За короткий строк полтавчани разом з воїнами Червоної Армії відновили 91 міст, зокрема чотири через Дніпро. За

⁷ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 4, спр. 103, арк. 1—45; спр. 208, арк. 155—157.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—18, спр. 371, арк. 31—32.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 45, спр. 2272, арк. 173; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 396, арк. 124.

¹⁰ «Робітник Кременчуччини», 25 грудня 1947 р.

¹¹ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 578.

¹² Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 282, арк. 228.

ударну працю колективам станції Кременчук у 1943 р., а Полтавського відділку залізниці в 1944 р. було вручено перехідний Червоний Прапор ДКО¹³.

5 листопада 1943 р. на Полтавському паровозоремонтному заводі відбулися перші партзбори, на яких були присутні 5 чол. Вони накреслили план відродження підприємства. Не вистачало найнеобхіднішого: піску, скла, цегли, однак за півтора місяці було відбудовано частину ковальського цеху з 6 стаціонарними горнами і півтонним паровим молотом, котельню, їдальню. Завод почав виконувати термінові замовлення для фронту, а також виготовляти поковки для залізничних мостів. А в грудні 1943 р. на цьому підприємстві було відремонтовано локомотиви з фронтової паровозної колони № 24. З 1 січня 1944 р. він виконував план. За успішне виконання державного плану колектив заводу нагороджено перехідним Червоним Прапором ЦК ВКП(б) і ВЦРПС, яке він утримував протягом трьох місяців¹⁴.

Відзначаючи перші успіхи у відбудові фабрик і заводів, пленум звернув увагу на незадовільну роботу деяких підприємств, зобов'язав парторганізації ширше розгорнути соціалістичне змагання, поліпшити якість масово-політичної діяльності серед населення. Значну роль у мобілізації трудящих на відбудову промисловості відіграла нарада керівників підприємств області. Її учасники закликали працівників місцевої промисловості і промкооперації виконати план 1944 р. до 5 грудня. Внаслідок вжитих заходів до червня 1944 р. в області вже працювало 111 фабрик і заводів, а також 202 промислові артілі. Крім того, для задоволення потреб трудівників села за 7 місяців 1944 р. відкрито 35 підприємств місцевої промисловості¹⁵.

Важливе значення для відбудови фабрик і заводів мало соціалістичне змагання. Так, включившись у соціалістичне змагання з трудящими Кременчука, в 1944 р. полтавчани виконали план випуску продукції на 104,3%. Великих успіхів досягли й кременчужани. Парторганізація Крюківського вагонобудівного заводу очолила роботи по достроковій відбудові підприємства. Комуністи передавали свій досвід молодим робітникам, показували зразки ударної праці. Так, електрозварник К. М. Буцевич виконував план на 450%¹⁶. Вже з 1 вересня 1945 р. завод випускав основну продукцію. Юнаки і дівчата наслідували почин ветеранів. Лише на неділях і після робочого дня комсомольсько-молодіжні бригади відробили десятки тисяч людино-днів. На відбудові Семенівського цукрового заводу вони щоденно виконували норми на 240—260%. 60 комсомольсько-молодіжних бригад, створених у Лубнах, працювали на відбудові «Комунара». Завдяки самовідданій праці трудящих області до кінця 1944 р. стали до ладу Лубенський верстатобудівний та Полтавський шкіряний заводи, Полтавська взуттєва і Кременчуцька трикотажна фабрики, м'ясокомбінат у Кременчуку та ін.

Поряд з відбудовою фабрик і заводів поступово відроджувалося й сільське господарство Полтавщини. Як тільки радіо передало радісну звістку про визволення Червоною Армією Полтавської області, серед колгоспників Московської, Саратовської, Сталінградської, Челябінської та інших областей РРФСР виник патріотичний рух за подання

¹³ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, стор. 311—312.

¹⁴ История фабрик и заводов. Полтавский тепловозоремонтный завод им. А. А. Жданова, Харьков, 1971, стор. 111—112.

¹⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф, 15, оп. 1, спр. 385, арк. 135—136, 385; спр. 394, арк. 16.

¹⁶ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 396, арк. 125.

допомоги полтавчанам у відродженні сільського господарства. Так, після визволення Кременчуцького району з РРФСР було доставлено частину евакуйованої худоби, решитилівським колгоспникам виділено 15 тракторів, кілька грузовиків, молотарок та інших сільськогосподарських машин, а також будівельні матеріали, племінну худобу, корми. Саратовські й сталінградські колгоспники направили полтавчанам більше 6200 голів рогатої худоби і коней. Загалом з РРФСР доставлено на Полтавщину 17 тис. голів рогатої худоби, коней, свиней¹⁷. Трудівники ланів Сталінградської області виділили для своїх українських колег більше тисячі тракторів, а Куйбишевської — запасні частини до сільськогосподарських машин. Колгоспи і радгоспи Полтавщини одержували також техніку з Білорусії, Грузії та інших республік.

Уже в 1943—1944 рр. працівникам сільського господарства області надіслано 1381 трактор, на 15,5 млн. крб. запасних частин. Держава надала колгоспам більше 40 млн. крб. довгострокових кредитів¹⁸. Допомога держави і трудящих братніх республік дала змогу полтавчанам швидше ліквідувати наслідки «господарювання» німецько-фашистських загарбників.

3 жовтня 1943 р. бюро обкому КП(б)У обговорювало питання «Про збирання врожаю в колгоспах і радгоспах Полтавської області». Для своєчасного і успішного проведення збиральної кампанії на заклик комуністів на поля вийшло все працездатне населення. За короткий строк було організовано бригади і ланки, зокрема більше 3 тис. комсомольсько-молодіжних бригад, у яких налічувалося понад 13 тис. чол.¹⁹ Все це дало змогу своєчасно зібрати хліб і до 25 січня 1944 р. продати державі більше 20 млн. пудів зерна. Найбільше хліба продали колгоспники Семенівського, Опішнянського, Диканського і Шишацького районів. Крім того, було заготовлено: м'яса — 5658 т, молока — 99 тис. л, масла — 352 т, яєць — 12 451 195 штук.

На лютневому (1944 р.) пленумі обкому партії зазначалося, що партійна організація провела велику роботу щодо відродження сільського господарства і завершення сільськогосподарських робіт 1943 р. На той час в області було 2 484 колгоспи, 53 радгоспи, 77 МТС, 4 МТМ і 32 майстерні при МТС, створено 139 ферм великої рогатої худоби, 277 свиноферм і 169 віцеферм. Головним у діяльності райкомів партії, первинних партійних і комсомольських організацій стала підготовка до весняної сівби 1944 р. Колгоспи і радгоспи мали засіяти 792 100 га, тобто 71,6% посівної площі 1940 р.²⁰ У зв'язку з тим, що тракторів не вистачало, під час весняних польових робіт було вирішено використовувати коней, волів, корів. Особлива увага зверталася на своєчасний ремонт техніки. Для її цілодобового використання на кожний трактор укомплектовували по дві бригади. Це потребувало додаткової кількості спеціалістів сільського господарства. Тому планувалося підготувати 3800 трактористів, 358 комбайнерів, 600 помічників комбайнерів, 150 бригадирів тракторних бригад²¹.

Обком і райкоми партії займалися питаннями організаційно-господарського зміцнення колгоспів, добору і розстановки кадрів. До весняної сівби в колгоспах було організовано 6060 рілльничих та 1182 садово-городні бригади, 28 717 ланок. Внаслідок цього ранні колоско-

¹⁷ Там же. оп. 6, спр. 673, арк. 23; Полтавський обласний державний архів, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 28, арк. 56.

¹⁸ «Зоря Полтавщини», 21, 23 вересня 1963 р.

¹⁹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 270, арк. 1; спр. 282, арк. 114.

²⁰ Там же, спр. 391, арк. 4; спр. 282, арк. 18, 228; спр. 385, арк. 5.

²¹ Там же, спр. 282, арк. 34.

ві культури на площі 310 тис. га було посіяно до 26 квітня 1944 р. А загалом було засіяно 813 2 тис. га (при плані 792,1 тис. га). Бригадир тракторної бригади Решетилівської МТС П. С. Пендюра зорав 2317 га при завданні 868 га, а бригадир тракторної бригади Градизької МТС, комуніст Ф. А. Крупко щоденно виконував норми на 200% і зекономив 3591 кг пального²².

Виростивши хороший урожай зернових, колгоспники Полтавщини продали державі на 272 158 т хліба більше ніж у 1943 р. Понад план у фонд Червоної Армії було здано 6,4 млн. пудів хліба і 61 тис. т картоплі²³.

Працівники сільського господарства вживали заходів для відродження тваринництва. На 1 вересня 1944 р. в колгоспах області було 5875 тваринницьких ферм, тобто половина їх довоєнної кількості²⁴. За якісне проведення всіх сільськогосподарських робіт і виконання планів заготівлі продуктів Полтавській області було присуджено перехідний Червоний прапор ДКО і грошову премію, а Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1945 р. 118 партійних і радянських працівників нагороджено орденом Вітчизняної війни²⁵.

Натхненне високою оцінкою своєї праці, колгоспне селянство Полтавщини докладало всіх зусиль для швидкого відродження сільського господарства. У 1945 р. посівні площі колгоспів області збільшилися на 123, 4 тис. га проти 1944 р. і становили 82,4% довоєнного рівня. Радгоспи засівали стільки ж земель, як і до війни. Однак через несприятливі кліматичні умови урожай зернових у 1945 р. був нижчим, ніж у 1944 р., і область не виконала своїх зобов'язань щодо продажу державі хліба, цукрових буряків та інших продуктів. Пленум обкому партії, який відбувся 14—20 грудня 1945 р., підбив підсумки сільськогосподарського року, з'ясував причини невиконання планів продажу державі сільськогосподарських продуктів і націлив партійні організації на якісну підготовку до весняної сівби²⁶.

Так при допомозі російського та інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини, долаючи величезні труднощі, трудящі Полтавщини піднімали з руїн народне господарство області, примножуючи економічний потенціал країни.

²² Там же, спр. 385, арк. 6—7.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 45, спр. 2274, арк. 70.

²⁴ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 391, арк. 6.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 45, спр. 2272, арк. 126.

²⁶ Там же, спр. 2273, арк. 88—90; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 554, арк. 265.

СПІВДРУЖНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ, УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У ЗОНІ БРЯНСЬКИХ ЛІСІВ І УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОЛІССЯ (1941—1942 рр.)

Й. В. ЛОХАНСЬКИЙ

Виховані Комуністичною партією за роки Радянської влади, благородні почуття соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, дружби між народами нашої неосяжної Батьківщини яскраво проявилися в роки Великої Вітчизняної війни. «Фашизмові не

вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, був одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»¹,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

Про крах ворожих планів розпалювання національної ворожнечі переконливо свідчила бойова співдружність українських, російських і білоруських партизанів, які боролися проти окупантів у зоні Брянських лісів та українсько-білоруського Полісся.

З перших днів Великої Вітчизняної війни у прикордонних з Білорусією районах Волинської та Ровенської областей спільно діяли українські й білоруські народні месники. У липні—грудні 1941 р. в селищах Маневичі, Череваха, Гулівка і на хуторі Виселки (на Волині) було створено партизанські загони та антифашистські групи. Їх очолювали місцеві жителі Ю. М. Собесяк, Я. Войтович, Ф. Й. Мазурик, Д. Г. Хвищук, П. Х. Самчук та ін. Згодом ці групи влилися до загону Ю. М. Собесяка, бійцями якого були українці, росіяни, білоруси, поляки².

Одним з перших організаторів партизанського руху на Ровенщині став молодий селянин з с. Вичівка Висоцького району М. Й. Місюра. Спочатку його група складалася з 8 чол.—білорусів і українців, а на початку 1942 р. в очолюваному ним загоні вже налічувалося більше 50 бійців. Загін Місюри часто здійснював бойові операції на території сусідньої Білорусії³. У складних умовах окупаційного режиму в Ровно протягом двох з половиною років боролися проти загарбників підпільники, очолювані Т. Ф. Новаком. Членами цієї організації були: 72 росіянина, 63 українці, 15 білорусів, 10 поляків, 5 туркменів, 3 комі, 1 татарин⁴.

Наприкінці 1941 — на початку 1942 років чимало невеликих партизанських груп організували командири та політпрацівники Червоної Армії, які потрапили в оточення. Наприклад, у лісисто-болотистих масивах Пінських боліт було створено групу з 8 чол., очолювану старшим сержантом Червоної Армії росіянином Д. Поповим. У березні 1942 р., розгромивши лісову охорону, вона захопила 17 гвинтівок, друкарську машинку та обмундирування. У квітні 1942 р. в загоні Д. Попова налічувалося до 25 озброєних бійців і близько 30 чол. резерву⁵.

3 квітня 1942 р. в Морочинському районі Ровенської області діяла група з 23 патріотів під командуванням політрука М. С. Корчева («Сергія»). Незабаром вона об'єдналася з групою Д. Попова, який став командиром, а М. Корчев — його помічником. З квітня до вересня 1942 р. народні месники нового загону знищили 2 поліцейські дільниці, спалили завод нашатирного спирту, висадили в повітря паровоз, вбили 12 загарбників і 10 поліцейських, у 10 селах розігнали окупаційні установи, розповсюдили серед населення Ровенської (УРСР) та Пінської (БРСР) областей чимало листівок⁶.

Спільну боротьбу проти окупантів вели українські та білоруські месники також у Житомирській, Київській і Чернігівській областях УРСР та Брестській, Пінській, Поліській і Гомельській областях БРСР. Але найяскравіше братерство і бойову співдружність росій-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 132.

² Історія міст і сіл УРСР. Волинська область, К., 1970, стор. 37.

³ Василь Бегма, Лука Қизя. Шляхи нескорених, К., 1965, стор. 79—83.

⁴ М. В. Коваль. У горнилі війни, К., 1972, стор. 65.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁶ Там же, арк. 16, 18.

ського, українського та білоруського народів у партизанській боротьбі можна проілюструвати на прикладах організації та діяльності великих з'єднань С. А. Ковпака і С. В. Руднева, О. М. Сабурова і З. А. Богатиря, О. Ф. Федорова і В. М. Дружиніна, М. І. Наумова, Г. М. Линькова, А. П. Бринського, Я. П. Шкрябача та ін.

Загін під командуванням О. М. Сабурова та З. А. Богатиря було створено на Брянщині в середині листопада 1941 р. З самого початку існування до нього входили представники різних національностей: росіяни, українці, білоруси. Коли в грудні 1941 р. з глибинних районів України в Брянські ліси перебазувалися партизанські загони Боровика — Волкова, Погорелова — Сперанського, Воронцова — Гутарова, сабуровці і населення Орловської та Сумської областей поділилися з ними боеприпасами, продовольством, обмундируванням. У свою чергу, по рації, яку мали українські партизани, командування загону Сабурова встановило зв'язок з ЦК КП України і одержало директивні вказівки.

Наприкінці 1941 — в першій половині 1942 років місцеві та українські партизанські загони розгромили три гарнізони. В цій операції брали участь Суземський і Харківський загони, які 26 грудня визволили районний центр Суземку. Друга спільна операція була проведена 7 січня 1942 р. в селищі Локоть. Народні месники із загонів Санченкова і Капралова та Сабурова, Погорелова і Боровика розгромили центр так званої «російської національної партії».

Третьою великою операцією, яку провели українські й російські партизани, була ліквідація фашистського гарнізону в районному центрі Трубчевськ. У ніч на 2 лютого 1942 р. три російських і три українських загони — Сабурова, Санченкова, Кошелева, Погорелова, Боровика та ім. Калініна при підтримці 12 ротних мінометів блискавичним ударом вибили ворога з Трубчевська. 18 годин місто перебувало у руках партизанів. Противник втратив 127 солдатів і офіцерів.

Уже в березні 1942 р. ЦК КП України відзначав активну діяльність партизанського загону Сабурова: «Партизанський загін під командуванням Сабурова діє на території Орловської області, веде нещадну боротьбу з німецькими загарбниками... За неповними даними, за період бойової діяльності з жовтня 1941 р. до 10 лютого 1942 р. цим загonom була проведена велика робота. Висаджено в повітря 4 залізничних мости, пущено під укіс 7 ешелонів з військами, зброєю і боеприпасами, висаджено в повітря склад, в якому було до тисячі снарядів, 8 автомашин з солдатами і офіцерами. В Суземському районі знищено фашистську адміністрацію»⁷.

Внаслідок спільних дій російських, українських і білоруських народних месників у зоні Брянських лісів узимку 1941/42 р. виник партизанський край, який охоплював близько 500 населених пунктів Клітинського, Дятківського, Жуковського, Брянського, Жирятинського, Трубчевського, Брасівського, Почепського, Комарицького, Вигоницького, Севського, Суземського та Навлінського районів, де мешкало більше 200 тис. чол.

На початку 1942 р. ЦК КП України прийняв рішення про об'єднання деяких партизанських загонів України під командуванням О. М. Сабурова. Спочатку в це з'єднання входило 9 загонів (1720 чол.), а на 1 травня 1942 р. — 11 загонів. Вони діяли на півдні Орловської та півночі Сумської областей, а також охороняли південні масиви Брянських лісів. Коли українські партизанські загони здійснювали

⁷ З. А. Богатырь. Борьба в тылу врага, М., 1969, стор. 68.

рейд на Сумщину, їх дільницю охороняли брянські народні месники. Так, 9 липня 1942 р. командування групи об'єднаних партизанських загонів України надіслало листа на ім'я командування групи об'єднаних партизанських загонів Орловської області, в якому, зокрема, зазначалося: «...Просимо вжити заходів для виставлення необхідних застав у зоні південного масиву Брянських лісів... Середино-Будський загін виїхав на операцію не повністю, залишивши застави в Гавриловій Слободі і Новій Гуті»⁸.

На 10 серпня 1942 р. в Орловській області діяло 56 загонів і 74 диверсійні групи, в яких налічувалося 13 тис. чол., у Курській — 6 загонів (1500 бійців), у Чернігівській, відповідно, — 5 і 1200, а в 15 партизанських загонах Сумської області, які провели рейди на територію Орловщини, Курщини і Сумщини, було 3030 народних месників⁹.

Якщо на початку розгортання партизанського руху населення і народні месники Брянщини подавали велику допомогу українським партизанам, то після рейдів на Україну останні часто виділяли продовольство для населення і партизанів Брянщини. 14 вересня 1942 р. командир загону ім. Чапаєва В. І. Кошелев надіслав О. М. Сабурову записку такого змісту: «У даний момент я відчуваю велику потребу в овочах і, особливо, картоплі. Прошу позичити картоплю та інші овочі в міру твоїх можливостей. З товариським привітом В. Кошелев»¹⁰. Чапаївці одержали необхідні їм продукти.

У суміжних районах Сумської, Брянської і Курської областей провели кілька рейдів з'єднання українських партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева. Можна навести десятки прикладів взаємовиручки і взаємодопомоги українських і російських партизанів, що діяли в зоні Брянських лісів. 4 липня 1942 р. С. А. Ковпак писав В. І. Кошелеву: «У мене 71 поранений одержує незадовільне харчування через відсутність солі. Прошу тебе: позич кілограмів 10 солі, після наступного рейду поверну тобі десятирицею»¹¹. Начальник штабу з'єднання С. А. Ковпака Г. Я. Базима в книжці «Слідами великого рейду» писав: «Третій місяць з'єднання тримало оборону на найпівденнішій околиці Брянського лісу, там, де пролягає адміністративний кордон між двома братніми республіками — УРСР і РРФСР. Але цей кордон ми бачили лише на картах, а в житті, у відносинах жителів сусідніх населених пунктів — представників українського і російського народів — його не існувало. Радянські люди — росіяни, українці, білоруси були сповнені рішучості і непохитної волі боротися проти німецько-фашистських загарбників»¹².

Не менш яскравими фактами братерської взаємодопомоги з російськими і білоруськими народними месниками насичена історія українського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Наприкінці 1941 р. до чернігівських партизанів завітав командир Климівського загону Брянської області О. І. Ворожеев. Чернігівці поділилися з російськими побратимами зброєю і листівками¹³. На початку 1942 р. чернігівські партизани встановили зв'язок ще з двома російськими загонами — Злинківським (під командуванням П. А. Маркова)

⁸ Партизаны Брянщины, Тула, 1970, стор. 114—115.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 18, арк. 10.

¹⁰ Там же, стор. 116—117.

¹¹ Там же, стор. 113—114.

¹² Г. Базима. Слідами великого рейду, К., 1959, стор. 171.

¹³ В. Павлов. Генерал Орленко, М., 1970, стор. 38; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, спр. 1007, ч. II, арк. 120.

і Новозибківським (під командуванням Н. М. Левченка) і також подали їм допомогу, причому в Злинківський загін перейшов досвідчений мінер С. Кошель¹⁴.

У травні 1942 р. під тиском переважаючих сил противника Чернігівський загін змушений був відійти в Новозибківський район, де з його допомогою невеликі загони Маркова (100 чол.), Ворожеева (80 чол.) і Левченка (30 чол.) значно зросли і почали завдавати окупантам відчутних ударів. Крім того, Чернігівський підпільний обком партії налагодив випуск для населення листівок російською мовою¹⁵.

Спільними зусиллями українських і російських партизанів тільки з 21 травня до 26 червня було висаджено в повітря 21 військовий ешелон. Це занепокоїло гітлерівське командування. До району розташування загонів почали підтягуватися фашистські військові частини з артилерією, танками, літаками¹⁶.

У цих умовах за пропозицією О. Ф. Федорова було створено єдиний партизанський гарнізон, на чолі якого став О. Ф. Федоров, а його заступником — П. А. Марков. 28 липня 1942 р. підпільний Чернігівський обком партії прийняв рішення про об'єднання всіх партизанських загонів у з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Співдружність українських і російських партизанів міцніла в ході рейдів з'єднання до р. Десни і до Софіївських лісів¹⁷. На початку вересня воно було змушене з боями відступити в білоруські ліси.

Несприятливі умови для бойових дій, перебування в постійному оточенні переважаючих сил окупантів, нестача боєприпасів змусили командирів з'єднання напередодні 25-річчя Жовтневої революції передислокуватися в партизанський край, що виник поблизу Клітнянських лісів. Згадуючи про піврічне перебування там, О. Ф. Федоров писав: «Коли ми прийшли у Клітнянський район стомлені, пошарпані фашистами, то зустріли тут неоціниму братерську допомогу. Колгоспники і робітники давали нам хліб, м'ясо, одяг. Ми відчували сердечну турботу, ми переконалися, що люди тут безмірно ненавиділи фашистів, і важко сказати, хто тут не був партизаном. Велику підтримку зустріли ми в Брянських лісах, зміцнили і з новими силами ринулися на ворога»¹⁸. Водночас Чернігівське з'єднання значно зміцнило оборону партизанського краю.

На початку вересня 1942 р. українські партизанські з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова відповідно до наказу ЦШПР почали готуватися до рейду на Правобережну Україну. Згадуючи про ці дні, З. А. Богатир писав: «...Підготовка до рейду на правий берег Дніпра проходила при найактивнішій участі й допомозі брянських партизанів, які подавали всебічну допомогу партизанам України. У складі партизанських загонів України діяли і пішли в рейди сотні кращих синів російського народу, особливо брянських партизанів. Багато з них полягли смертю героїв у боях за визволення народу Радянської України від фашистських загарбників»¹⁹.

26 жовтня 1942 р. з'єднання партизанських загонів О. М. Сабурова вирушило в рейд з с. Білоусівка. Паралельно рухалося з'єднання С. А. Ковпака. За місяць вони пройшли з боями з Брянських лісів у

¹⁴ В. Павлов. Назв. праця, стор. 43.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 18, арк. 356; ф. 17, оп. 8, спр. 1007, ч. II, арк. 129, 134.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, спр. 2, арк. 46—47, 55.

¹⁷ В. Павлов. Назв. праця, стор. 52—59.

¹⁸ Партизаны Брянщины, стор. 5—6.

¹⁹ З. А. Богатырь. Назв. праця, стор. 134.

південні райони Білорусії і поклали початок створенню партизанського краю на кордоні України і Білорусії (Житомирська область УРСР та Поліська область БРСР).

Населення окупованих районів України та Білорусії з великим ентузіазмом зустрічало з'єднання народних месників. Воно виділяло для них розвідників, давало продукти для поранених, човни для переправ через річки, поповнювало загони. Так, після мітингу, проведеного ковпаківцями в невеликому білоруському селі Лісному, 26 білорусів пішли в партизани.

Білоруські партизанські загони «Більшовик», ім. Ворошилова та «За Батьківщину» одержали від ковпаківців три рації, станковий кулемет, дві ПТР, декілька автоматів та гранати. Народні месники «Більшовика», взаємодіючи з сабуровцями під час взяття Лоева, розгромили гарнізон с. Борщовка Лоевського району²⁰.

Про спільну боротьбу російського, українського і білоруського народів проти фашизму свідчить і національний склад великих партизанських з'єднань України, що діяли в суміжних районах трьох республік. Так, у лютому 1943 р. в з'єднанні О. М. Сабурова воювали 904 українці, 750 росіяни і 504 білоруси²¹.

Бойова співдружність українських, білоруських і російських партизанів переконливо свідчила про непорушну дружбу народів СРСР, які в сувору годину випробувань спільними зусиллями захистили соціалістичну Вітчизну і розгромили найлютіших ворогів людства — німецько-фашистських агресорів.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 210, арк. 2.

²¹ З. А. Богатырь. Назв. праця, стор. 381.

ПАРТІЙНІ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАННЯХ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

П. О. САВЧУК

Значне місце в діяльності ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У під час Великої Вітчизняної війни займали питання поліпшення керівництва партійними організаціями партизанських формувань. Вони неодноразово обговорювалися на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, де звітували деякі секретарі підпільних обкомів партії і комісари партизанських з'єднань¹. Діяльність партійних органів загонів і з'єднань народних месників свідчила, що навіть у специфічних умовах ворожого тилу, незважаючи на особливу централізацію, внутріпартійна робота постійно розвивалась і вдосконалювалась. Важливу роль у цьому відіграло передбачене Статутом ВКП(б) колективне обговорення найважливіших рішень партії та уряду і розв'язання поточних питань на засіданнях парткомів, бюро, активах і загальних зборах первинних партійних організацій.

Велике значення для узагальнення досвіду внутріпартійної, політичної і виховної роботи у ворожому тилу, піднесення боєздатності за-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 475.

гонів народних месників, підвищення ролі їх партійних організацій мали партизанські конференції.

Одним з перших таку конференцію на тимчасово окупованій території провів Чернігівський обласний підпільний комітет партії. Цій важливій події передувала напружена і копітка робота членів обкому щодо згуртування лав комуністів — підпільників і партизанів. Незважаючи на те, що в перший період війни на Чернігівщині створилися вкрай несприятливі умови для організації партизанського руху, загони народних месників швидко зростали. У середині 1942 р. в області діяли 1429 партизанів, серед яких — 555 комуністів і 214 комсомольців, а на кінець року боротьбу проти окупантів вели з'єднання О. Ф. Федорова та 7 партизанських загонів. Зростали ряди комуністів. Членом партії був кожний третій партизан².

Внаслідок проведеної з вересня 1941 р. до середини 1942 р. організаторської роботи у кожному партизанському загоні було створено первинні партійні організації, якими керували підпільні райкоми. Їх секретарі часто були також командирами або комісарами загонів народних месників. Проте єдиного чіткого керівництва діяльністю парт-організацій ще не здійснювалося. Для вирішення цього питання, а також вироблення нових форм і методів організаційно-партійної, політичної та агітаційно-масової діяльності серед підпільників, партизанів і населення в листопаді 1942 р. у Клітнянських лісах було скликано першу партійну партизанську конференцію³.

В її роботі брали участь 70 делегатів, які представляли 500 комуністів і близько 200 кандидатів у члени ВКП(б). На порядок денний було винесено найактуальніші питання: поліпшення партійно-політичної роботи серед населення і в партизанському з'єднанні та створення друкованого органу з'єднання і відділу пропаганди та агітації⁴.

У прийнятому конференцією рішенні наголошувалося на необхідності посилити внутріпартійну і політико-виховну діяльність у первинних організаціях підрозділів, серед комсомольців, безпартійних народних месників і, особливо, серед населення тимчасово окупованих територій. Персональна відповідальність за це покладалася на комуністів. Намічалися конкретні заходи для попередження проникнення в партизанські загони ворожих елементів, провокаторів, шпигунів, яких фашисти постійно засилали в райони дислокації з'єднань⁵. За рішенням конференції весь особовий склад в урочистій обстановці прийняв партизанську присягу, що сприяло зміцненню дисципліни.

Для конкретного, цілеспрямованого керівництва партійними організаціями конференція обрала партійне бюро з'єднання, до складу якого увійшли досвідчені комуністи В. М. Дружинін, М. М. Коваленко, І. А. Кудінов (заступник секретаря), І. М. Курочка (секретар), О. Ф. Федоров⁶.

На конференції було вироблено чітку структуру будови партійних організацій з'єднання. В загонах обрали партбюро, а в ротах — парторгів. Партбюро керували роботою первинних партійних організацій, займалися питаннями їх організаційного зміцнення і виховання комуністів та безпартійних партизанів⁷. Реорганізація структури партійних органів позитивно вплинула на підвищення їх ролі у партизанських формуваннях.

² Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 271.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 124, арк. 113—114.

⁴ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 58, арк. 44.

⁵ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1968, стор. 373—374.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 124, арк. 114.

⁷ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, стор. 273.

Таку ж перебудову партійних і комсомольських організацій було проведено у з'єднанні під командуванням М. М. Таранушенка та інших загонів, що діяли на території Чернігівської області. Партбюро у з'єднаннях О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка існували до червня, а в з'єднанні М. М. Таранушенка — до серпня 1943 р.

Конференція затвердила склад відділу пропаганди та агітації підпільного обкому партії. Начальник відділу одночасно ставав і відповідальним редактором газети (раніше у з'єднаннях випускалися лише бойові листки та листівки). При відділі пропаганди та агітації було створено лекторську групу, члени якої читали лекції для партизанів і населення. В їх виступах висвітлювалися міжнародна обстановка, становище на фронтах і в радянському тилу, бойові і трудові звершення народу, викривалися злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території тощо⁸.

Таким чином, на конференції було узагальнено досвід партійної та політичної роботи партизанських загонів і з'єднань за півтора року, накреслено заходи щодо підвищення ролі партійних організацій і окремих комуністів. Секретар Чернігівського підпільного обкому партії О. Ф. Федоров писав пізніше: «Головною умовою успіху є, звичайно, політична організованість народних мас. А в наших умовах головним і вирішальним був ступінь організованості комуністів. Там, де комуністи зуміли зберегти за собою провідне становище, де вони не втратили зв'язку з народними масами, кликали їх за собою, піднімали на боротьбу, — у таких районах окупанти зазнавали найбільш відчутних ударів. У таких районах партизанські загоны були серйозною військовою і політичною силою. І вже, звичайно, якщо у загонах комуністи були добре організовані і згуртовані, такі загоны ніколи довго не відсиджувалися, тобто не були бездіяльними»⁹.

Здійснивши рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну, командування і партійна організація з'єднання під командуванням О. М. Сабурова приступили до розробки планів бойової і політичної роботи на новій території дислокації. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У поставили перед з'єднанням складні й відповідальні завдання: постійно знищувати техніку і живу силу ворога, матеріально-технічні засоби і цінності, окупаційні установи і органи влади, організовувати диверсії на комунікаціях, вести розвідку, перешкоджати вивезенню в Німеччину трудових і матеріальних ресурсів, розширювати партизанський рух на Правобережній Україні, підвищувати ефективність масово-політичної діяльності серед населення.

Для обговорення питань, зв'язаних з виконанням завдань ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, 13 грудня 1942 р. в с. Селезівка Житомирської області було скликано партійну конференцію з'єднання. В її роботі взяли участь 54 делегати з числа кращих командирів, політпрацівників, партизанів. На неї було запрошено також секретарів підпільних райкомів партії. Делегати конференції підбили підсумки рейду на правий берег Дніпра, накреслили завдання партійної організації щодо розвитку партизанського руху в нових районах розташування з'єднання, обрали партійну комісію¹⁰. До президії конференції обрано ветеранів з'єднання — командирів, політпрацівників і рядових партизанів, зокрема З. А. Богатиря, Л. Я. Іванова, П. Ф. Реву, О. М. Сабурова, І. П. Федорова. До складу секретаріату увійшли І. О. Артюхов, Бродський, Н. Г. Ципко.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, спр. 58, арк. 45.

⁹ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, стор. 292—293.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9а, спр. 191, арк. 1.

Командир з'єднання О. М. Сабуров пізніше згадував, що делегати вносили багато цінних пропозицій щодо поліпшення бойової, політичної, внутріпартійної діяльності¹¹. Про підтримку місцевим населенням народних месників говорив комісар загону ім. Сталіна В. Г. Волгов. Комісар загону ім. Щорса М. М. Бугров звернув увагу на необхідність встановлення контактів з словацькими солдатами, регулярну передачу їм партизанських листівок та одержання від них важливих воєнних даних.

У виступах учасників конференції значне місце відводилося поліпшенню партійно-політичної роботи, організаційному зміцненню парторганізацій, підвищенню авангардної ролі комуністів. Про це зокрема, говорив комісар загону «За Батьківщину» Л. Є. Кизя. Тільки під час рейду 46 партизанів цього загону стали членами партії, а 39 — комсомольцями.

Конференція зобов'язала парторганізації загонів забезпечити безумовне виконання бойових і політичних завдань, поставлених перед з'єднанням. На ній обрано партійну комісію (І. О. Артюхов, Ф. П. Волосников, М. М. Бугров, С. Є. Грицун, І. Я. Зюзя, І. О. Скубко (заступник секретаря), В. М. Сперанський (секретар), яка разом з політчастиною керувала проведенням партійно-політичної роботи¹².

Партизанська партійна конференція сприяла піднесенню рівня внутріпартійної роботи. У всіх парторганізаціях підрозділів пройшли збори, на яких обговорювалися її рішення. Комуністи виступали за підвищення боездатності підрозділів, залучення до активної боротьби проти окупантів широких мас населення, зміцнення дисципліни. Виконуючи рішення конференції, партійні організації постійно дбали про підвищення ідейно-теоретичного і політичного рівня комуністів і безпартійних партизанів.

Серед партійних конференцій, які відбулися в тилу ворога, особливий інтерес становить конференція, проведена підпільним обкомом партії в м. Житомирі. На відміну від інших, вона проходила безпосередньо у розташуванні окупаційних військ, поліції. Розширення мережі підпільних організацій, зростання сил народних месників вимагали дальшого вдосконалення організаційних зв'язків між ними, тактики їх боротьби з ворогом. Це й спонукало підпільний обком партії скликати партконференцію. Вона розпочала роботу 10 квітня 1943 р. 19 делегатів представляли підпілля міста, а також підпільні районні комітети партії області¹³. На конференції було підбито підсумки діяльності підпільних організацій, накреслено шляхи дальшого поліпшення партійного керівництва ними, одностайно прийнято рішення про дальшу активізацію збройної боротьби проти фашистських окупантів та їх сателітів, а також про посилення уваги до відбору людей для партизанських загонів. Обрано новий склад підпільного обкому партії, який очолили О. Д. Бородій і Г. І. Шелушков¹⁴. Суворі конспірація, організованість дали змогу успішно провести конференцію.

Конференції відіграли важливу роль у встановленні постійного зв'язку між підпільними організаціями і партизанськими загонами, сприяли координації їх спільних дій.

У відповідності з заходами, затвердженими ЦК КП(б)У і схваленими ЦК ВКП(б), навесні та влітку 1943 р. передбачалося розши-

¹¹ А. Н. Сабуров. Отвоєванная весна, т. II, М., 1968, стор. 291—295.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. I, оп. 9а, спр. 191, арк. 3.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 185.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. I, оп. 9, спр. 13, арк. 23.

рення партизанського руху в західних областях України і на Закарпатті. Для цього було створено перший на західноукраїнських землях Ровенський підпільний обком партії. 24 березня 1943 р. відбулося його друге засідання, на якому, зокрема, вирішувалося питання про проведення першої обласної партизанської конференції. Про свій намір Ровенський підпільний обком партії інформував ЦК КП(б)У. В радіограмі-відповіді секретар ЦК КП(б) України Д. С. Коротченко просив повідомити про мету конференції і попереджав про необхідність дотримання суворої конспірації під час її підготовки і проведення¹⁵.

На конференції обговорювалися важливі питання, зокрема підсумовувалися бойові дії загону «За Батьківщину» протягом року і ставилися завдання на майбутнє. У деяких архівних джерелах і друкованих працях наводяться різні дані про кількість учасників цієї конференції. Так, у нарисі «На Ровенщині» В. А. Бегма писав, що на ній було 200 делегатів¹⁶, в статті «Странички тех лет» — 120¹⁷, а у звіті командування з'єднання № 1 партизанських загонів Ровенської області зазначається, що на конференцію прибуло 80 чол.¹⁸ Однак ці цифри не відповідають дійсності. В роботі конференції взяли участь 85 делегатів від місцевих партизанських загонів і підпільних організацій та 30 активістів¹⁹.

Із сусідніх партизанських загонів, що не підпорядковувалися обласному штабу партизанського руху, були присутні К. Я. Гончарук, начальник штабу загону спецпризначення С. Каплуна, представники бригади А. П. Бринського — Г. М. Картухін і Кривишко²⁰ та ін.

26 березня 1943 р. у поліському селі Дубрівськ Морочинського району в оточенні німецьких гарнізонів розпочала роботу обласна партизанська конференція. За дорученням обкому партії її відкрив секретар підпільного обкому партії В. А. Бегма. Під аплодисменти присутніх делегати обрали почесну президію у складі Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б) України. До робочої президії увійшли прославлені командири, партійні, комсомольські та політичні працівники, рядові бійці. У доповіді В. А. Бегми про завдання партизанів області по виконанню наказу Верховного Головнокомандуючого зазначалося: «Ми повинні у всіх селах і районах створити діючі підпільні організації, підготовляти і навчати резерви для партизанів і Червоної Армії, створити нові загоони народних месників і сільські самооборони, загартовуючи їх у боротьбі з ворогом»²¹.

З великою увагою та інтересом прослухали делегати доповіді й виступи І. П. Федорова, Л. Є. Кизі, М. С. Корчева, Т. І. Белякова, Х. Т. Кудояра, В. М. Руднева, Ф. І. Шами, Героя Радянського Союзу Кривишка, які детально охарактеризували форми і методи збройної боротьби, проаналізували стан партійної і політичної роботи, зупинилися на питаннях удосконалення структури парторганізацій партизанських загонів і підпілля, розширення їх мережі та сфери впливу. Вони приділили багато уваги партійному керівництву роботою серед молоді. Адже в той час уже працювали 13 комсомольських організацій у партизанських загонах, 11 — у підпіллі, 5 підпільних райкомів комсомолу.

¹⁵ Герон подполья. Выпуск первый, М., 1970, стор. 259.

¹⁶ Ярость благородная. Сборник воспоминаний партизан, М., 1963, стор. 87.

¹⁷ Герон подполья. Выпуск первый, стор. 259.

¹⁸ Радянська Ровенщина, стор. 140.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9а, спр. 315, арк. 129.

²⁰ Там же; Партійний архів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

²¹ Партійний архів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 19.

Делегати партизанської конференції звернулися до населення Ровенської області з відозвою, яка закінчувалася бойовим закликком: «Здобуйте у ворога зброю, організовуйте партизанські групи і руйнуйте тили ворога. Винищуйте гітлерівських розбійників. За вільне щасливе життя пліч-о-пліч зі всіма радянськими народами борись, українець! Україна безсмертна! Україна бореться! Україна переможе! Хай живе Радянська Україна! Слава героїчним воїнам непереможної Червоної Армії!»²². За дорученням делегатів відозву підписали організатори і керівники підпілля та партизанського руху І. Федоров, Л. Кизя, В. Бегма, М. Корчев, С. Гришун, Т. Беляков, О. Шитов, Х. Кудояр, М. Зубашев, Д. Пономарьов, М. Місюра, Г. Картухін, К. Гончарук. 600 примірників листівки з текстом відозви було розповсюджено серед населення Ровенської, Волинської і Пінської областей²³. Кожному, хто читав ці листівки, ставало зрозумілим, що сталися великі зміни в ході війни, що наближається день визволення.

Присутні на конференції підпільники і партизани надіслали вітальні радіограми ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У²⁴. Під час роботи конференції з «Великої землі» прилетіли літаки, на яких було доставлено зброю, боеприпаси та інше військово-спорядження. Делегати, партизани, населення радісно вітали відважних пілотів. Зустріч з ними перетворилася на велике торжество²⁵.

Проведення конференції у ворожому тилу свідчило про те, що за короткий строк підпільний обком партії налагодив тісні зв'язки з трудящими, народними месниками та підпільниками. Делегати обмінялися досвідом роботи на окупованій території. Конференція дала новий поштовх розвитку боротьби проти окупантів та банд українських буржуазних націоналістів на західноукраїнських землях, а також у суміжних областях Білорусії. Було вирішено створити партизанський край на Ровенщині і Волині, вироблено єдині заходи щодо посилення бойової та ідейно-політичної діяльності партизанських загонів.

Одразу після закінчення конференції обком партії почав створювати нові підпільні райкоми, партійні та комсомольські організації. Для цього в райони виїхали уповноважені обкому.

На конференціях, які відбувалися в період Великої Вітчизняної війни у тилу ворога, узагальнювалася партійно-політична, внутріпартійна і бойова діяльність підпільних організацій і партизанських загонів, накреслювалися їх завдання на майбутнє. Обмін думками між командирами, політпрацівниками, партійними керівниками давав змогу виявити її нові форми і методи. Досвід проведення конференцій свідчить, що партійні організації підпілля і партизанських загонів діяли не розрізнено, постійно відчували керівну роль ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Отже, наша партія навіть у складних умовах воєнного часу дотримувалася принципів демократичного централізму. Конференції продемонстрували прагнення підпільників і партизанів до об'єднання і згуртування своїх зусиль для перемоги над ненависним ворогом.

* * *

²² Радянська Ровенщина, стор. 91.

²³ Герои подполья, выпуск первый, стор. 260.

²⁴ Партійний архів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 48, арк. 20.

²⁵ Василь Бегма, Лука Кизя. Шляхи нескорених, К., 1965, стор. 308.

ПРО РЕАКЦІЙНИЙ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

В. В. ДОБРЕЦОВА, Л. П. МАЯНСЬКА

У 1917 р. перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії розколола світ на дві протилежні соціально-економічні системи. Вказуючи на її всесвітньо-історичне значення, В. І. Ленін писав: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася»¹.

Імперіалізм, однак, не кинув спроб повернути хід історії на свою користь — зруйнувати світову соціалістичну систему, зберегти або відновити своє панування над народами колишніх колоній.

Основним ідейно-політичним знаряддям імперіалізму в його атаках проти суспільного прогресу є антикомунізм. Найактивнішим засобом боротьби проти країн соціалістичної співдружності, зокрема проти СРСР, ідеологи антикомунізму вважають націоналізм.

Непереможні ідеї марксизму-ленінізму, соціально-політична єдність радянського народу, цілеспрямована ідейно-виховна робота партії створюють непереможну перешкоду для підривної ворожої пропаганди. Однак це не усуває, а, навпаки, підсилює необхідність активної ідейно-виховної роботи, спрямованої на рішуче подолання пережитків минулого, формування інтернаціоналістичної свідомості мас. «Завдання полягає в тому, — вказувалося в Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., — щоб постійно вести пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів, давати своєчасну політичну оцінку ворожим спробам відродити націоналістичні настрої і погляди. Треба рішуче викривати ідеологів антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму і шовінізму»².

Дійовою зброєю в боротьбі проти націоналістичних та релігійних пережитків є викриття антинародної, контрреволюційної сутності церкви та буржуазного націоналізму на різних етапах розвитку людства, розкриття їх взаємозв'язку. Особливо це необхідно тому, що за сучасних умов у ряді випадків церкви і секти намагаються виступити в ролі охоронців національних цінностей, національної самобутності. Такі спроби всіляко підтримуються ззовні буржуазною пропагандою, спрямованою на оживлення релігійних і націоналістичних пережитків.

Історія виникнення й оформлення ідейно-політичного союзу уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму — це історія зради і насильства, мракобісся і людиноненависництва. Вона в тій чи іншій мірі досліджена в працях радянських істориків та філософів³.

У цій статті автори ставили своїм завданням показати платформу, на якій оформився цей союз, розкрити антинародний, контрреволюційний характер діяльності «союзників» в 20—30-х роках ХХ ст. і висвіт-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 349.

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 25.

³ С. Т. Даниленко. Дорогою ганьби і зради, Київ, 1970; В. Добричев. У тіні святого Юра, Львів, 1970; Володимир Замлинський. Шлях чорної зради, Львів, 1969; М. М. Олексюк. Боротьба філософських течій на західно-українських землях у 20—30-х роках ХХ ст., Львів, 1970; Ю. І. Римаренко. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих, К., 1970; В. Череди́нченко. Націоналізм проти нації, К., 1970; та ін.

лити мужню, самовіддану боротьбу західноукраїнських комуністів проти клерикалізму та українського буржуазного націоналізму.

При імперіалізмі, який характеризується загостренням протиріч між працею і капіталом, посилювався й прискорився процес консолідації всіх реакційних сил буржуазного суспільства, спрямований на створення єдиного фронту боротьби проти революційного руху та марксистської ідеології. На західноукраїнських землях це проявилось у зближенні уніатської церкви з буржуазно-націоналістичним табором.

Практична діяльність українських буржуазних націоналістів і уніатської церкви на чолі з митрополитом Шептицьким напередодні і в роки першої світової війни була контрреволюційна, антинародна. Шептицький стояв біля колиски легіону «січових стрільців», завдання якого полягало не тільки в участі в буржуазно-націоналістичних збройних акціях, але й у збиранні шпигунських відомостей для австро-угорської та німецької розвідок, веденні антиросійської пропаганди серед українського населення Росії. З його благословення українські буржуазні націоналісти брали участь у репресіях проти мирного населення. При активній підтримці уніатської еліти було створено і керівний координаційний центр усіх західноукраїнських буржуазно-націоналістичних партій — «Головна українська рада» (ГУР), а також «Союз визволення України» (СВУ), члени якого співробітничали з австро-угорською і німецькою розвідками, закликали українське населення «чинити шкоди... московському війську», «палити мости, нищити телеграфи», полегшувати окупацію України австро-угорськими і німецькими загарбниками і тим самим прискорювати «день злуки України з Австрією»⁴.

Уніати та українські буржуазні націоналісти вороже зустріли перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і стали на позиції активної боротьби проти Радянської Росії. Один з апологетів уніатства і буржуазного націоналізму М. Чубатий писав, що посилення націоналізму в Галичині у 1917—1920 рр. треба завдячити виховному впливові українського католицизму в Галичині.

Трудящі Західної України, як і інших капіталістичних країн, надію на краще життя пов'язували з перемогою соціалізму в СРСР. Крім того, вони мріяли про возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській РСР.

Революційна боротьба трудящих під керівництвом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), сусідство з СРСР, робітники і селяни якого успішно будували соціалізм, зростання політичної свідомості трудящих мас посилили, прискорили, зробили більш виразним процес оформлення ідейно-політичного союзу між найбільш реакційними силами Західної України — уніатською церквою і українським буржуазним націоналізмом. Основою цього союзу була єдність політичної мети — знищення Радянського Союзу, реставрація капіталізму на Україні, створення «самостійної», «незалежної», «соборної» буржуазно-націоналістичної держави. У боротьбі проти сил прогресу, демократії та соціалізму вони, крім антикомунізму, взяли на озброєння й антирадянщину. Готуючись до війни з Радянським Союзом націоналісти й церковники спрямовували свою діяльність проти марксизму-ленізму.

В основі соціальної доктрини уніатської церкви лежала соціальна доктрина католицизму, пристосована до конкретних умов західноукраїнської дійсності. Вся діяльність митрополита Шептицького та єпископів, численні публікації в клерикальних виданнях мали метою прищепити віруючим «ідеї» про божественне походження приватної власності,

⁴ Цит. за кн.: В. Чередниченко. Назв. праця, стор. 25.

непорушність і вічність буржуазної держави, класове співробітництво, суть нації та її завдання, війну і мир тощо.

Ідеї, які проповідували клерикали, були співзвучними з теоріями і концепціями українських буржуазних націоналістів. Особливо близькі, а в багатьох випадках й ідентичні, вони були з ідеологічними концепціями оформленої в 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН). Екстремізм, антикомунізм і антирадянщина, відверто фашистський характер цієї організації, що прикривалася лозунгами «самостійної», «соборної», «незалежної» України, на думку уніатів, робили реальнішою можливість досягти основної мети — знищити комуністів, розгромити СРСР, покатоличити православні східнослов'янські народи, передусім — український. В одній із статей «Меті» (орган УКСу*) підтверджувалися ці паралелі між німецькими націонал-соціалістами і українським буржуазним націоналізмом.

Клерикали не тільки визнавали «скрайний націоналізм», але й закликали до кривавої бойні, підкреслюючи, що український націоналізм мусить бути готовий на всі засоби боротьби з комунізмом, не виключаючи масового знищення, хоч би й «жертвою мільйонів людських існувань».

Йдучи на союз з націоналістами і намагаючись грати в ньому головну роль, клерикали в своїх писаннях всіляко підкреслювали, що саме «релігійна культура», уніатська церква виховала «новочасного українця (тобто буржуазного націоналіста.— В. Д., Л. М.) і зробила Галичину «українським П'ємонтом». До ознак «релігійної культури» вони відносили «ідеали, організацію, дисципліну, рівень освіти», а також і духовне наставлення церкви. Навіть простий перелік рис цієї «релігійної культури» свідчить про те, що уніати немало зробили для «виховання» «новітнього» націоналіста, розбещуючи його, навчаючи продавати свою вітчизну поклонятися ідеалам церкви і «культу нації».

Широко використовували клерикальні писакі й історичні приклади, які ілюстрували їх твердження про першочергову роль церкви при формуванні всіх контрреволюційних режимів та організацій.

З неодноразових відвертих визнань «духовних отців», що займали високі пости в церковній ієрархії, виходило, що, крім християнства, тільки націоналізм «може протидіяти комунізмові», а тому він є «неоцінним скарбом для греко-католицької церкви». Далі робився висновок про необхідність «добровільно піти назустріч націоналізмові, укладаючи з ним формальні пакти для боротьби з III Інтернаціоналом», закріплювати союз церкви з націоналізмом і прикладати всі сили для «згармонізування ідеології Христа з ідеологією здорового, творчого, християнського націоналізму»⁵.

«Християнський націоналізм», практичне втілення якого уніати бачили в програмі та антинародній діяльності оунівців, був, на їх думку, нічим іншим, як «об'єднанням основних засад теорії і практики націоналізму з засадами християнської метафізики і етики». З рідкісним лицемірством і блюзнірством уніатська верхівка виправдовувала і благословляла всі злочини націоналістів проти свого народу. Один з «теоретиків» «християнського націоналізму», К. Чехович писав, що правда християнської етики і метафізики — це єдиний тривкий фундамент для зростання індивідуальної і національної сили, а тим самим і єдина добра філософська основа для теорії і практики українського націоналізму. Таким чином, кров робітників і селян, пролита оунівцями, шовінізм, расизм, націоналістична історія, воєнний психоз, що розпалювали

* Український католицький союз (УКС) — реакційна клерикальна організація, заснована в 1931 р., у Львові А. Шептицьким.

⁵ Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1968, стор. 281, 283.

націоналісти,— все це схвалювалось уніатами, все було «вічною правдою християнської етики і моралі».

Найповніше сутність взаємин релігії та націоналізму було викладено в невеликій книжці запеклого клерикала М. Конрада. Основу союзу, на думку автора, складали спорідненість католицького і українського буржуазно-націоналістичного світоглядів, спільна політична мета — боротьба проти марксизму-ленінізму, проти СРСР. Форми та методи цієї боротьби, за твердженням М. Конрада, можуть бути найрізноманітнішими. Даючи визначення націоналізму, як «думки, погляду, що вважає добрим і слухним поділ людей на нації», як ідеї «національно-політичної і державницької», цей «душепастир» запевняв, що насильство для досягнення цих «ідеалів» необхідне і що воно «допустиме християнською етикою». Конрад вітав організаційне оформлення західноукраїнського націоналізму, бачив у ньому єдину силу, здатну покінчити з комунізмом. Страхіттями середньовіччя, вогнищами інквізиції віяло від його закликів: «Сучасний католицький і національний рух є новітнім хрестоносним походом — у католицизмі з гаслом: «Вірю! Так хоче бог!» — а в націоналізмі з гаслом: «Хочу!». Сполука релігійного епосу з націоналістичним пафосом — це непоборима сила! «Меч і хрест — ось надія народів і людства на нове краще завтра».

Усіх, хто виступав проти націоналізму і католицизму, хто не визнавав їх єдності і «розсварював їх», Конрад відносив до табору противників, «зрадників правдивого націоналізму», до табору комуністів і закликав до нещадної боротьби з ними. Знову й знову Конрад запевняв націоналістів, що тільки єдність церкви й націоналізму забезпечить розгром комунізму, що взаємовідносини націоналізму й релігії є питанням не тільки політичної доцільності, а й є завданням націоналізму ХХ ст., вирішення якого приведе до створення «одного непоборного фронту» в боротьбі проти комунізму та СРСР.

Митрополит Шептицький, маючи неабиякий досвід «плототворного» співробітництва з націоналістами, прагнув до того, щоб союз із ними, який виник на ґрунті антикомунізму і антирадянщини, мав не тільки ідейно-політичний, але і організаційний характер. Тому він настійно радив своїй пастві та священникам входити до складу будь-яких націоналістичних партійно-політичних угруповань (монархістських, консервативних, угодовських та ін.), «програма яких не є противна католицькій етиці чи вірі». Демонструючи свою ієзуїтську хитрість, він пояснював «багатоплановість» рекомендованих політичних партій тим, що, де католицизм надто тісно зв'язав себе з якимось одним політичним напрямком, там завжди є небезпека, що банкрутство даної політики кине тінь на католицизм взагалі. А тому — вступайте до всіх націоналістичних партій, активно співробітничайте в них, займайте чільне становище і в будь-якому випадку церква не буде в накладі, тим більше, що всі вони мали єдину основу — антикомунізм, єдину мету — реставрацію капіталізму на Радянській Україні і створення «незалежної», «самостійної» України.

У свою чергу, характерною рисою світогляду українських буржуазних націоналістів була «релігійність», яка, за їх твердженням, була властива всьому українському народу. Зразком церкви, як вказував Донцов (один з ідеологів українського буржуазного націоналізму), завжди була католицька церква з властивим їй «окцидентальним духом», активним і наступальним характером. Завданням уніатської церкви Донцов вважав повний і остаточний розрив з православною та зближення з римо-католицькою церквою, якій вона зобов'язана як своїм існуванням, так і своїм впливом серед українського народу. Ідеалізуючи

роль уніатської церкви в історії, Донцов стверджував, що ще більшу роль вона повинна відіграти на сучасному етапі, будучи ударною силою антикомунізму і антирадянщини.

Церква, на думку Донцова, повинна була відіграти найголовнішу роль у справі виховання українського народу на принципах «новітнього» націоналізму, бо мала великі можливості для ідейного впливу на розум і серця віруючих. Націоналісти ж мали всемірно сприяти зміцненню церкви, посиленню її впливу і авторитету в масах.

Патентований расист Ю. Липа підкреслював, що в уніатській церкві «є традиція молитви української раси», майбутнє якої він пов'язував із створенням «войовничого, сильного духом, церковного ордену». Лише така войовнича раса, на думку Липи, спроможна підірвати комунізм.

У свою чергу, один із ідеологів ОУН Д. Андрієвський відстоював думку про необхідність утворення єдиної української національної церкви: «Пошанування релігії та об'єднання українських церков в одну національну церкву сприятиме моральному оформленню і творчому виявленню української нації»⁶. Під національною церквою він мав на увазі уніатську церкву.

Націоналістичні писакки постійно підкреслювали, що такі «великі вожді», як Гітлер, Муссоліні та Франко, чудово розуміли роль церкви у боротьбі з комуністичною ідеологією, її значення у справі духовного поневолення трудящих і широко використовували ці фактори. І націоналісти, і клерикали, беручи за взірець Гітлера, а за еталон сильної національної держави фашистську Німеччину, всіляко популяризували принцип взаємовідносин релігії та фашизму, суть їх союзу.

Антинародний, антикомуністичний характер ідейно-політичного союзу уніатської церкви та українського буржуазного націоналізму особливо яскраво проявився в їх «практичній» діяльності на західноукраїнських землях.

Боротьбу проти теорії наукового комунізму вели такі «кити» уніатів і націоналістів, як А. Шептицький, Д. Донцов, Г. Хомишин, Є. Коновалець, Й. Сліпий, Д. Андрієвський, М. Конрад, Ю. Липа та решта зграї несамовитих антирадянщиків і антикомуністів. Із сторінок багатьох газет і журналів («Мета», «Львівські архієпархіальні відомості», «Місіонер», «Нива», «Розбудова нації», «Наш клич», «Діло», «Вісник», та ін.), єпископських послань, тисяч дешевих книжок, розрахованих на масового читача, з церковних амвонів та трибун масових легальних організацій вихлюпувався потік чорної брехні й наклепів на комуністичну ідеологію та СРСР, де вона втілювалася в життя, на КПЗУ — бойовий загін міжнародного комуністичного руху.

Особливого значення уніати і українські буржуазні націоналісти надавали боротьбі з КПЗУ, вплив якої серед трудящих дедалі зростав. У спеціальному посланні духовенству Львівської архієпархії (травень 1927 р.) Шептицький вказував, що діяльність «ворогів церкви» (тобто комуністів) спрямована не тільки проти церкви, але й проти «народності» (тобто націоналістів) «і їх пропаганда є під народним оглядом не менш небезпечною, як під церковним». Про це, на думку Шептицького, свідчили й рішення II з'їзду КПЗУ, де комуністам рекомендувалося використовувати в атеїстичній пропаганді «всі моменти, котрі компрометують церкву і духовенство, як збирства, конкордат, автокефалію і т. п.» А тому Шептицький вимагав від «духовного війська» посилити антикомуністичну діяльність, активізувати клерикальну та націо-

⁶ Цит. по кн.: П. В. Русин. Зловісний союз хреста і тризуба, К., 1970, стор. 5.

налістичну пропаганду шляхом збільшення випуску відповідної літератури, звернути особливу увагу на підготовку «вишколених пропагаторів», обов'язково вступити в усі товариства і організації, щоб недопустити їх переходу у «ворожі руки»⁷.

Уніати та оунівці брали активну участь у так званій «пацифікації» (заспокоєнні), яку проводив польський уряд на західноукраїнських землях. Численні документи, оповідання очевидців свідчать про те, що в роки «пацифікації» оунівці, з благословення Шептицького, здійснювали терористичні акції проти мирного населення разом з польською поліцією або при її допомозі. В 1930 р. в будинок редакції прогресивної газети «Сила» була кинута бомба, влітку 1931 р. оунівці, озброєні ножами і дрючками, побили членів селянської делегації від 19 повітів, які приїхали до Львова заявити протест проти наклепницьких нападок націоналістів. Фашистські молодчики брали активну участь у придушенні революційних виступів селян у Добровлянах, Бережницях, Личицях, Жирові, сприяли польській поліції у знищенні культурно-освітніх організацій, що знаходилися під впливом комуністів, від їх рук загинули сотні комуністів і комсомольців⁸.

Основою ідеології й практики уніатів та буржуазних націоналістів була непримиренна антирадянщина. Саме тому вони були ударною силою Ватикану на Сході Європи й брали найактивнішу участь у здійсненні «католицької акції», тобто серії організаційних та ідейно-політичних заходів, спрямованих проти атеїстичного і революційно-визвольного руху трудящих, на підготовку нової війни проти СРСР⁹.

У рамках цієї «акції» Шептицьким було створено ряд реакційних клерикальних партій та організацій, чільне місце серед яких займав Український католицький союз (УКС). Як свідчили промови Шептицького, програма цієї партії та практична діяльність її членів, політичну лінію та справжнє обличчя УКСу визначало таке триєдине завдання: об'єднання всіх західноукраїнських контрреволюційних партій та груп в єдиний табір, розгром революційних сил на Західній Україні, підготовка нового походу на СРСР. Даючи оцінку УКСу, видатний український письменник Я. Галан зазначав, що «за мету своєї партії Шептицький поставив регулювання русла політичного життя української Вандей таким чином, щоб жодна другорядна ціль не прикривала головної: нещадної боротьби з революційним Сходом і того, щоб перше і останнє слово в стратегії цієї боротьби лишалося незмінно за його пресвященством та безпосередніми його натхненниками»¹⁰.

Здійснення цієї політичної мети вимагало й відповідного підбору кадрів. В УКСі працювали уніати П. Вергун, Й. Сліпий, М. Чарнецький — запеклі вороги Радянської влади, агенти іноземних розвідок і, насамперед, гестапо. На чолі УКСу Шептицький поставив члена ЦК УНДО* В. Децикевича. Активно співробітничали з УКСом ундовець

⁷ Правда про унію, стор. 179, 180, 181.

⁸ «Наша правда» (орган КПЗУ), 1934, № 2, стор. 20; В. Руднев. Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції, К., 1955, стор. 115; В. Засанський, І. Петрів. За чужим возом, К., 1967, стор. 48; Б. Дудикевич. Під прапором Народного фронту, Львів, 1957, стор. 35; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 1324, арк. 13.

⁹ А. З. Шиш. Крах католицької дії на західноукраїнських землях. — «УІЖ», 1971, № 9, стор. 46—53.

¹⁰ Я. Галан. Твори, т. 3, К., 1960, стор. 109.

* Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — українська буржуазно-націоналістична організація на Західній Україні. Відображала інтереси української буржуазії, поміщиків, куркульства, націоналістичної інтелігенції, духовництва. Проводила відверто угодівський курс щодо уряду буржуазно-поміщицької Польщі.

М. Галушинський, націоналісти І. Кедрин та В. Кучабський, монархіст-гетьманець В. Липинський та ін. Таким чином, союз уніатів з українськими буржуазними націоналістами переріс рамки єдності ідеологічних та соціальних доктрин і досяг єдності організаційної.

Прихід у Німеччині до влади Гітлера, відверта антикомуністична та антирадянська спрямованість нового німецького уряду кинули «союзників» в обійми нацистів. У спеціальному листі, одержаному Шептицьким від Коновальця незабаром після приходу Гітлера до влади, підкреслювалося, що оунівці стають на шлях співробітництва з фашистами, які є «найширішими друзями України», і що в підготовці Німеччиною війни проти СРСР українським націоналістам «відведена не остання роль»¹¹. Цей лист був доповнений С. Бандерою — посланцем Коновальця, який заявив, що від німців одержано наказ «посилити протибільшовицьку діяльність на великій Україні.., розставити на радянській землі своїх людей, щоб вони напередодні вирішальних подій, одержавши наказ, змогли дезорганізувати нормальне життя країни, деморалізувати населення, усунути місцевих керівників і організувати опір заходам центральної влади...» Коновалець і Бандера в один голос запевняли Шептицького, що «від імені фюрера ...дана урочиста обіцянка відродити українську державність. Велика Німеччина буде в спілці з Великою Україною»¹².

З наведених фактів видно, що українські націоналісти в союзі з уніатською церквою на кожному кроці зраджували свій народ, продавали батьківщину. Це є яскравим підтвердженням лєнінського положення про те, що націоналістичні лозунги буржуазії призначені для обману трудящих мас, для відвернення їх уваги від маневрів національної буржуазії, яка заради класових вигод вступає в економічний і політичний союз з буржуазією інших націй¹³.

Посилення революційного руху на західноукраїнських землях, створення Народного антифашистського фронту на чолі з КПЗУ викликали люті і страх у «союзників». Сотні статей, надрукованих у клерикальній та націоналістичній пресі, численні проповіді, виголошені з церковних амвонів, спеціальні послання Шептицького, Хомишина та інших, на всі лади стверджували одну думку — необхідність боротися з комуністичним рухом усіма засобами, не зупиняючись перед фізичним знищенням окремих комуністів. У 1936 р. Шептицький видав спеціальну «Острогу... перед загрозою комунізму», яка повинна була протягом місяця виголошуватися в церквах¹⁴.

Були розроблені спеціальні рекомендації для боротьби з КПЗУ і революційним рухом, які рекомендували створити сильний християнсько-національний фронт та організувати в кожній місцевості комітети боротьби з комунізмом, куди увійшли б представники всіх «релігійних організацій і національних установ». Як зразок форм і методів антикомуністичної діяльності, Шептицький рекламував спільну боротьбу католицької церкви та іспанських контрреволюціонерів проти республіканців. Категорично і безапеляційно «Мета» твердила, що комунізм загрожує національним і релігійним основам українського народу.

Об'єднаному фронту контрреволюції на західноукраїнських землях протистояла КПЗУ, яка за умов найжорстокішої реакції, розгулу бі-

¹¹ С. Т. Даниленко. Уннаты, М., 1971, стор. 97.

¹² Там же, стор. 98; його ж. Дорогою ганьби і зради, К., 1970, стор. 150.

¹³ Див. В. І. Лєнін. ПЗТ, т. 23, стор. 302.

¹⁴ Правда про унію, стор. 272—273.

лого терору, клерикалізму і буржуазного націоналізму високо несла прапор пролетарського інтернаціоналізму, вела боротьбу за соціальне і національне визволення трудящих. Інтернаціональне об'єднання трудящих усіх націй, виховання їх на принципах пролетарської солідарності було одним з найважливіших завдань КПЗУ. Західноукраїнські комуністи твердо пам'ятали і втілювали в життя ленінське положення про те, що для успішного здійснення пролетарської революції треба «завжди і безумовно прагнути до *найтіснішого* об'єднання пролетаріату всіх національностей»¹⁵.

Зрозуміло, що успіхи КПЗУ в інтернаціональному вихованні трудящих, організації мас і підготовці їх до соціалістичної революції значною мірою залежали від ідейного розгрому українського буржуазного націоналізму та клерикалізму. Боротьба проти буржуазного націоналізму, релігії, уніатської церкви розглядалася західноукраїнськими комуністами як частина всієї ідеологічної роботи і підпорядковувалася головним завданням класової боротьби пролетаріату — поваленню капіталістичного ладу і побудові комуністичного суспільства.

Одним з аспектів цієї боротьби було атеїстичне виховання трудящих, вилучення мас з-під ідейного і політичного впливу церкви. «Боротьба за опанування села,— говорилося у постанові II з'їзду КПЗУ (1925 р.),— та вирвання його з-під міщанських партій, звичайно, вимагає боротьби за остаточне знищення впливів сільських авторитетів церкви й попівства...— цієї головної соціальної опори польського імперіалізму та угодовства українського націоналістичного табору»¹⁶. Борючись проти церкви, західноукраїнські комуністи прагнули залучити маси до безпосередньої класової боротьби, врятувати їх від впливу церкви і утвердити серед робітників та селян атеїстичні та матеріалістичні погляди.

Значну роль у пропагандистській діяльності КПЗУ відіграла комуністична і прогресивна преса та різні нелегальні видання — листівки, відозви, звернення тощо. Великий успіх принесла комуністам і безпосередня агітаційно-організаторська робота серед мас — у селах, на фабриках, у культурно-освітніх, молодіжних, професійних та інших організаціях. Так, за повідомленням коломийського повітового старости від 10 травня 1929 р., на Коломийщині атеїстичну роботу проводив відомий комуніст, член «Сельроба» * Микола Корбутяк, а в Станомірі Перемишлянського повіту, як повідомляв місцевий священник Палій,— Михайло Павлишин¹⁷. З приводу поширення серед населення комуністичних та атеїстичних ідей Шептицький у посланні духовенству змушений був визнати, що мало знайдеться сіл, в яких не було б відвертих пропагандистів невіри і атеїзму. У свою чергу, «Мета» підкреслювала, що безбожництво розгортається вглиб і вишир, з'являються активні атеїсти — явище, давніше в нас невідоме¹⁸.

Боротьба проти церкви, атеїстична діяльність КПЗУ була нерозривно пов'язана з боротьбою проти українського буржуазного націоналізму. В основі національної програми КПЗУ лежав ленінський принцип права націй на самовизначення, що за конкретних умов західно-

¹⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 222.

¹⁶ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 94.

* Селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб), масова легальна революційна організація, створена у 1926 р. з ініціативи КПЗУ. Заборонена урядом у вересні 1932 р.

¹⁷ Правда про унію, стор. 190; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 151, арк. 21—22.

¹⁸ Правда про унію, стор. 179.

української дійсності знаходило вияв у боротьбі за возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Особливу увагу комуністи приділяли єдності трудящих усіх націй Польщі. «Необхідно пам'ятати,— наголошувалось у журналі «Наша правда»,— що шлях до визволення і возз'єднання з Радянською Україною проходить через повалення... влади в Польщі, через спільну революційну боротьбу трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії»¹⁹.

Виховуючи маси на принципах пролетарського інтернаціоналізму, КПЗУ особливу увагу приділяла критиці ОУН, вказуючи на необхідність постійної боротьби з нею, а також посилення роботи серед рядових членів усіх буржуазно-націоналістичних партій з метою залучення їх до революційного руху. Для викриття антинародної, антикомуністичної, контрреволюційної суті уніатської церкви і українських буржуазних націоналістів комуністи широко використовували масові антивоєнні кампанії, організовані ними на захист СРСР, легальні організації, прогресивну пресу, нелегальні комуністичні видання, демонстрації, віча, мітинги тощо²⁰.

Західноукраїнські комуністи пильно стежили за діяльністю клериків, за зміцненням їх союзу з українськими буржуазними націоналістами, зокрема з ОУН. Пристрасно, з марксистсько-ленінською принциповістю вони викривали всі підступи реакції. Коли єпископ Хомишин написав «Пастирське послання до віруючих», в якому закликав народ підтримувати польський окупаційний режим (бо, мовляв, тільки він може запобігти встановленню на Західній Україні «більшовицької влади»), станіславський окружний комітет КПЗУ у спеціальному зверненні викрив махінації попа, показав їх справжню суть: «Програма Хомишина — це програма української... буржуазії, натомість не є вона і ніколи не буде програмою працюючих мас За(хідної) У(країни)... Програма Хомишина — це програма явної та беззастережної угоди та союзу з окупацією... Її зміст — це зміст політики всієї укра(їнської)... буржуазії в останніх роках, угода з... Польщею та війна проти Ра(дянської) України...»²¹.

В роки «пацифікації» західноукраїнські комуністи у листівках і відозвах викривали контрреволюційну суть новоявлених «конфедератів» — уніатської церкви та українських буржуазних націоналістів. Члени КПЗУ роз'яснювали трудящим, що в той час, коли польський уряд у боротьбі з революційним рухом «пускає в рух цілу машину пацифікаторську, б'є, мордує селян і робітників, розстрілює демонстрації, закриває організації, будує тюрми і концентраційні табори», попи і ксьондзи, добиваючись цієї ж мети, «щонеділі заливають кропилом очі невідомій бідності, щоб вона не бачила причин своєї біди...»²².

Західноукраїнські комуністи вказували трудящим на взаємозв'язок і взаємозалежність церкви та фашизму, які мали спільну мету і спільні завдання, й закликали до боротьби з ними: «Хто бореться з релігією,— той бореться з фашизмом, хто бореться з фашизмом, той бореться з релігією. Релігія і фашизм є нерозлучні між собою явища».

¹⁹ «Наша правда», 1928, № 8—10, стор. 46.

²⁰ «Наша правда», 1929, № 1—3, стор. 35, 1931, № 4—6, стор. 18; Львівський обласний державний архів, ф. 108, оп. 1, спр. 234; ф. 121. оп. 3, спр. 690; спр. 91, арк. 55; та ін.

²¹ Документи розповідають, Ужгород, 1971, стор. 147—148.

²² Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929—1939 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. 2, Львів, 1965, стор. 216.

КПЗУ висувала і конкретні лозунги боротьби проти уряду Пілсудського, українських буржуазних націоналістів та церкви: «Стаavimo гострий опір наступові фашизму на наші сумління-переконання, не даймо попам визискувати, протестуймо в церкві проти попівських наклепів на Радянський Союз і на Радянську Україну... Гонім геть попів, конфідентів і не даймо їм жити в нашому селі. На наступ фашизму, попівства відповідаймо виступлінням з церкви, відбираймо церковні землі і даваймо їх бідним...»²³.

Діяльність КПЗУ з інтернаціонального виховання трудящих мала значні наслідки. На Західній Україні дедалі частіше відбувалися спільні виступи робітників і селян усіх націй. На початку 30-х років партія виступила організатором і керівником широкого руху трудящих за українську школу, а в середині 30-х років очолила Народний антифашистський фронт — фронт боротьби проти наступу фашизму та контрреволюції. Апогеем революційних виступів на західноукраїнських землях були барикадні бої у Львові в квітні 1936 р.

Таким чином, боротьба КПЗУ проти українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, за пролетарський інтернаціоналізм була однією з найяскравіших сторінок її історії. У тяжкі часи розпалювання національної ворожнечі, процвітання релігійного дурману, розгулу білого терору, фашизму та антирадянської істерії західноукраїнські комуністи високо несли прапор пролетарської солідарності й добилися значних успіхів, що знайшли свій вияв у спільних виступах трудящих усієї Польщі проти соціального й національного гноблення. Українським буржуазним націоналістам та клерикалам не вдалося отруїти трудящих націоналістичним і релігійним дурманом, ідейно та організаційно розгромити КПЗУ, «покіпчити з комунізмом на західноукраїнських землях». Інтернаціональна діяльність КПЗУ, її боротьба за ленінське розв'язання національного питання завдали нищівного удару по націоналістичній і клерикальній ідеології, розбили плани «союзників», підготували ґрунт для возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

²³ Там же, стор. 217, 218.

ВКЛЮЧЕННЯ КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ДО СКЛАДУ ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Ф. М. ШАБУЛЬДО

В дожовтневій історичній літературі не було єдиного погляду на характер і час приєднання Київського князівства до Литовської держави. Причина полягала в тому, що буржуазним дослідникам не вдалося з'ясувати суперечливі літописні дані. Більшість їх визнавала вірогідність свідчень Густинського літопису і вважала, що включення Київської землі до складу Великого князівства Литовського сталося в результаті битви з татарами під Синіми Водами 1363 р. Їм заперечував М. Дашкевич, який, спираючись на звістки літопису Биховця і Межигірського рукопису, відносив завоювання Києва князем Гедиміном до 1333 р.¹ Ці погляди, в основному, були прийняті російською та

¹ Н. М. Дашкевич. Заметки по истории Литовско-Русского государства, К., 1888, стор. 40—64.

українською буржуазною історіографією². Її представники, не вдаючись до глибокого соціально-політичного аналізу цієї події, прагнули довести, що приєднання Київської землі до Литовської держави мало «добровільний» характер.

Радянські історики, користуючись в основному тією ж джерельною базою, відзначають класовий характер феодальної експансії Литви щодо російських, білоруських і українських земель в XIV—XV ст. Важливе значення для розуміння як основного напрямку історичного розвитку Київської землі в той період, так і окремих його сторін мають твердження, зроблені в загальних працях з історії СРСР та УРСР³, а також в ряді монографічних досліджень таких радянських істориків, як Б. Д. Греков, І. Б. Греков, О. О. Зімін, В. В. Мавродін, А. М. Насонов, В. Т. Пашуто, Б. О. Рибаків, О. І. Рогов, М. М. Тихомиров, Л. В. Черепнін, М. А. Ючас, А. Ю. Якубовський та інші. Разом з тим питання про приєднання Київського князівства до Литовської держави ще не стало предметом спеціального розгляду. В цьому повідомленні робиться спроба показати обставини включення Київського князівства до складу Литовської держави, наслідки цієї події для дальшого соціально-політичного розвитку Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIV — 60-х роках XV ст.

З 40-х років XIII ст. розвиток російських, українських і білоруських земель відбувався в складних умовах феодальної роздрібленості, посиленого наступу іноземних загарбників, встановлення татаро-монгольського іґа, яке, за словами К. Маркса, «не тільки гнітило, воно ображало і сушило саму душу народу, який став його жертвою»⁴. Поширивши свою владу на велику територію Східної Європи, Золота Орда затримувала процес політичної консолідації руських земель, що проявився у попередні часи, але не змогла змінити основ їх соціального, політичного і культурного життя.

Середина XIV ст. в історії Східної Європи, незважаючи на міжусобні феодальні війни та панування Золотої Орди, характеризувалася дальшим розвитком феодального способу виробництва і посиленням боротьби народних мас проти соціального гніту. У Північно-Східній Русі відбувався процес об'єднання удільних князівств навколо Москви, створювалася єдина Російська централізована держава. В південно-західних руських землях роль об'єднавчого центру до 40-х років XIV ст. певною мірою прагнуло зберегти Галицько-Волинське князівство⁵.

Якщо на півдні та північному сході об'єднавчу політику очолили руські князі, то на заході вона була пов'язана з становленням ранньофеодальної Литовської держави⁶. Остання, консолідувавши ще в першій половині XIII ст. етнічно однорідний литовський масив, на ру-

² М. Владимірський-Буданов. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века.—Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. VII, т. I, стор. 1—85; Ф. И. Леонтович. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства, Спб., 1894; М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства. М., 1910; П. Г. Клепатский. Очерки по истории Киевской земли, т. I, Литовский период, Одесса, 1912; А. Е. Пресняков. Лекции по русской истории, т. II, М., 1940; та ін.

³ Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., М., 1953; Історія Києва, т. I, К., 1959; Історія СССР. С древнейших времен до наших дней, т. II, М., 1966; Історія Української РСР, т. I, К., 1967.

⁴ Цит. за кн.: «Історія Києва», т. I, К., 1959, стор. 110.

⁵ В. Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950, стор. 277—287.

⁶ И. Б. Греков. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв., М., 1963, стор. 17—18.

бежі XIII—XIV ст. використала ослаблення західних та південних руських князівств, а також наявну в них певну тенденцію до об'єднання для розгортання широкої феодалної експансії. На середину XIV ст. Литовська держава сформувалася як багатонаціональна феодална держава під назвою Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Феодална експансія Литовської держави в українських землях значно посилилася за князя Гедиміна, який використав родинні зв'язки з галицько-волинським князем Юрієм-Болеславом Тройденовичем (1323—1340) для того, щоб поширити свій політичний вплив на Волинь. Після смерті Болеслава Гедимін примусив волинських феодалів проголосити князем свого сина Любарта Гедиміновича⁷. З загарбницькими планами щодо галицько-волинських земель виступили також Польща та Угорщина, під владою якої ще з XI—XII ст. перебувала Закарпатська Україна. 1349 р між Литвою, Польщею та Угорщиною розпочалася тривала боротьба за територію Галицько-Волинського князівства, в результаті якої польські феодали загарбали Галичину (1349 р.) і частину Західної Волині (1377 р.), а литовські — більшу частину Волині з містами Володимир, Луцьк, Кремнець та ін.⁸

Розширюючи територіальну експансію на південному заході, Литовське велике князівство одночасно посилало наступ на схід і південь. У 1355 р. війська князя Ольгерда (1341—1377) захопили північну частину Чернігово-Сіверщини, наступного року — міста Любеч, Новгород-Сіверський, Путивль, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів та ін.⁹ Чернігово-Сіверщина була поділена Ольгердом на три частини: Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства він передав в удільне володіння синові Дмитру (Корибуту); Брянське і Трубчевське князівства одержав його другий син Дмитро; Стародубське князівство Ольгерд віддав своєму племіннику Патрикію Наримунтовичу¹⁰.

З включенням до складу Литовського великого князівства Чернігово-Сіверщини Київська земля була оточена його володіннями з північного заходу, півночі й північного сходу. Це сприяло зміцненню політичного впливу Литви у Києві і створило передумову для встановлення повного контролю литовського великого князя над навколишньою територією.

На середину XIV ст. Київ, незважаючи на значні руйнування внаслідок навали полчищ Батия і наступні наскоки татаро-монголів, залишався важливим політичним і культурним центром південно-руських земель. Він також зберігав номінальне значення релігійного центру всієї Русі. Постановою патріаршого собору 1354 р. про перенесення кафедри руської митрополії з Києва до Володимира Київ був визнаний «собственным престолом и первым седищем архиерейским», а Володимир — другим «седищем» і місцем постійного перебування митрополитів¹¹. Це рішення собору фактично санкціонувало порядок, що усталився в руській церкві з часів митрополита Максима, який у 1300 р., «не терпя татарскаго насилия, остави митрополию, иже в Кieve, и избѣже ис Кieва... и тако сѣде в Володимери с клиросом

⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСЛР), т. XVII, Спб., 1867, стор. 73; I. Danilowicz. Skarbicz diplomatow, t. 1, N 432, Wilno, 1860.

⁸ К. Гуслистий. Нариси історії України, вип. II, К., 1939, стор. 11—12, 15.

⁹ П. Д. Брянцев. История Литовского государства, Вильно, 1889, стор. 144—146.

¹⁰ М. К. Любавский. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, М., 1892, стор. 44—45.

¹¹ Русская историческая библиотека (далі — РИБ), т. VI, Спб., 1880, Приложение, № 12, ствп. 68—70.

и с всѣм житием своим»¹². В Константинополі продовжували вважати Київ важливим релігійним центром російських, українських і білоруських земель. В 1380 р. патріарх Нил роз'яснював, що не можна стати архієреєм Русі, «не получив сначала наименования по Киеву, который есть соборная церковь и главный город всей Руси»¹³.

Згідно з літописними даними в 1331—1361 рр. Києвом і Київською землею володів князь Феодор¹⁴, якого є більше підстав вважати литовським намісником, двоюрідним братом князя Гедиміна Ольгимунтом — Федором Гольшанським¹⁵, ніж одним з путивльських князів з роду чернігівських Ольговичів¹⁶. Під 1331 р. літописи згадують поруч з київським князем ханського баскака¹⁷.

Одночасне перебування у Києві князя-литвина і ханського урядовця можна розглядати як нетривкий компроміс у тривалій боротьбі Литви і Золотої Орди за Середню Наддніпрянщину. В середині 20-х років військо Гедиміна, розгромивши сили київського князя і татарських загонів, захопило Овруч, Коростень, Житомир і вирушило на Київ. Місцеві феодали визнали свою залежність від литовського князя. Тоді ж до Києва був призначений намісником Ольгимунт Гольшанський¹⁸. Однак встановити свій повний контроль над Київською землею Гедиміну не вдалося. Цьому перешкодило як відновлення наступу Тевтонського ордену на корінні землі Литви¹⁹, так і опір з боку Золотої Орди, яка при хані Узбеку (1312—1342) досягла найвищої могутності²⁰. Очевидно, між Литвою і Золотою Ордою було досягнуто певної угоди відносно порубіжних володінь на Середній Наддніпрянщині, що відбилося у літописах.

Відомо, що баскацтво, як одна з форм здійснення влади золотоординських ханів у підвладних ним землях, було засноване в пайзначніших руських князівствах з метою утримувати в покорі їх населення, здійснювати нагляд над політичною діяльністю місцевих князів і сприяти збиранню данини та відправленню її в Сарай²¹. З цього виходить, що і київський князь Феодор змушений був підкорятися своєму баскаку, а через нього — владі золотоординського хана.

Залежність Київського князівства від Золотої Орди створювала певні ускладнення для феодальної експансії Литви в південноруських

¹² М. Д. Приселков. Троицкая летопись. М.—Л., 1950, стор. 349.

¹³ РИБ, т. VI. Приложение, № 30, ствп. 180.

¹⁴ ПСРЛ, т. II, Спб., 1848, стор. 350; т. III, Спб., 1846, стор. 75—76.

¹⁵ Хроника Быховца, М., 1966, стор. 50—51; М. Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Zmódská i wszyskiej Rusi, t. I, II, Królewec, 1582, стор. 365—366; Н. М. Дашкевич. Назв. праця, стор. 42—64; М. К. Любавский. Очерки истории Литовско-Русского государства, стор. 23; А. Н. Рогов. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стриковский и его «Хроника»), М., 1966, стор. 156—157; Р. Батура. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. От нашествия полчищ Батия до битвы у Синих Вод. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1972, стор. 21.

¹⁶ Н. Квашнин-Самарин. По поводу Любечского синодика. — Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 4, М., 1837, стор. 224; Р. В. Зотов. О черниговских князьях по Любечскому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время, Спб. 1892, стор. 119—120.

¹⁷ ПСРЛ, т. III, Спб., 1846, стор. 75—76.

¹⁸ Там же, т. XVII, стор. 372—374; Н. М. Дашкевич. Назв. праця, стор. 63—64; Р. Батура. Назв. праця, стор. 21.

¹⁹ В. Т. Пашуто. Образование Литовского государства, М., 1959, стор. 423.

²⁰ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950, стор. 262.

²¹ А. Н. Насонов. Монголы и Русь, М.—Л., 1940, стор. 21; Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей, М., 1970, стор. 193.

землях. Тим часом литовські феодалі у своїй зовнішній політиці, безперечно, враховували важливість володіння Києвом і Київською землею. Це підвищило б міжнародний авторитет здійснюваної ними програми «об'єднання» російських, білоруських і українських земель під владою великого князя литовського, зробивши його «законним» спадкоємцем територіальної спадщини київських великих князів часів Давньоруської держави. Характерно, що Вітовт, який наприкінці XIV і в першій чверті XV ст. намагався посилити політику територіальних загарбань Литовського князівства в Північно-Східній Русі, визначав політичне значення Києва як «глави всіх руських земель»²².

Додаткове світло на обставини приєднання Київського князівства до литовської держави проливає спроба князя Ольгерда заснувати в 50-х роках XIV ст. у Києві окрему митрополію для підвладних йому руських територій.

Ці обставини особливо виразно проявилися під час спроби литовського князя Ольгерда в 30-х роках XIV ст. заснувати у Києві окрему митрополію для підвладних Литовській державі руських територій. Призначення до Києва митрополита пролитовської орієнтації мало не тільки забезпечити підтримку православною церквою його планів щодо російських, українських і білоруських земель, але й нейтралізувати величезний вплив на населення цих земель об'єднавчої політики Московського великого князівства. Діяльність такого митрополита ще більше зміцнила б позиції литовських феодалів у Південній Русі, зокрема у Київському князівстві.

В 1353 р. в Константинополь поїхали як московський кандидат на посаду митрополита Олексій, так і ставленик литовського князя Ольгерда — спершу грек Феодорит, а потім тверчачин Роман²³. Під тиском представника Ольгерда константинопольський патріарх прийняв компромісне рішення: Олексій був поставлений митрополитом всієї Русі у Києві і Володимирі, а Роман — митрополитом литовським з резиденцією в Новгородку²⁴.

Після повернення з Константинополя Роман не задовольнився визначеною йому сферою діяльності і поновив свої претензії на київську митрополію, однак не був прийнятий у Києві²⁵. Зрештою, в 1356 р. за допомогою Ольгерда йому вдалося утвердитися в місті²⁶, але й митрополит Олексій, підтримуваний політичними силами Московської Русі, золотоординським ханом та за згодою константинопольського патріарха неодноразово приїжджав до Києва, щоб відстояти свої права.

Раптовою смертю Романа наприкінці 1361 р.²⁷ завершився конфлікт двох митрополитів, але спроби Литовської держави утвердити свій вплив у релігійному і політичному житті Русі не припинилися²⁸. Можливо, саме це змусило Ольгерда прискорити справу з встановленням свого контролю над Києвом, оскільки, як виявилось, без оволодіння ним не можна було цілком підпорядкувати київську митрополію політичним інтересам литовських феодалів. (1415 р. Вітовт, уже воло-

²² Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430, collectus opera A. Prochaska. Crakoviae, 1882, стор. 780.

²³ Е. Голубинский. История русской церкви, т. II, Спб., 1900, стор. 172—173, 185; А. И. Клибанов. Реформационные движения в России, М., 1960, стор. 139—140.

²⁴ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стор. 63; РИБ, т. VI. Приложение, № 13, стор. 72.

²⁵ ПСРЛ, т. XVII, стор. 34.

²⁶ РИБ, т. VI. Приложение, № 13, стор. 78—79.

²⁷ К. Chodynicki. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska (1370—1632), Warszawa, 1934, стор. 17; Е. Голубинский. Назв. праця, стор. 192.

²⁸ И. Б. Греков. Назв. праця, стор. 50, 63.

діючи Києвом, просив візантійського патріарха призначити литовським митрополитом полоцького єпископа Феодосія, «штобы сѣдѣл на столѣ Києвскоѣ митропольи по старинѣ ... яко наш», мотивуючи своє прохання тим, що «занежъ божьимъ изволѣньемъ мы мѣсто то обладаемъ, Киев») ²⁹.

У другій половині XIV ст. в Східній Європі склалися більш сприятливі для Литовського князівства міжнародні обставини для розширення своїх володінь за рахунок українських земель. До кінця 50-х років Золота Орда, яка була головною силою, що протидіяла наступальним планам Литви на півдні, залишалася могутньою державою. Але процес феодалної роздрібленості, що виразно проявився в ній ще на початку XIV ст., вів до дальшого обособлення окремих улусів, посилення тенденцій децентралізації, загострення династичної боротьби. Проявом цих зрушень у соціально-економічному і політичному житті Орди були феодалні усобиці, що почалися після смерті Джанібек-хана в 1357 р. і тривали аж до 1381 р., коли ханом став Тохтамыш ³⁰. В умовах феодалної анархії Золота Орда не мала сил, щоб відстояти свої західні улуси, до яких належала і Середня Наддніпрянщина, від наступу Литви.

Приєднання Київського князівства до Литви дуже скупо висвітлено в літописних пам'ятках. Найбільш повно ця подія описана в Густинському літопису XVII ст., де вона пов'язана з поширенням влади литовського князя Ольгерда на інші території. Згідно з цим літописом у 1361 р. в Києві ще перебував князь Феодор ³¹. Але вже під 1362 р. в ньому міститься такий запис: «В сие лѣто Олгерд побѣди трех царков Татарских и з ордами их, си ест, Котлубаха, Качея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и иныя Руския державы во свою власть прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего; и нача над сими владѣти, им же отци его дань даяху» ³². У Никонівському літопису звістки про похід Ольгерда в південноруські землі (датований 1363 р.) ³³ і віддання ним Києва синові (без зазначення дати) подані окремо, причому в останній глосі ім'я Володимира пропущено: «бѣ же Олгерд дал сынови своему славный великий град Киев» ³⁴.

Таким чином, в літописних джерелах включення Київського князівства до Литовської держави безпосередньо не пов'язано з визволенням Поділля від татар, хоч в Густинському літопису ці звістки подані разом. З контексту його повідомлення не впливає, ніби Ольгерд прийняв під свою владу Київ унаслідок битви під Синіми Водами. Це сталося тоді, коли були приєднані до Литви «инныя Руския державы». Польський історик XVI ст. М. Стрийковський, який використав широке коло літописних джерел, писав, що маршрут війська Ольгерда до зустрічі його з татарами в урочищі Сині Води пролягав через Черкаси і Канів ³⁵, тобто по території Київського князівства. Отже, можна твердити, що підкорення Києва литовським князем відбулося раніше Синьоводської битви, найвірогідніше в 1362 р.

Слідом за Київським князівством незадовго до Синьоводської бит-

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I, Спб., 1846, № 25, стор. 36.

³⁰ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Назв. праця, стор. 272; А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 117—121; М. Г. Сафаргаліев. Распад Золотой Орды, Саранск, 1960, стор. 101—108.

³¹ ПСРЛ, т. II, стор. 350.

³² Там же.

³³ ПСРЛ, т. XI, Спб., 1897, стор. 2.

³⁴ Там же, стор. 26.

³⁵ М. Strujkowski. Назв. праця, т. II, стор. 6.

ви до володінь Литовської держави була приєднана і Переяславщина. В Рогожському літопису під 1363 р. записано: «Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота людем по всеи земли. Тое же осени Ольгерд Синю воду и Белобережье повоевал»³⁶. Це повідомлення повторене з пропущенням деяких подробиць і в Никонівському літопису³⁷.

Місто Коршев (Коржев) згадується в Рогожському літопису також під 1362 р., причому в такому аспекті, що вказує на його територіальну близькість до безпосередніх володінь Золотої Орди: «Того же лѣта бысть мор на люди в Ордѣ, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосилѣ и в Коршеве, и в Брянске и по иным мѣстом...»³⁸. У складеному наприкінці XIV ст. «Спискѣ русских городов дальних и ближних» названий «Коршов на Сосне», який М. М. Тихомиров локалізує на р. Бистра Сосна, правій притоці Дону³⁹.

Місцевість навколо р. Дону, а також Крим на початку 60-х років XIV ст. належали до володінь Орди темника Мамай, владі якого підкорялися землі на захід від р. Волги. В обставовці феодальної анархії, що панувала на той час в Орді, Мамай проводив політику, незалежну від її центру. В його руках, як еміра західних улусів Золотої Орди, була зосереджена верховна влада і над землями Середньої Наддніпрянщини, які в період відносної єдності золотоординської держави перебували під контролем ханського двору⁴⁰. В 1361 р. Мамай захопив Азов. Тут він короткий час карбував монети, а згодом проголосив ханом Золотої Орди свого ставленика Абдуллаха⁴¹. Наприкінці 1362 р. Мамай разом з «царем», «царицею» і «всією Ордою» залишив район р. Дону і відкочував за Волгу⁴².

Ослаблення татарського панування в південних землях використали литовські феодалі. Похід 1363 р. у верхів'я р. Дону, під час якого було взято м. Коршев, поставив у залежність від Литовської держави Переяславщину і зміцнив владу литовського великого князя в Києві. Восени того ж року литовсько-руські війська, очолювані Ольгердом, розгромивши під Синіми Водами сили трьох татарських князьків — «отчичів» і «дідичів» Подольської землі, оволоділи і цією територією⁴³. Синьоводська битва закріпила територіальні надбання Литовської держави.

Як свідчить М. Стрийковський, внаслідок походів військ Ольгерда 1362—1363 рр., участь в яких брали і загони південноруських феодалів, були визволені від татарської влади «усі степи аж за Очаков від Києва, і від Путивля аж до гирла Дону», які він називав територією, що здавна належала Києву⁴⁴.

Підкорення українських земель і Києва владі литовських князів у порівнянні з тяжким татарським ігом, безперечно, було меншим злом. У складі Литовського великого князівства ці землі в якійсь мірі були захищені від руйнівних нападів татарських орд, жорстокого феодального визиску з боку татарських ханів, що забезпечило необхідні умови для їх дальшого соціально-економічного, політичного і куль-

³⁶ ПСРЛ, т. XV, вып. 1, стор. 75.

³⁷ Там же, т. XI, стор. 2.

³⁸ Там же, т. XV, стор. 74.

³⁹ М. Н. Тихомиров. Список русских городов дальних и ближних. — «Исторические записки», 1956, № 40, стор. 234.

⁴⁰ М. Г. Сафаргаліев. Назв. праця, стор. 118, 69, 71; Н. М. Дашкевич. Назв. праця, стор. 60.

⁴¹ М. Г. Сафаргаліев. Назв. праця, стор. 116, 119.

⁴² ПСРЛ, т. XV, стор. 71; А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 123.

⁴³ ПСРЛ, т. XVII, стор. 82.

⁴⁴ М. Strzykowski. Назв. праця, т. II, стор. 7.

турного розвитку. З цього приводу Ф. Енгельс писав, що Україна і Білорусія «...знайшли собі захист від азійської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства»⁴⁵.

Після включення Київської та Переяславської земель, а також Східного Поділля до складу Литовської держави на їх території було утворено два князівства.

На Поділлі «со князя великого Ольгердовым произволением и с помбчию Литовской земли» утвердились князі Коріатовичі⁴⁶. Київська і Переяславська землі, а також південні волості Чернігово-Сіверщини були об'єднані у складі Київського князівства, яке Ольгерд передав у 1362⁴⁷ р. в удільне володіння одному з старших своїх синів — Володимирові.

Виділення великим князем литовським уділів своїм синам відзначено у білорусько-литовських літописах, де стверджується, що Ольгерд віддав Ягайлу велике князівство і місто Вільну, «а прочих синов по удилам устроил»⁴⁷. Літопис Биховця згадує про Київську землю як про «отчину» Володимира Ольгердовича⁴⁸.

Не можна погодитися з М. Дашкевичем, П. Клепатським, польськими істориками К. Стадницьким, І. Пузиною, Г. Пашкевичем і С. Кучинським, які датували початок князювання Володимира Ольгердовича у Києві 1367 р. лише на тій підставі, що саме в тому році він підписався на договірному акті Литви з Орденем без титулу київського князя, як син короля Литви. Цей аргумент не є переконливим, оскільки в даному випадку Володимир Ольгердович представляв перед Орденем не Київську землю, а правлячу у Литовському князівстві династію Гедиміновичів, очолювану великим князем литовським Ольгердом. Подібним чином він підписався, будучи вже князем копильським, і на акті угоди Литви з Орденем у 1398 р.: «Вольдемир, стрий Вітольда»⁴⁹. Повним титулом, «Vlodimirus» Dei dux Kiejevianensis і скороченим — «Wlodimirus Kijovianensis» іменувався Володимир Ольгердович у документах, виданих ним від імені київського удільного князя Литовського та на актах, що мали чинність на території великого князівства⁵⁰. Характерно, що такий спосіб титулування зберігався і при наступних київських князях. Зокрема, Олександр (Олелько) Володимирович (1440—1455) в грамоті, виданій у 1451 р. Казіміром IV московському митрополитові Іоні на управління київською митрополією, названий тільки братом короля⁵¹.

Утвердження Володимира Ольгердовича у Києві на правах удільного князя відбулося в обстановці, подібній до встановлення влади Коріатовичів на Поділлі, які «вошли у приязнь» з місцевими феодалами і стали «боронити Подольскую землю от татарь и боскаком выхода не почали давати»⁵². Білорусько-литовські літописи відзначають значну політичну автономію Подільської землі у складі Великого князівства Литовського до кінця XIV ст.⁵³ Ф. Леонтович припускав, що ця автономія була обумовлена традиційним «рядом» — договором, укла-

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 18.

⁴⁶ ПСРЛ, т. XVII, стор. 82, 89.

⁴⁷ Там же, стор. 416.

⁴⁸ Хроника Биховца, стор. 103.

⁴⁹ I. Daniłowicz. Skarbiec diplomatów, Wilno, 1862, N 965, стор. 315.

⁵⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti, Kraków, 1876, стор. 14, 20.

⁵¹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией, т. 1, Спб., 1841, стор. 85—86.

⁵² ПСРЛ, т. XVII, стор. 99; Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, К., 1885, стор. 181—182.

⁵³ ПСРЛ, т. XVII, стор. 100.

деним після битви під Синіми Водами між подолянами і Коріатовичами та подолянами і Ольгердом⁵⁴.

В пізніх редакціях білорусько-литовських літописів зберігся натяк на подібну угоду між литовським князем Гедиміном і київськими феодалами, які «начали служити ему и на том присягнули... и били челом, чтобы у них отчин их не отнимал. И князь Гедимин их при том оставил...»⁵⁵.

Укладання «рядів» з князями практикувалося київською феодалною знаттю ще в часи існування Давньоруської держави, щоб забезпечити свою земельну власність, політичні привілеї та територіальну цілісність Київської землі⁵⁶. Головні умови цих «рядів» увійшли як місцева «старина» до Київської уставної грамоти 1507 р.

Відомо, що Київська уставна грамота 1507 р. вмістила в собі більш давні пожалування литовських князів. М. Ясниський виділяв у ній «основні, або початкові» грамоти Вітовта і Казимира, датовані ним кінцем XIV ст. і близько 1471 р., які згодом були підтверджені литовськими князями Олександром і Сигізмундом⁵⁷. Однак «початкові» грамоти, безсумнівно, мали своєю підставою ту ж саму «старину». Зіставлення давньоруських «рядів» із змістом Київської уставної грамоти дозволяє виділити в ній пункти, які можна віднести до перших угод київського боярства з литовськими князями. Це, зокрема, гарантування цілісності території Київської землі й монопольне право місцевих феодалів «тримати» в ній волості та займати уряди («А волости Киевские Кияном держати, а иному никому. А городки Киевские в нашей воли: Кияном будем давати, кому ся будет годити»), їх права на феодалну власність («В церковныи люди, в князскыи и в панскыи и в боярскыи, и в земли и во вси доходы и в приходы не вступатися, а без права... имѣней не отнимати») та на суд («а без права нам людей не казнити, а ни губити»), а також політичних привілеїв («А Киянина, как и Литвина, во чти держати и во всѣх врьдѣх ни в чом не понизити») ⁵⁸.

Гарантування великокнязівським литовським урядом збереження цієї «старини», що визначала домінуюче становище великого боярства в Київському князівстві у складі Литовської держави, стало основою для співробітництва литовських і київських феодалів, забезпечивши, зокрема, підтримку останніми завоювальницьких планів князя Ольгерда. В результаті приєднання Київського князівства до Литви в 1362 р. мало «мирний» характер і тому слабо відбилося в літописних джерелах. Подібний спосіб об'єднання окремих земель в процесі утворення Литовського великого князівства досить часто застосовувався литовськими феодалами. На основі зговору з місцевим боярством литовські князі встановили свою владу в Полоцьку, Вітебську, Мінську, Смоленську, на Волині⁵⁹.

Після включення Київської землі до складу Литовської держави визначився її політичний статус як васального князівства, підвладного великому литовському князю через його ставленика київського князя.

⁵⁴ Ф. И. Леонтович. Назв. праця, стор. 366–367.

⁵⁵ ПСРЛ, т. XVII, стор. 259–260, 311–312, 373–374; Хроника Быховца, стор. 51.

⁵⁶ Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 48–49, 74.

⁵⁷ М. Ясниський. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства, К., 1889, стор. 47, 69.

⁵⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов. Христоматия по истории русского права, К., 1915, стор. 54–56.

⁵⁹ В. Т. Пашуто. Образование Литовского государства, стор. 70–72, 76–77; 373–376, 383, 389, 392; А. Е. Пресняков. Назв. праця, стор. 46.

Васальні обов'язки київських князів сформульовані в присяжній грамоті Володимира Ольгердовича польському королеві і литовському великому князеві Владиславу-Ягайлу, яку він, подібно до інших представників титулованої знаті Литовського великого князівства, підписав на вимогу польських феодалів після Кревської унії. Київський князь присягав «дотримуватися ще більшої вірності», «постійно» зберігати «покірливість з усією землею, містами, фортецями, а також підвладною знаттю», зобов'язувався допомагати своєму сюзерену порадкою і збройною силою в разі ворожого нападу⁶⁰.

Залежність Київського князівства від центральної державної влади виражалася не тільки у васальній підлеглості київського князя, але й у певному обмеженні воєнних, зовнішньополітичних і, мабуть, фінансових функцій місцевого феодального стану на користь литовської знаті⁶¹. Однак рівень цієї залежності не завжди був однаковим. Він збільшувався при наявності у Литві сильної великокнязівської влади і зменшувався під час її ослаблення. Такий статус Київського князівства в основних своїх рисах зберігався до 1471 р., коли внаслідок централізаторської політики литовського великокнязівського уряду воно було перетворено на воєводство. Втративши рештки політичної самостійності, Київське воєводство, як ординарна провінція Литовського князівства, проіснувало до Люблінської унії 1569 р., після якої більша частина українських земель, у тому числі й Київщина, були загарбані польською шляхтою та магнатами.

⁶⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti, стор. 14.

⁶¹ М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства, стор. 37—38.

Закінки

А. П. Фетісов
З ІСТОРІЇ РОЗГРОМУ
БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ БАНД
НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ
(1923 р.)

...Повною перемогою трудового народу закінчилася в країні громадянська війна. Далекосхідна Республіка в 1922 р. возз'єдналася з РРФСР, її збройні сили влилися до складу Червоної Армії.

Але перемогу Радянської влади на Далекому Сході не можна було вважати міцною, доки на великій території Охотського узбережжя, Колімі й Чукотці діяли недобиті банди полковника Бочкарьова, генерала Пепеляєва та інших американо-японських ставлеників. Генерал Пепеляєв (брат міністра внутрішніх справ колчаківського уряду В. Н. Пепеляєва), озброєний на кошти американських, японських та англійських капіталістів, мріяв навіть про похід на Москву. Взимку 1922—1923 рр., після того, як неподалік від Якутська його банда була розбита, генерал відсиджувався в схованці з награбованим золотом і хутром в очікуванні навігації, щоб утекти в Китай або Японію.

У квітні 1923 р. командарм І. П. Уборевич видав наказ про організацію Охотсько-Аянського експедиційного загону: «Вказаному експедиційному загону ставлю завдання: 1. В найкоротший строк ліквідувати білобанди Пепеляєва в Охотсько-Аянському районі й забрати у них захоплені ними золото й хутро, як такі, що належать державі. 2. За умовами стану криги зайняти в першу чергу Охотськ, після чого при найпершій нагоді зайняти Аян. 3. В очищених від білобанд районах відновити Радянську владу»¹.

До складу експедиційного загону увійшло 800 бійців і командирів 2-го Нерчинського полку. Командиром загону було призначено героя громадянської війни Степана Сергійовича Вострецова. Він народився в 1883 р. в с. Казанцево (нині Вострецово) Уфимської губернії. З юних літ займався ковальським промислом. Під час імперіалістичної війни бився проти німців на Україні та в Білорусії, за хоробрість одержав чин прапорщика й три георгіївських хрести.

З 1918 р. добровольцем пішов у Червону Армію, в 1920 р. вступив до Комуністичної партії. За взяття Челябінська в 1919 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора. Другий орден одержав у 1920 р. за участь у розгромі білополяків на Україні. При форсуванні Дністра уп'яте був тяжко поранений. Через два роки при штурмі Спаських укріплень, командуючи ударною групою, помічник командира дивізії С. С. Вострецов особисто водив бійців на штурм неприступних фортифікацій, за що втретє був удостоєний ордена Червоного Прапора.

Тепер, у 1923 р., він мав розгромити добре озброєну офіцерську «дружину» Пепеляєва й відновити Радянську владу на крайньому північному сході.

¹ ЦДА ВМФ, ф. Р-417, оп. 2, спр. 19, арк. 9.

23 квітня 1923 р. загін Вострецова на пароплавах «Ставрополь» та «Индиگیرка» вирушив з Владивостока на Охотське узбережжя. Та не вдовзі їм перегородили дорогу величезні крижини. Старі кораблі, діставши небезпечні пробоїни, були затерті айсбергами. Здавалося, загибель неминуча.

Смерть чатувала на бійців, а вони латали свої кораблі, вчилися влучно стріляти, оволодівали політграмотою.

Комісар загону Петро Митрофанович Пшеничний та політрук 7-ї зразкової роти Михайло Омелянович Панченко* організували видання рукописного журналу «Экспедиционный вестник».

На сороковий день плавання, 4 червня, експедиційний загін висадився за 30 верст від Охотська, вночі зробив марш-кидок по північному бездоріжжю й на світанку оточив селище. В двогодинному бою червоноармійці розгромили загін генерала Ракитіна.

В бою був смертельно поранений командир взводу Сергій Анатолійович Серов. Приморська газета «Красное знамя» писала про нього: «Це один з героїв Червоної Армії. Він шахтар з Донбасу. Ще в 1918 р. за власним почином організував загін з 50 чоловік для боротьби з німцями, що ринули в той час на південь Росії. Потім він боровся за Радянську владу проти Махна. А коли організувалася Червона Армія, одним із перших вступив у її лави. Він бився проти військ Денікіна, Колчака на шляху до Владивостока й далі на Камчатці... Був поранений 16 разів»². Колишній донецький шахтар С. А. Серов, який пройшов з боями від Дніпра до Камчатки, посмертно був нагороджений орденом Червоного Прапора.

11 червня 1923 р. С. С. Вострецов на пароплаві «Ставрополь» відправив полонених білогвардійців у Владивосток під конвоем 160 червоноармійців. 60 бійців залишилися в Охотську для ліквідації невеликих білих загонів, що переховувалися в тайзі, та для охорони революційного порядку. З рештою бійців С. С. Вострецов направився в Аян для ліквідації лігва Пепеляєва. Експедиційний загін висадився на берег за 100 верст від порту, щоб підійти до нього непомітно й захопити офіцерську «дружину» зненацька.

Три доби пробиралися червоні бійці заболоченою тайгою, прорубуючи собі шлях сокирами. В ніч з 16 на 17 червня 1923 р. Аян було безшумно оточено. З групою бійців С. С. Вострецов увірвався в білогвардійський штаб і змусив Пепеляєва підписати наказ про капітуляцію. Завдяки несподіваному нальоту офіцерська «дружина» була ліквідована майже без бою і без втрат.

18 червня 1923 р. С. С. Вострецов телеграфував у Владивосток: «Після стоверстового тяжкого переходу по тундрі, в порту Аян... 17 червня взято в полон загін на чолі з генералом Пепеляєвим. Полонених офіцерів 103, солдатів — 230. Наші втрати — один поранений. Подробиці додатково. Командир експедиційного загону Вострецов»³. Усього в Аян загін взяв у полон 357 білогвардійців. Крім того, були захоплені трофеї й великі матеріальні цінності, награвовані офіцерами. Багатьох пепеляївців згодом виловив у тайзі аянський гарнізон.

У Владивосток загін повертався на пароплаві «Индиگیرка». Раптом сталося те, чого ніхто не чекав. У донесенні командування сказано: «29 червня насунувся густий туман. О 17 годині лягли на зюйд-вест 50°.

* М. О. Панченко — член КПРС з 1921 р., учасник Великої Вітчизняної війни. нині — доцент кафедри політекономії Абаканського педінституту, нагороджений двома орденами Червоної Зірки та Жовтневої революції.

² «Красное знамя», 21 червня 1923 р.

³ Е. Д. Тимофеев. Степан Вострецов, М., 1966, стор. 114.

О 19 годині 10 хвилин у твіндеку * сталося два вибухи — один за одним. Силою вибуху люк № 2 підкинуло на висоту переднього містка, пробило палубу в каюті № 5 першого класу, де був начальник експедиційного загону т. Вострецов. Його підкинуло до стелі. Почалася пожежа...»⁴

На пароплаві було багато боєприпасів, тому створилася загрозна обстановка. Сум'яттям могли скористатися полонені пепеляївці, яких було майже стільки ж, скільки й конвоїрів. С. С. Вострецов, незважаючи на травми, холоднокрівно керував ліквідацією пожежі. Потім комісар П. М. Пшеничний перед строем висловив подяку червоноармійцям, які виявили мужність при ліквідації пожежі.

Наступного дня експедиційний загін прибув у Владивосток. З цієї нагоди відбувся хвилюючий мітинг, у якому взяло участь 40 тис. приморців. Про подвиг особового складу загону писали всі далекосхідні газети.

За блискуче виконання операції С. С. Вострецов був удостоєний четвертого ордена Червоного Прапора.

30 учасників Охотсько-Аянської експедиції нагороджено орденом Червоного Прапора. Так закінчилась одна з останніх подій громадянської війни.

* Твіндек — міжпалубний простір у трюмі на судні з кількома палубами.

⁴ ЦДА ВМФ, ф. Р-417, оп. 2, спр. 19, арк. 153.

М. В. Кордон
РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ РАДАМИ
СЕЛЯНСКИХ ДЕПУТАТІВ
У СІЧНІ — БЕРЕЗНІ 1918 р.

Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила аграрний переворот, який поклав початок соціалістичному способу виробництва в сільському господарстві нашої країни. Програма аграрних перетворень,

викладена в ленінському Декреті про землю, передбачала націоналізацію всіх земель і передачу їх у користування трудящим. Процес здійснення цієї програми складався з двох основних етапів — конфіскації поміщицьких і частини куркульських земель та їх розподілу. Розподіл земель і реманенту відбувався зразу ж за конфіскацією, що завершилася в основному до весни 1918 р.

В результаті націоналізації земель, здійсненої на початку 1918 р., поміщицьке землеволодіння і разом з ним експлуаторський клас поміщиків були ліквідовані. А селянство здобуло величезні матеріальні вигоди. Всього на Україні підлягало конфіскації 22 640 тис. дес. поміщицької, монастирської, казенної та іншої землі. В Катеринославській губернії в руки селян переходило 2926 тис., а в Херсонській — 3446 тис. дес. землі, а також багато різного реманенту¹.

Після завершення конфіскації поміщицьких земель Радянська влада приступила до розподілу їх між трудящими селянами. Проведення землеустрою було одним з важливих заходів, розрахованих на зміцнення індивідуальних господарств та врегулювання земельних відносин на селі в цілому. «Питання про землю,— вказував В. І. Ленін,— питання

¹ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956, стор. 30.

про влаштування побуту величезної більшості населення — селянського населення — для нас питання корінне»².

Спеціального дослідження даної проблеми стосовно Півдня України не існує, тому історія революційних аграрних перетворень у цьому районі потребує вивчення. Пропонована стаття розглядає історію розподілу землі та реманенту в Херсонській і Катеринославській губерніях у січні — березні 1918 р.

Розгром внутрішньої контрреволюції, повсюдне встановлення Радянської влади на Півдні України на початку 1918 р. дали можливість перейти від конфіскації поміщицьких земель до їх розподілу. Він здійснювався на основі закону про соціалізацію землі, який був дальшим розвитком ленінського Декрету про землю. Земля розподілялася між трудящими селянами, в залежності від місцевих умов, за трудовою (за кількістю працездатних), споживчою (за кількістю їдоків), споживчо-трудою (за кількістю їдоків та їх віком) нормами.

Незважаючи на дрібнобуржуазну суть ідеї зрівняльного землеористування, Комуністична партія підтримала його. З цього приводу В. І. Ленін зазначав: «Селяни хочуть залишити у себе дрібне господарство, зрівняльно його нормувати, періодично знов зрівнювати... Нехай. Через це ні один розумний соціаліст не розійдеться з селянською біднотою. Якщо землі будуть конфісковані, *значить* панування банків підірвано, якщо реманент буде конфіскований, *значить* панування капіталу підірвано,— то *при пануванні пролетаріату в центрі*, при переході політичної влади до пролетаріату, все інше додасться само собою, з'явиться в результаті «сили прикладу», підказане буде самою практикою»³.

Керівництво розподілом поміщицьких земель передавалося цілком у руки Рад селянських депутатів і земельних комітетів. У більшовицькій газеті «Голос пролетарія» (Одеса) від 28 лютого 1918 р. повідомлялося, що в повітах Херсонської губернії «серед селян спостерігається посилена діяльність, спрямована на реформування земельних комітетів для швидшого проведення в життя декретів Народних Комісарів про землю. В селах виникають особливі Ради при волосних земельних управліннях... В багатьох селах Одеського повіту обрані сільські волосні Ради для контролю і керівництва діями існуючих продовольчих і земельних комітетів»⁴.

Отже, на основі декретів Радянської влади на Півдні України було здійснено зрівняльний розподіл земель нетрудового володіння. Землю одержали всі безземельні й малоземельні селянські господарства за кількістю їдоків, а не за кількістю працездатних і не порівну на кожний двір, як це пропонували ліві есери. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Рівність при розподілі землі встановилась, як відомо, максимальна: у величезній більшості випадків селяни ділять землю «на їдоків»⁵.

Норми наділів були різними і залежали від площі конфіскованих земель. Наприклад, на з'їзді селянських депутатів Катеринославського повіту 18 лютого 1918 р. розподіл усіх придатних земель повіту було зроблено відповідно до кількості населення. Із загальної площі були виключені невіддзя, заплави та землі, що виділялися для громадських потреб. Після цього в розподіл було взято 601 514 дес. При обліку населення були враховані всі корінні і «зайшли» мешканці повіту, незалеж-

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 343.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 253.

⁴ «Голос пролетарія», 28 лютого 1918 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 92.

но від віку, звання, стану (в тому числі й біженці),— загалом 334 688 душ. Отже, на кожного жителя Катеринославського повіту припало по 1,75 дес.⁶ Селянський з'їзд Павлоградського повіту Катеринославської губернії в березні 1918 р. ухвалив провести зрівняльний розподіл з розрахунку 2 дес. на душу⁷.

Першим заходом Ради селянських депутатів села Червоний Бургун Тягінської волості Херсонської губернії був розподіл поміщицької землі в економії поміщика Ульянова. Землю одержали всі селянські сім'ї по 2,5 дес. на їдока⁸.

Олександрівський повітовий з'їзд селянських депутатів Катеринославської губернії 1 березня 1918 р., одноголосно схваливши закон про соціалізацію землі, вирішив розподілити між волостями всі орні землі, що були в повіті, пропорційно кількості їдоків. За постановою з'їзду в кожній волості землі повинні були ділитись між сім'ями також за кількістю їдоків обох статей незалежно від віку⁹. Таку ж постанову прийняв у березні 1918 р. й Новомосковський з'їзд селянських депутатів цієї ж губернії¹⁰.

В Нікополі 24 січня 1918 р. відбулася нарада членів земельних комітетів Катеринославського повіту. Головним питанням, яке розглядалося нарадою, було правильне проведення розподілу поміщицьких земель, взятих на облік земельними комітетами Катеринославського повіту. Було вирішено терміново скликати засідання повітового земельного комітету для розподілу поміщицьких земель між волостями пропорційно кількості населення. «Засідання скликати обов'язково,— говорилось в резолюції наради,— і не пізніше останніх чисел січня»¹¹.

Катошинська сільська сходка Анастасіївської волості Катеринославського повіту 12 січня 1918 р. ухвалила всю землю розділити за кількістю їдоків у кожній сім'ї. В постанові сходки було сказано, що «земля дається всім бажаючим обробляти власною працею або в компанію»¹².

Ради допомагали селянам розподіляти землю. Так, наприклад, за рішенням Гришинської районної Ради в усі маєтки поміщиків і куркулів були направлені уповноважені, які стежили за правильним розподілом конфіскованих земель серед селян¹³.

У селах розподілом землі відали спеціальні комісії. В повідомленні газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» від 23 лютого 1918 р. підкреслювалося, що в Одеському повіті комісіям, створеним із селян, доручено скласти точні списки земель і майна, які підлягали розподілові.

В деяких повітах земля ще наділялась за споживчо-трудою нормою. Наприклад, 7 лютого Херсонський повітовий з'їзд селянських депутатів, на якому були присутні 244 делегати, ухвалив встановити зрівняльний розподіл землі залежно від віку: до 10 років — одна десяти-

⁶ Паргархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 258, арк. 63.

⁷ А. Швед. Революционные события в Павлограде.— «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 114.

⁸ Херсонський обласний державний архів, ф. 3264, оп. 1, спр. 60, арк. 4.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1755, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

¹⁰ Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 320.

¹¹ Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА), ф. 2689, оп. 1, спр. 53, арк. 28.

¹² Там же, ф. 630, оп. 1, спр. 11, арк. 22—23.

¹³ Н. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1963, стор. 159.

на, від 10 до 17 — три, від 17 і більше — шість, але не більше 30 дес. на одну сім'ю. В першу чергу землю мали одержати артiлі безземельних і малоземельних¹⁴.

За такий же розподіл висловився також і Херсонський губернський з'їзд Рад селянських депутатів і земельних комітетів, який проходив 24—29 лютого 1918 р. За рішенням з'їзду, повною трудовою нормою наділялися всі, хто досяг 16-річного віку; підлітки від 10 до 16 років одержували половину, а діти до 10-річного віку — $\frac{1}{4}$ норми¹⁵. За постановою з'їзду, ніхто не мав права користуватися для особистих потреб більш як однією садибою¹⁶.

На цьому ж з'їзді було ухвалено, що культурні господарства, розсадники, насінневі господарства, розплідники племінної худоби, промислові господарства, що розводять цукрові буряки, тютюн, хміль, виноград, не підлягають роздрібненню¹⁷.

Одеська повітова Рада селянських депутатів запроваджувала також зрівняльне землекористування за споживчо-трудовою нормою. Для успішного й справедливого розподілу земель Одеський повіт розбивався на 9 районів. В них діяли районні земельні комітети, до складу яких входило по 2 представники від кожного волосного земельного комітету і по 1 — від сільської громади.

За трудовою нормою наділялися всі, хто досяг 15-річного віку; решта одержувала за споживчою нормою, яка становила половину трудової. За користування землею понад трудову та споживчу норму треба було платити в допоміжний фонд* за такою розцінкою: перша десятина — 7 крб., друга — 11, третя — 15, четверта — 23, п'ята — 39 крб. Маєтки вищої культури — садівництва, виноградарства, розсадники — розподілові не підлягали¹⁸. Районні земельні комітети на свій розсуд передавали нерозділені зразкові господарства артiлям або у відання всієї громади.

Власникам економій надавалося право займатися сільським господарством, але без найму робочої сили. Наділ визначався їм за споживчо-трудовою нормою; при небажанні займатися землеробством надавалось право вивезти одяг, постіль, посуд та інші речі хатнього вжитку¹⁹.

Орендна плата за користування землею в межах споживчо-трудої норми відмінялася. Селяни сплачували прогресивний прибутковий податок²⁰.

Розподіл земель на Півдні України за трудовою нормою не знайшов застосування, хоч за такий розподіл висловились Катеринославський губернський селянський з'їзд 31 січня 1918 р.²¹ і Одеська повітова Рада селянських депутатів 26 січня²².

¹⁴ Октябр на Николаевщине, (Очерк по истории революции 1917—1920 гг. на Николаевщине). Николаев, 1927, стор. 41.

¹⁵ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.). Збірник документів і матеріалів, вип. I, Херсон, 1957, стор. 34.

¹⁶ Історія селянства УРСР, т. II, Київ, 1967, стор. 38.

¹⁷ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині, вип. I, стор. 35.

* Допоміжний фонд утворювався при Радах для придбання реманенту, оскільки при розподілі його не вистачало на всіх селян, а також для громадських потреб.

¹⁸ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 19 лютого 1918 р.

¹⁹ «Одесский листок», 19 лютого 1918 р.; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 21 лютого 1918 р.

²⁰ Там же.

²¹ «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 15 лютого 1918 р.

²² «Одесский листок», 27 січня 1918 р.

Таким чином, Катеринославський, Олександрівський, Павлоградський і Новомосковський повітові з'їзди селянських депутатів, розвиваючи далі рішення Катеринославського губернського селянського з'їзду, ухвалили наділяти селян землею за споживчою нормою, а Одеська повітова Рада селянських депутатів на початку лютого ухвалила проводити розподіл землі за споживчо-трудовою нормою.

Надзвичайно важливим для селянства було питання про те, кого наділяти землею в першу чергу. В. І. Ленін попереджав: «Ми не для того відняли землю в поміщиків, щоб вона дісталася багатіям і куркулям, а бідноті»²³. Керуючись цією вказівкою В. І. Леніна, Катеринославський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалив передусім наділяти нею артілі батраків, що працювали в економіях, а потім — найбідніше малоземельне селянство²⁴.

В процесі розподілу землі між волостями виникали всілякі ускладнення. Деякі волості мали багато поміщицької землі, в інших її зовсім не було або було дуже мало. Отже, частину конфіскованих земель треба було передати волостям, які мали їх у своєму розпорядженні менше. Щоб уладнати це питання, Херсонський повіт, наприклад, було розділено на сім районів. З'їзди суміжних волосних комітетів розв'язували питання про правильний і рівномірний розподіл землі не тільки між заінтересованими волостями, але, часом, і між окремими сільськими громадами²⁵.

Об'єднане засідання земельних комітетів, земських і земельних управ, Рад селянських депутатів Ковалівської, Петрівської, Ландауської та Зульської волостей Одеського повіту і Покровської волості Ананьївського повіту Херсонської губернії у своїй ухвалі від 29 січня 1918 р. записало: передати лишки земель у користування жителям перелічених вище волостей, а також жителям Щербанівської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії²⁶.

Катеринославський губернський комітет Рад 13 лютого 1918 р. розіслав усім волосним Радам селянських депутатів губернії циркуляр, у якому зазначалося: «Через те, що багатство, яке належало поміщикам, не є багатством волостей, а багатством всіх громадян Російської Республіки, волості повинні негайно приступити до обліку всіх приватновласницьких земель і потім потурбуватись про зрівняння земельної площі в малоземельних волостях за рахунок волостей, які мають більшу кількість землі.

З метою найшвидшого і справедливого розподілу землі між хліборобами губернський комітет Рад закликає всі волосні Ради селянських депутатів подавати в цій справі належне сприяння своїм сусіднім волосним Радам, з якими необхідно йти в згоді»²⁷.

У тих місцях, де землі було особливо мало, розподілові підлягали не тільки поміщицькі, а й куркульські володіння. Таке рішення, наприклад, прийняла комісія села Катериненталь Ландауської волості Одеського повіту. Третього лютого 1918 р. комісія ухвалила «від земельних громадян відібрати на користь безземельних 487 десятин з умовою,

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 461.

²⁴ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 309.

²⁵ Партирхів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, спр. 210, арк. 9.

²⁶ Там же, спр. 211, арк. 1—2.

²⁷ ДЮДА, ф. 4091, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

щоб кожний із безземельних, хто одержить певну кількість десятин землі, виплатив восени 1918 р. належні податки»²⁸.

Одночасно відбувався й розподіл реманенту з поміщицьких маєтків. Всі сільськогосподарські машини і знаряддя оголошувались монопольною власністю держави. Так, приміром, обов'язкова постанова Херсонського губернського з'їзду Рад селянських депутатів і земельних комітетів вказувала, що весь приватновласницький живий і мертвий сільськогосподарський реманент переходить без будь-якого викупу у відання земельних комісаріатів повітової, губернської і федеральної Рад²⁹.

Ради й земельні комітети повинні були встановлювати порядок розподілу реманенту. Так, Олександрівський повітовий з'їзд селянських депутатів 1 березня 1918 р. ухвалив: «Доручити повітовому земельному комітетові взяти на облік увесь сільськогосподарський реманент — живий і мертвий — і розподілити його між волостями пропорціонально потребам. Конфіскований реманент передається на сільські й волосні прокатні пункти для розподілу»³⁰. Характерно, що за рішенням цього з'їзду реманент надавали в першу чергу артілям, а вже потім — одноосібним господарствам найбідніших селян.

Об'єднане засідання виконавчого комітету Катеринославської повітової Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів і представників усіх волосних земельних комітетів повіту ухвалило весь приватновласницький живий і мертвий реманент розподілити між волостями пропорціонально кількості їдоків³¹. У березні 1918 р. за кількістю їдоків реманент був розподілений Анастасіївською волосною Радою Катеринославської губернії³².

Поміщицький реманент розподілявся або безплатно, або продавався за зниженими цінами. Так, Олександрівський повітовий селянський з'їзд 4—5 лютого 1918 р. більшістю голосів ухвалив передати селянам реманент «за дешеву ціну мирного часу 1914 р. на п'ятирічну виплату»³³. Одеська повітова Рада селянських депутатів ухвалила видати реманент за половинну вартість³⁴.

Траплялися випадки неорганізованого захвату і розкрадання поміщицького реманенту, й тоді селянські з'їзди, Ради та земельні комітети вживали заходів, щоб повернути його. Так, наприклад, селянський з'їзд Олександрівського повіту 4—5 лютого 1918 р. ухвалив «повернути розкрадене добро в повітовий земельний комітет для негайного розподілу»³⁵.

Велике значення мали перші спроби колективного використання реманенту, конфіскованого у колишніх власників нетрудових господарств. У Херсонському повіті, наприклад, організовувалися трудові артілі безплатного обробітку наділів найбідніших селян і в першу чергу солдатів та інвалідів³⁶.

Землевласники чинили всілякий опір цим заходам. Питання про дії куркульства було розглянуте 2 січня на об'єднаному засіданні Пок-

²⁸ Миколаївський обласний державний архів, ф. Р-2249, оп. 1, спр. 2, арк. 85.

²⁹ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині, вип. I, стор. 36.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1755, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

³¹ ДОДА, ф. 630, оп. 1, спр. 16, арк. 44.

³² Там же, спр. 11, арк. 45—46.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1755, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³⁴ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 21 лютого 1918 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1755, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³⁶ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, спр. 210, арк. 9.

ровського (Бахмутський повіт) і Замостянського (Зміївський повіт) волосних виконкомів Рад селянських депутатів і волосних земельних комітетів. За їх рішенням місцевий революційний штаб виділив озброєну групу для придушення опору куркулів³⁷.

В лютому 1918 р. в містечку Северинівка Одеського повіту спалахнув контрреволюційний заколот місцевих куркулів і поміщиків, які збройно опиралися конфіскації їхніх земель. Здобувши кулемети, бандити засіли в одній садибі й тероризували населення містечка. Земельний комітет Северинівки звернувся по допомогу до Одеської Червоної гвардії. Негайно прибув загін червоногвардійців, який після нетривалого бою оволодів садибою. Заколотники втратили більше 30 чоловік убитими, решту взято в полон. Червоноармійці жертв не мали³⁸.

Робітники Одеси передавали селянам зброю для боротьби з поміщиками та куркулями. Так, 19 січня Покровській волосній Раді селянських депутатів Одеського повіту було видано на її прохання 100 гвинтівок і набоїв до них³⁹.

Слід зазначити, що на Півдні України на початку 1918 р. були зроблені перші кроки до запровадження соціалістичних форм господарства: на базі колишніх поміщицьких маєтків, а то й на надільній землі селян-бідняків і колишніх батраків організовувались комуни, артілі, радгоспи, товариства для спільного обробітку землі. Вони одержували готіві господарські будівлі, живий і мертвий реманент, а іноді — й сільськогосподарські машини.

В. І. Ленін ще до Жовтня вказував на необхідність переходу до спільного обробітку землі. У червні 1917 р. він писав: «Якщо селяни погано засівають поля, треба допомогти селянам, і притому саме *біднішим*, переходом до спільного обробітку великих господарств»⁴⁰.

Прикладом хорошої організації великого колективного господарства може бути комуна, створена на базі економії поміщика Єлисеєва Дружківською Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів. 18 березня 1918 р. пленум Дружківської Ради постановив набрати 70 охочих для обробітку землі і видав 6000 крб. позики для оплати їх праці⁴¹.

За свідченням одного з активних учасників революційної боротьби на Херсонщині М. С. Нельги, в Компаніївській волості Єлисаветградського повіту на базі 42 націоналізованих поміщицьких економій виникло 11 сільськогосподарських артілей і комуна, створена на базі економії поміщика Бракера в с. Комишуватці. Головою комуни став селянин-бідняк із цього ж села Завидний⁴².

У Бахмутському повіті Катеринославської губернії в маєтку Гефта на початку березня жителі с. Паньківки заснували комуноу. До неї входило близько 50 чол., з них 24 — працездатних. Комуна мала 300 дес. орної землі. Подібні явища спостерігались і в інших волостях. У Бахмутську земельну управу надходило багато заяв з проханням допомогти в організації таких громадських господарств⁴³.

³⁷ С. Қихтев. Октябрьская революция и первые социалистические преобразования в Донецко-Криворожском бассейне, К., 1969, стор. 120.

³⁸ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, К., 1967, стор. 265.

³⁹ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 170.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 407.

⁴¹ Історія селянства УРСР, т. II, стор. 41.

⁴² Боротьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині, Кіровоград, 1957, стор. 74.

⁴³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 267, арк. 7.

Сільськогосподарська трудова артіль була створена в Одеському повіті. Артільщики зі своїми сім'ями оселилися в маєтку поміщика Маляховського «Лісок», обробляли городи, виноградники й сади⁴⁴.

Під керівництвом колишнього матроса Чорноморського флоту Івана Лавріновича Лойченка, який у січні 1918 р. став головою новоутвореного земельного комітету в с. Кам'яний Міст Ананьївського повіту, весною 1918 р. селяни-бідняки спільно зорали й засіяли землю всіх бідняків, спеціально нарізану їм в одному місці. Під час весняних робіт вони жили комунуою⁴⁵.

Отже, можна резюмувати, що за дуже короткий час (січень — березень 1918 р.) приватна власність на землю на Півдні України була ліквідована, і більшість конфіскованих земель перейшла до рук селянства. Завдяки великій роз'яснювальній роботі, проведеній більшовиками серед селянства, зрівняльний розподіл землі відбувався тут переважно за споживчою нормою (за кількістю їдоків).

Трудяще селянство, одержавши землю і реманент, рішуче стало на бік Радянської влади, тіснішим став його союз з робітничим класом. Головну роль у розподілі поміщицьких земель і реманенту на Півдні України відіграли з'їзди селянських депутатів, сільські, волосні, повітові та губернські Ради. Здійсненням націоналізації землі і створенням перших соціалістичних державних і кооперативних підприємств на селі були закладені основи соціалістичного сектора в сільському господарстві.

⁴⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 508, арк. 63.

⁴⁵ Там же, ф. Спогади, оп. 1, спр. 292, арк. 4, 12.

Н. Л. Проскура
ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН
З ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Вивчення становища селянства і аграрних відносин в царській Росії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції неможливе без дослідження переселенської політики царизму. Переселення се-

лян в східні райони країни особливо посилилося наприкінці XIX — на початку XX ст. За умов царського самодержавства воно служило інтересам поміщиків. Сприяючи переселенню, царизм намагався відвернути увагу селян від поміщицьких земель, притупити класові суперечності на селі і цим послабити революційний рух в країні.

Однак, як підкреслював В. І. Ленін, царизм не міг розв'язати цього питання. «Нинішня організація переселенської справи, — писав він, — зайвий раз показує і доводить, що наш «старий порядок» абсолютно не здатний задовольнити найелементарніші господарські потреби населення; погана постановка переселення ще раз свідчить, що нинішні господарі становища імпотентні зробити хоч що-небудь для господарського прогресу країни»¹.

В радянській історичній літературі переселенська політика царизму висвітлена недостатньо. В основному ця проблема висвітлюється в працях, присвячених столипінській аграрній реформі².

Тим часом не можна назвати жодної статті, що стосувалася б Хар-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 310.

² С. М. Дубровський. Столыпінская земельная реформа, М., 1963; О. Погребінський. Столипінська реформа на Україні, Харків, 1931.

ківської губернії, яка займала одне з провідних місць у переселенні не тільки на Україні, а й у всій Росії. За 28 років (1885—1913 рр.) з Харківщини переселилося до Сибіру близько 200 тис. чол.³

Цінний матеріал для вивчення цього питання дають збірники, які видавалися переселенським відділом Харківської земської управи, а також відомості, що друкувалися центральною переселенською управою⁴.

Реформа 1861 р. не розв'язала аграрного питання в країні. Наділи, які одержали селяни в результаті реформи, були незначні. Так, колишнім поміщицьким селянам Харківської губернії дісталось в середньому по 2,6 дес. землі на одну ревівську душу, а колишнім державним селянам — в середньому по 5 дес. 6,2 тис. селян змушені були взяти дарчі наділи. Під час реформи в губернії дворяни відрізали на свою користь 28,3% землі, якою раніше користувалися селяни⁵. Збереження в Росії великих поміщицьких латифундій було головним феодално-кріпосницьким пережитком, що гальмував економічний розвиток сільського господарства і був причиною злиденного становища основної маси селянства.

У 1905 р. 77,3% селянських дворів Харківщини мало менше 10 дес. землі, з них близько 36% дворів — 5 дес. землі на двір, тоді як «...для зведення кінців з кінцями в земельному заможному господарстві потрібно не менше 15 дес.»⁶

Ліси, луки, пасовища, водопої, необхідні для ведення сільського господарства, залишалися за поміщиками. Оренда цих угідь зберігала залежність селян від колишніх кріпосників. Важким тягарем на плечі селян падав податковий гніт. Лише прямі податки в 1905 р. в Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях становили 1,84 крб. з кожної десятини⁷.

Революція 1905—1907 рр. особливо різко показала гостру непримирність інтересів поміщиків і селян.

Панівні класи, змушені рахуватися з наростаючою селянською боротьбою, стали на шлях проведення аграрної реформи. 9 листопада 1906 р. було видано указ, за яким кожний селянин одержував право вийти зі своїм наділом з общини і закріпити в особисту приватну власність певну кількість землі. Господар міг вимагати, щоб община звела його землі, по можливості, до одного місця — на хутір або відруб. Уся ж община могла перейти до відрубного чи хутірського землеволодіння, якщо така ухвала буде прийнята двома третинами голосів на сільському сході. Згідно з цим указом, доповненим і розвинутим законом від 14 червня 1910 р. і положенням про землеустрій від 29 травня 1911 р., в Харківській губернії у 1906—1913 рр. вийшли з общини 88,6 тис. господарів (26,2% від усієї кількості), що мали 477,5 тис. дес. землі⁸.

³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 304, оп. 1, сир. 3084, арк. 22.

⁴ Переселенческое движение Харьковской губернии за последнее десятилетие (1898—1908 гг.), вып. 1, Харьков, 1909; Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., Харьков, 1910; Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г. по данным Челябинской и Сызранской регистраций, Харьков, 1910; Переселение крестьян Харьковской губернии, вып. V, Харьков, 1911; Харьковская губерния. Переселение 1906—1912 гг., Сиб., 1913.

⁵ В. А. Астахов, Ю. Ю. Кондуров. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1953, стор. 11; Земледельческий центр и юг Европейской России, С.-Петербург, 1911, стор. 50; Е. Н. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 гг., Харьков, 1956, стор. 20.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 60.

⁷ Е. Н. Живолуп. Назв. праця, стор. 39.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 6, сир. 94, арк. 61.

Велику роль у проведенні столипінської аграрної реформи відіграв Селянський поземельний банк, який допомагав на вигідних для дворян умовах продавати поміщицькі землі селянам.

Складовою частиною аграрної політики Столипіна було масове переселення селян на «нові землі». Революція 1905 р. примусила поміщиків різко змінити ставлення до цього явища, яке давало змогу найбільш небезпечну частину сільського населення — бідноту — відправити до Сибіру. «Поміщики вбачали в цих переселеннях, так би мовити, відкриття клапана і «притуплення» аграрних суперечностей у центрі Росії»⁹. Прагнучи зміцнити заможну верхівку, уряд надавав їм можливість розширити свої землеволодіння за рахунок переселенців.

У березні 1906 р. було прийнято інструкцію «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 року», яка заохочувала до переселення (уряд видавав кредити, пільги на проїзд залізницею, збільшував земельний фонд для переселенців у Сибіру і Середній Азії).

Для організації переселення Харківське губернське земство вступило в обласну переселенську організацію, яка створила для керівництва цією справою переселенське бюро, що знаходилось при Полтавській губернській земській управі. Проте робота цієї організації зводилася в основному лише до розповсюдження спеціальної літератури про земельні фонди та до збирання даних про переселення¹⁰.

Головною причиною, що змушувала селян переселятися до Сибіру, земські діячі вважали швидке зростання сільського населення при незначному збільшенні кількості землі у нього і при дуже низькому рівні господарської техніки. Але жоден з них не вказував на таку причину, як існування великих поміщицьких латифундій, з одного боку, і селянських клаптиків-наділів, — з другого, що, безумовно, примушувало селян шукати кращої долі далеко від рідних місць. «...малоземелля, неможливо жити, тому що майже вся земля під поміщиками», — констатували переселенці¹¹.

Ці ж причини називали й самі селяни у своїх відповідях на анкети, розіслані Харківським переселенським відділом. Жителі с. Битиця Сумського повіту повідомляли, що селяни залишають губернію через малоземелля, відсутність пасовищ, неможливість орендувати землю. Житель с. Колупаївки Харківського повіту писав: «Доводилося розмовляти майже з усіма (переселенцями), тільки і відповіді, що мало землі»¹².

В 73,1% всіх надісланих у 1909 р. переселенському відділу відповідей зазначалося, що основними причинами переселення було безземелля і малоземелля. Це підтверджують і дані про землеволодіння переселенців з Харківської губернії в період столипінської аграрної реформи:

господарств, що володіли від 0 до 3 дес.	— 62%
» » » від 3 до 10 дес.	— 33,2%
» » » більш як 10 дес.	— 4,3%
господарств. землеволодіння яких невідоме	— 0,5% ¹³

Таким чином, у основному переселялися безземельні й малоземельні селяни.

Хоч і невеликі були пільги, які надавав переселенцям царський уряд після 1906 р., все ж тепер дедалі більше сільських бідняків йшло

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 99.

¹⁰ ХОДА, ф. 304, оп. 1, спр. 2577, арк. 45—46; спр. 3085, арк. 16.

¹¹ Там же, оп. 2, спр. 10, арк. 86.

¹² Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., Харьков, 1910, стор. 61, 62.

¹³ О. Погребінський. Назв. праця, стор. 46.

шукати кращої долі на «нові землі». У 1898—1904 рр. безземельних і малоземельних (до 4 дес. на двір), що переселилися з Харківщини, було 52%, а в 1906—1908 рр.— 72,8%¹⁴.

Перш ніж відправитися на нові землі, селянам доводилося долати чимало труднощів: то неохайно оформлялася документація, то не було потрібних підписів, печатки. Траплялися випадки, коли селянам відмовляли в документах на переселення (наприклад, у Куп'янському повіті). «Про посвідчення клопочуть більше року, а їх не видають»,— писали жителі с. Ястребенного Сумського повіту. В Старобільському повіті, де був значний фонд запасних земель (казенних і приватновласницьких, що ліквідувалися Селянським банком), землевпорядчі органи і губернська управа визнали переселення за неможливе. Тому селяни цього повіту відправлялися до Сибіру самовільно. В Ізюмському та Сумському повітах траплялися випадки, коли місцеві органи влади не давали переселенцям посвідчення на проїзд залізницею за дешевим тарифом¹⁵.

Урядову грошову допомогу, до речі, зовсім незначну, одержати було важко. Переселенці повідомляли, що позичку видавали невеликими частинами, і, щоб їх одержати, треба було витратити багато часу. Інколи оголошували, що видаватимуть 150 крб., а видавали тільки 100 крб. і навіть менше¹⁶. Харківщина не була винятком, подібні випадки траплялися і в інших губерніях Росії. В зв'язку з цим, побоюючись невдоволення народних мас, 25 вересня 1912 р. Міністерство внутрішніх справ змушене було видати циркуляр, де відзначалися неохайність і зловживання місцевих чиновників при організації переселенської справи¹⁷. Та жоден циркуляр не міг відшкодувати збитки, заподіяні селянам за роки переселення.

Після опублікування указу від 9 листопада 1906 р. переселенці стали частіше продавати свої наділи. Так, у 1909 р. на 100 сімей, що переселились, продали свої земельні наділи 69, а в 1910 р.— 83 сім'ї. Найбільше практикувався продаж землі переселенцями в Сумському та Лебединському повітах, в Старобільському ж, де переселення селян заборонялося, він зустрічався значно рідше¹⁸.

Як правило, землі переселенців оцінювалися дешево, бо заможна верхівка, яка в основному їх скуповувала, розуміла, що переселенцям нікуди подітися, і вони будуть згодні на будь-які умови¹⁹.

Середня ліквідаційна ціна для надільної землі становила 133 крб. за 1 дес., але в деяких повітах вона була ще нижчою: в Куп'янському — 87 крб., у Старобільському — 52 крб. за 1 дес., тимчасом як ціни на приватновласницькі землі й землі, що продавалися Селянським банком, були значно вищі. «Ціни на землю, порівняно з приватновласницькою, дуже низькі. Приватновласницька десятина йде по 250—300 крб., а переселенці продавали свої землі не дорожче 90—125 крб.» (с. Битиця Сумського повіту). «Наші селяни купили у поземельному банку по 295 крб. за 1 дес., а наділи свої продали по 175—200 крб. за 2 дес.» (с. Велика Писарівка Богодухівського повіту)²⁰.

¹⁴ С. П. Трапезников. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях, М., 1963, стор. 220.

¹⁵ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 30, 32.

¹⁶ Переселение крестьян Харьковской губернии, вып. V, Харьков, 1911, стор. 67—68.

¹⁷ С. М. Дубровский. Назв. праця, стор. 395.

¹⁸ Статистический справочник по Харьковской губернии, Харьков, 1914, стор. 28; Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 12—13.

¹⁹ Там же, стор. 26.

²⁰ Там же, стор. 18, 20.

Іноді, у зв'язку з відсутністю покупців, переселенцям доводилось або продавати землю в борг, або одержувати частину грошей, або залишати непроданий наділ і доручення на його продаж. Подібні повідомлення надходили з Сумського, Лебединського, Охтирського повітів.

Навіть Селянський банк, за допомогою якого переселенці продавали надільні землі, затримував їм виплату грошей. У Харківському обласному державному архіві зберігається скарга селян, які, переселяючись у 1910 р. до Сибіру, продали свої наділи, одержали невеликий завдаток, а решту грошей Селянський банк їм не вислав, чим поставив їх у тяжке становище²¹.

В ряді повітів зустрічалися випадки, коли наділи здавалися в оренду на строк від 1 до 12 років. Здача землі в оренду, умови якої не відрізнялися від звичайних, мала ті переваги над продажем, що, в разі повернення з Сибіру, селяни могли забрати її. А те, що переселенці в більшості випадків продавали свої наділи навіть по дешевій ціні, говорить про відсутність у них коштів для довгої дороги і обзаведення господарством на новому місці²².

Державні органи, що відали переселенням, зовсім не підготувалися до перевезення людей: по декілька днів доводилося чекати вагонів, траплялися випадки, коли селяни не знали порядків на залізниці, а їм не подавали ніякої допомоги, проїзд залізницею вимагав багато грошей, і, щоб улаштуватися на нових місцях, їх залишалося дуже мало²³. Їхали переселенці в товарних вагонах, що було незручно для сімей з малими дітьми. Часто бували смертні випадки від голоду та епідемії.

Але становище селян було настільки тяжким, що, незважаючи на це, переселенський рух під час реформи спочатку розвивався порівняно швидко. Якщо за 10 попередніх років (1896—1906 рр.) з Харківської губернії до Сибіру переселилося 48 540 чол., то за 7 наступних (1906—1912 рр.) — 127 538 чол.²⁴

Як вище зазначалося, одержати документи на переселення було нелегко. Тому значну частину переселенців становили самовільці-селяни, які не одержували ніяких пільг. Міністерство внутрішніх справ пояснювало самовільне переселення селян їх необізнаністю, пропонувало провадити роз'яснювальну роботу. Та справа була не тільки в цьому.

Суть явища полягала в тих труднощах, які зустрічали селяни при одержанні документів, і в тих заборонах переселятись, які існували в окремих місцях (наприклад, Старобільський повіт Харківської губернії). Самовільці цього повіту становили в 1908 р. 65,7%; в 1909 р. — 80,5% від селян, що відправлялись шукати кращого життя. По губернії самовільці складали в 1908 р. — 56,8%; в 1909 р. — 55,9%²⁵.

Забезпеченість землею.	з прохід- ним сві- доцтвом (у %)	з паспортом, тобто без про- хідного сві- доцтва (в %)
Без наділу	40	60
З наділом до 3 дес.	43,6	56,4
» » 3—5 дес.	45,0	55,0
» » 5—10 дес.	50,2	49,8
Більше 10 дес.	39,8	60,2 ²⁶

²¹ ХОДА, ф. 304, оп. 1, спр. 3083, арк. 57.

²² Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 21.

²³ Там же, стор. 30, 47.

²⁴ Сельское хозяйство Украины, Харьков, 1923, стор. 22.

²⁵ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 18.

²⁶ Там же.

Простеживши зв'язок між економічним становищем селянства і самовільним переселенням, можна зробити висновок, що самовільно переселялися здебільшого безземельні та малоземельні селяни.

Серед тих, хто мав землі трохи більше, процент самовільців спадав. Разом з тим, він помітно збільшувався серед заможних селян. Це пояснювалось тим, що вони мали кошти і тому могли відправитися до Сибіру, не чекаючи дозволу.

Більшість переселенців з Харківщини у 1896—1908 рр. (69,2%)²⁷ обрали собі для проживання Томську губернію і Акмолінську область. Немало їх поселилося й на території Тургайської, Приморської, Тобольської, Єнісейської, Амурської та інших областей і губерній.

Землі, що відводилися для переселенців, були не розчищені, не підготовлені до землеробства²⁸. Місцеві чиновники всіляко зволікали з відведенням землі переселенцям для влаштування садиби та обзаведення самостійним господарством.

З обчислень, зроблених на основі показань харківських переселенців, видно, що після прибуття на нове місце проживання сім'я в середньому мала власних 357 крб., допомога від казни становила 117 крб. Таким чином, загальна сума дорівнювала 474 крб. А для влаштування нормального господарства потрібно було в середньому 610 крб. Існували великі розходження в наявності коштів. Заможні переселенці, маючи до 1000 і більше карбованців, могли добре влаштувати своє господарство і знову стати сільськими багатіями. Так, з Томської губернії харківські селяни повідомляли, що деякі з них влаштувалися добре, а бідніші — погано. З Барнаульського повіту цієї ж губернії є більш точне повідомлення про те, що середняки і заможні влаштувалися добре, а бідні найнялися на роботу. З Семипалатинської області повідомляли, що на новому місці доброго господарства ніколи не буде, а будуть одні нестатки²⁹.

Особливо тяжким було становище самовільців. Вони скаржилися, що місцеві органи влади відмовляли їм у праві одержувати наділ³⁰.

У зв'язку з тим, що самовільців було дуже багато, важливого значення набувало питання про приписку, яка коштувала дуже дорого. В деяких місцях вона обходилася селянам по 400 крб. на сім'ю. Таким чином, гроші, які селянин зберігав на влаштування нового господарства, витрачалися на приписку. Щоб приписатися, потрібно було знайти селище, іноді його доводилося шукати цілий рік. На відсутність приписки скаржилися переселенці з Богодухівського, Вовчанського, Харківського, Куп'янського, Лебединського, а особливо Старобільського повітів, де був надзвичайно високий процент самовільців³¹.

Як уже вказувалося, землі відводилися далеко від залізниць, ґрунтові шляхи заздалегідь не прокладалися, промислових підприємств майже не було. Це негативно відбилося на розвитку сільського господарства. Харківські переселенці в Тобольській губернії скаржилися на погані шляхи сполучення, віддаленість від залізниць, від міст, відсутність торгових пунктів. З Томської губернії селяни писали про невигідні умови збуту зерна, про те, що їм доводилося продавати хліб місцевим купцям за будь-яку ціну, звичайно дуже низьку. Ще гірше було

²⁷ Переселение крестьян Харьковской губернии, стор. 2. Підрахунки автора.

²⁸ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 47, 48, 49.

²⁹ Переселение крестьян Харьковской губернии, стор. 68, 66, 74; Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 45, 44.

³⁰ Переселенческое движение из Харьковской губернии, стор. 49.

³¹ Переселение крестьян Харьковской губернии, стор. 56; Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 48—49.

в неврожайні роки. Селяни не могли придбати зерна³². Оскільки в основній масі переселенців грошей на влаштування нового господарства явно не вистачало, потрібні були заробітки. А вони в місцях поселення були незначні³³.

Цілком ясно, що переселенська політика Столипіна була спрямована на пряме і відверте обдурювання трудового селянства, більша частина якого остаточно розорювалась і змушена була найматися до куркулів або повертатися назад. Переселенський рух почав змінюватися поверненням на батьківщину.

В ряді повідомлень, зібраних переселенським відділом земської управи Харківської губернії, називались причини повернення переселенців на батьківщину: погані ґрунти, відсутність заробітків, неврожаї, дорожнеча, незручні для поселення місця, важке життя. Головна ж причина — це бідність і нестатки³⁴.

«В Росію повертається найнещасніша біднота, що все втратила і озлобилася»³⁵.

Повернувшись на батьківщину, селяни розповідали про справжню суть переселення і відбивали охоту їхати до Сибіру в інших селян. Кількість охочих від'їжджати зменшилась. З багатьох сіл Старобільського повіту надійшли повідомлення про те, що в 1910 р. ніхто з селян не збирався переселятися³⁶.

Те ж саме відбувалось у Зміївському, Лебединському та інших повітах. Цікаво, що найбільше негативних відповідей про підготовку до переселення надійшло з Старобільського повіту, де, як ми вже вказували, в 1908 і в 1909 роках самовільці становили найвищий процент по губернії. Кількість переселенців Старобільського повіту серед тих, що поверталися додому, також була найбільшою в губернії. У 1908 р. вона становила 35,2%, а в 1909 р. — 36,7% від числа всіх сімей, що поверталися в губернію. В 1909 р. з Старобільського повіту виїхало 670, а повернулося 231 сімейство³⁷.

За даними Погребінського, протягом 7 років (1906—1912 рр.) повернулося 15 903 чол., що складало 12,5% усіх переселенців з Харківської губернії за той же період³⁸. Але ці дані не зовсім точні, бо тут маються на увазі лише ті переселенці, які поверталися з сім'ями, і не враховані селяни-одинаки.

Не треба забувати, що в Сибіру часто залишалися сім'ї, які б хотіли повернутися на батьківщину, але не мали на це ніяких коштів³⁹.

Селяни, котрі настраждалися у Сибіру і поверталися назад, безумовно, були найкращими агітаторами проти переселення, а їх розорення і поневір'яння найбільше впливало на односельчан. У зв'язку з цим переселенський рух у Старобільському повіті, наприклад, пішов явно на спад. У 1908 р. звідси переселилося 1062 сім'ї, в 1909 р. — 670, в 1910 — 349, в 1911 — 150 сімей⁴⁰.

Продовжуючи політику зміцнення позицій куркульства, царський уряд з 1909 р. припинив дарову роздачу земель найвигідніших районів Західного Сибіру. Землі продавалися заможним селянам. Пільг пере-

³² Переселення крестьян Харьковской губернии, стор. 40.

³³ Там же, стор. 49.

³⁴ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 52.

³⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 100.

³⁶ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., стор. 58.

³⁷ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации, стор. 27, 48; Харьковская губерния. Переселение в 1906—1912 гг., стор. 1166—1200.

³⁸ О. Погребінський. Назв. праця, стор. 45.

³⁹ ХОДА, ф. 304, оп. 2, спр. 21, арк. 80, 39.

⁴⁰ Харьковская губерния. Переселение 1906—1912 гг., стор. 1134—1260.

селенці більше не одержували, видача грошових позик припинилася⁴¹. Тому не дивно, що після 1909 р. починається спад переселенського руху. В Харківській губернії його можна простежити на основі наведеної нижче таблиці:

Отже, переселенська політика Столипіна потерпіла крах. У ході її здійснення посилювався процес класового розшарування селянства. «...розвиток переселенського руху дає величезний поштовх розкладові селянства і особливо землеробського селянства»⁴³.

Розорені переселенці поповнювали ряди сільського пролетаріату. «Щодо переселень, то революція 1905 року, яка показала поміщикам політичне пробудження селянства, змусила їх трошечки «відкрити» клапан і, замість колишніх перешкод переселенням, постаратися «розрізати» атмосферу в Росії, постаратися збути якомога більше *неспокоїних* селян у Сибір. Чи добився уряд успіху? Чи добився він якого-небудь *заспокоєння* селянства і поліпшення становища його в Росії і в Сибіру? Якраз навпаки. Уряд добився тільки нового загострення і погіршення становища селян і в Росії і в Сибіру»⁴⁴.

Та не тільки переселенська політика царизму потерпіла крах. Уся аграрна реформа з її ставкою на куркуля не ліквідувала основних суперечностей села, не ліквідувала поміщицького землеволодіння. Обезземелення селян продовжувалося.

За переписом 1913 р., на Харківщині (без Старобільського повіту) кількість селян, що мали орної землі до 5 дес. або зовсім не мали її, становила 60,4%.

Як відомо, приступаючи до проведення аграрної реформи, Століпін говорив, що йому потрібно «20 років спокою». Під спокоєм він розумів відсутність селянської боротьби.

В. І. Ленін писав: «Спокою» не тільки на 20 років, але й на три роки Століпін не створив і створити не може... У селян нема і бути не може іншого виходу з того становища жахливої нужди, злиднів, голодної смерті, в яке їх ставить уряд, як масова боротьба разом з пролетаріатом за повалення царської влади»⁴⁵.

⁴¹ С. П. Трапезников. Назв. праця, стор. 223.

⁴² Харьковская губерния. Переселение 1906—1912 гг., стор. 1134—1287. Таблицю складено автором.

⁴³ В. І. Ленін ПЗТ, т. 3, стор. 167.

⁴⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 253—254.

⁴⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 72.

Б. М. Орловський
КАЗЕННІ МЕТАЛУРГІЙНІ
МАНУФАКТУРИ ПІВДНЯ
ТА ЇХ РУДНІ РЕСУРСИ

Казенні металургійні мануфактури Півдня (Луганська, Керченська і Петровська) відіграли помітну роль у економічному житті України у до-реформений період. Однак питан-

ня про їх заснування, діяльність та причини занепаду ще недостатньо висвітлені в літературі. Вивчення ж цих процесів має важливе значення для з'ясування передумов створення тут гірничозаводської промисловості.

З кінця XVIII ст. і до реформи 1861 р. металургійне виробництво на Україні здійснювалося доменними мануфактурами Полісся й Півдня (поліські — належали поміщикам, південні — казні) і дрібними підприємствами (руднями, кузнями) на Поліссі й Прикарпатті.

Вивчення та промислове використання вугільних і залізородних покладів Півдня до другої половини XVIII ст. було дуже обмеженим, оскільки значна частина цього району являла собою прикордонну територію з Кримським ханством і Туреччиною.

Першою спробою створення на Півдні металургійного підприємства можна вважати заснування наприкінці XVII ст. підприємцями Бориним і Арістовим залізородного закладу¹ на основі покладів залізної руди, знайдених в 10 км від м. Романова (з 1708 р. Азовської губ.). На початку XVIII ст. надра Донеччини вивчалися групою розвідників під керівництвом гірничого майстра В. М. Лодигіна, який у 1715 р. доповідав Петру I, що, одержавши з компаньоном на 30-річний строк знайдені між Доном і Хопром рудні поклади, вони збудували там у 1708 р. металургійне підприємство². Воно проіснувало недовго і було зруйноване воронезьким комендантом у зв'язку з передачею Азова Туреччині після невдалого Прутського походу. В 1743 р. білгородські купці на свої кошти спорядили в Донбас партію на чолі з І. Морозовим для розвідки покладів руди і вугілля та заснування металургійного закладу. Одночасно проводилися дослідні плавки, які допомогли встановити, що з місцевих руд можна одержати велику кількість чавуну, але дуже крихкого. На цій підставі І. Морозов зробив висновок про недоцільність будівництва підприємства в Бахмутському повіті, натомість він запропонував споруджувати його на р. Лугані³.

Після визволення в другій половині XVIII ст. захоплених Туреччиною південних українських земель, приєднання Криму, здобуття виходу до Чорного моря, виникнення таких великих торгових і промислових міст, як Херсон (1774 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.) та інші потреба в металі й паливі значно зросла, тому пошуки залізних руд, кам'яного вугілля та інших корисних копалин посилювалися. Так, у 1773—1774 рр. академік Гюльденштадт обстежував Криворіжжя, у 1781 р. тут побував академік В. Ф. Зуєв, якого Академія наук направила вивчати Новоросію. Він виявив на берегах р. Саксагані поклади залізної руди⁴.

За розпорядженням Г. О. Потьомкіна більш докладне обстеження природних багатств Криворіжжя проводив у 1789 р. М. Г. Ліванов, який повідомляв, що береги р. Саксагані містять залізні руди та інші корисні копалини. Для потреб армії у 1789 р. за рішенням уряду в Херсоні було засновано казенну ливарну мануфактуру, на якій відливали гармати і ядра, а в Кременчуку — збройову мануфактуру, що мала ливарний, ковальський, ствольний та інші цехи.

Завдяки численним відкриттям родовищ залізної руди та кам'яного вугілля на Півдні (протягом другої половини XVIII ст.) 14 листопада 1795 р. вийшов царський указ про спорудження ливарної мануфактури на Луганщині. Почали будувати її в наступному році, а 1797 р.

¹ Е. О. Новик, В. В. Пермьяков, Е. Е. Коваленко. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700—1917), К., 1960, стор. 20.

² Открытие и начало разработки угольных месторождений в России, М., 1952, стор. 25.

³ М. М. Середенко. Чорна металургія України. 1917—1957 рр., К., 1957, стор. 9—10.

⁴ С. Конткевич. Геологическое описание окрестностей Кривого Рога Херсонской губернии. — «Горный журнал», 1880, № 23, стор. 343.

вона дістала назву Луганського заводу. На будівництво цього підприємства було виділено 650 тис. крб. і приписано 2 тис. майстрових і поселян. Сюди переселили 100 сімей з Олонецької металургійної мануфактури, 300 сімей — з Липецької, а на Луганський рудник направили робітників з бахмутських солеварень⁵. Були тут приписані також 300 селян, куплених у поміщиків. Поселили також багато кріпаків з Тульської і Курської губ.

У 1799 р. Луганське підприємство стало до ладу. Діяли доменний, ливарний, ковальський та інші цехи. Механізми (молоти, міхи тощо) приводилися в дію водяним колесом. Чавун виплавляли з місцевої залізної руди, яку добували біля сіл Городище та Петропавлівка. Проте, як перші, так і наступні плавки були невдалими і після тривалих марних дослідів з 1806 р. доменний процес припинили і стали переробляти уральський чавун.

Хоч Луганська металургійна мануфактура і не налагодила промислового випуску металу на донецьких руді й коксі, все ж вона відіграла помітну роль у розвитку металургійної та залізорудної промисловості Півдня. Протягом багатьох років тут працювали комісії, що вивчали поклади залізної руди і вугілля. До складу цих комісій входили вчені та представники адміністративних органів. Було розвідано більше 20 залізорудних родовищ. До початку 40-х років XIX ст. з 13 родовищ провели дослідні плавки. Наприклад, на 1 вересня 1802 р. видобуток залізних руд тут становив:⁶

Рудники	Видобуто руди (пуд.)
с. Городище	192 784
с. Біле	6 535
х. поміщика Платова	5 180
с. Верхня Павлівка	4 476
Разом:	208 975

У 1807 р. з Городищенських покладів для потреб Луганського підприємства видобули майже 192 тис. пуд. руди. Продуктивність праці була низькою — у середньому 4 пуд. на одного робітника за день. Коштував пуд руди на місці 7—8 коп.⁷ У 1820 р. в домні переплавили майже 6,7 тис. пуд. руди, видобутої біля с. Білого Слов'яносербського повіту, яке належало поміщику Штеричу, але якість чавуну була низькою. Поблизу Францівки того ж повіту знайшли гніздові поклади руди, але з малим процентом (22—31 %) заліза. Городищенської руди (з вмістом заліза 30—43 %) при розвідках у 1821 р. видобули майже 185 тис. пуд. і провели дослідні плавки⁸.

На Луганській металургійній мануфактурі в 1833 р. було збудовано нову доменну піч⁹. Через те, що чавун виходив недоброякісний, пошуки руди з більшим процентом заліза тривали. Департамент гірничих і соляних справ виділив на проведення розвідок, що почалися в 1834 р., 50 тис. крб. Особлива увага знову приділялася Городищенському залізорудному родовищу. Посилені розвідувальні роботи велися тут протягом 10 років. Їх припинили через низьку якість сировини і виробленість більшої частини покладів¹⁰.

⁵ Г. Д. Бакулєв. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 77—78.

⁶ Ю. О. Анисимов. Нарис історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 р.—Нариси з історії природознавства і техніки, вип. XI, К., 1970, стор. 91; П. И. Фомин. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I, Харьков, 1915, стор. 395.

⁷ О. О. Пестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, К., 1959, стор. 359.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 13, спр. 168, арк. 4, 5 зв., 8—13.

⁹ Там же, спр. 787, арк. 260 зв., 316 зв.

¹⁰ Там же, спр. 229, арк. 18.

Одночасно з вивченням залізорудних покладів Донецчини провадилися пошуки цієї сировини і в інших районах Півдня, насамперед на Криворіжжі та в Криму. У 1803 р. такі дослідження поблизу Кривого Рога провів Василь Пиленко. У рапорті він писав, що вздовж річки Кам'янки і поблизу Кривого Рога, берегом Інгульця та біля с. Шестерні знайдено значні поклади. Дані з цього рапорту наступного 1804 р. були подані міністру фінансів. У 1835—1837 рр. чиновник гірничого департаменту П. О. Кульшин поблизу Кривого Рога також знайшов родовища залізних руд.

Привертали увагу уряду і корисні копалини Керченського півострова. У 20-х роках їх вивчав Г. Козин¹¹, а в 30—40-х рр. у Криму й на Тамані працювали гірничі інженери Воскобойников, Гур'єв та Іваницький, які виявили виходи руд значної потужності.

У зв'язку з цим дальше випробування руд і коксу перенесли на Керченське металургійне підприємство, яке стало до ладу в травні 1850 р. Для нього у 1846 р. видобули майже 170 тис. пуд. керченської руди¹². Перші плавки металу з місцевої сировини і на грушівському антрациті були невдалими. Для нових досліджень бурих залізняків у Криму уряд направив у 1851 р. інженера А. Ф. Мевіуса, який відкрив нові родовища і одержав досить якісний чавун. Цим самим питання про можливість виплавки металу з керченських руд на донецькому паливі було майже розв'язане. Проте це підприємство не давало прибутків через високу вартість доставки вугілля гужовим транспортом. Техніку доменного виробництва освоювали дуже повільно, а вихід чавуну з руди був низький (26%)¹³. Керченська металургійна мануфактура діяла недовго. Під час Кримської війни союзні війська після взяття Керчі зруйнували доменну піч та інші цехи.

У роки Східної війни, що, як писав Ленін, «показала гнилість і безсилля кріпосної Росії», а також після закінчення воєнних дій на Півдні, гостро відчувалася потреба в металі. Це примусило уряд вжити заходів до створення тут металургійних підприємств, паливної та залізорудної бази. Тому розвідки залізних руд продовжувалися, не залишилися без уваги й східні райони Донбасу. У Донецькому басейні 1855 р. відкрили 76 залізорудних родовищ, однак запаси жодного з них не могли забезпечити потреби металургійного підприємства сировиною на тривалий час¹⁴.

У зв'язку з цим 22 жовтня 1856 р. міністр фінансів дав розпорядження полковнику Летуновському укласти угоду з Катеринославською палатою державного майна про те, щоб було дозволено невеликим партіям гірничих майстрів видобувати залізну руду в різних місцевостях, а також намагатися запровадити згодом вільний рудний промисел за прикладом підмосковних залізобудівних заводів¹⁵. А. Ф. Мевіус та В. Ф. Сапальський почали розвідки нових покладів руди. Однак відкриті родовища мали невеликі запаси, а вміст заліза був низький. Ці пошукові роботи тривали кілька років.

Щодо стану вивчення корисних копалин Півдня України наприкінці феодального періоду цікавою є стаття, вміщена в журналі «Основа». Невідомий автор, зокрема, зазначав, що в південній частині Донецького кряжу, на східному півострові Криму і на Тамані знаходяться

¹¹ «Горный журнал», 1828, № 5, стор. 39.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 11, спр. 787, арк. 260, 316 зв.; спр. 470, арк. 11.

¹³ М. М. Середенко. Назв. праця, стор. 14.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 44, оп. 3, спр. 156, арк. 12 зв.; ф. 37, оп. 5, спр. 499, арк. 23 зв.

¹⁵ Там же, ф. 37, оп. 5, спр. 499, арк. 67.

залізні руди¹⁶. У статті вказувалися також вигідні для видобутку родовища.

Урядові кола вважали, що залізорудною базою для металургійних підприємств на Півдні повинен стати Донбас, а Криворіжжя і Керч залишалися поза їх увагою, адже гужовий довіз сировини був надто дорогим. Вигідність же використання криворізьких і керченських руд, у разі сполучення цих районів залізницею, для фахівців була очевидною. Так, у 1855 р. Гур'єв у рапорті начальникові штабу корпусу гірничих інженерів писав, що дослідні зразки чавуну, одержані на Керченському підприємстві, довели можливість виходу якісного металу з керченських залізних руд і донецького кам'яного вугілля, а вироблене з керченського чавуну залізо мало хороші якості, воно було придатне для виробництва рейок та ін.

У Керчі уральський чавун коштував від 52 до 56 коп. сріблом за пуд, а така ж кількість чавуну, виплавленого на керченських рудах, обійшлася б на місці не дорожче 34—35 коп. сріблом. Уральські рейки на Півдні з перевезенням коштували 1 крб. 75 коп. сріблом за пуд, а виготовлені з керченського чавуну обійшлися б 1 крб. 30 коп.—1 крб. 40 коп. сріблом за пуд. Гур'єв запропонував збудувати в Керчі доменний, а в Маріуполі сталеливарний заводи, зв'язавши Донбас з Маріуполем залізницею. Він вважав за доцільне дозволити приватним компаніям вести видобуток руди. Пуд залізної руди, на його думку, обійшовся б тут дуже дешево—1—1,5 коп. За його розрахунками, металургійна та залізорудна промисловості Півдня могли б приносити від 9,5 до 10% чистого прибутку¹⁷.

Фахівці не погоджувалися з тим, що Луганське підприємство займалося переробкою уральського чавуну, який коштував 45 коп. сріблом за пуд. На їх думку, на основі вже відкритих залізорудних родовищ, хоч запаси були досить обмежені, могли б діяти доменні печі для забезпечення металом Півдня. В урядових колах у 1854 р. навіть висувалася пропозиція закрити це підприємство, але Кримська війна довела його значення для Півдня. Перебудоване у 1853 р. (на ньому встановили паровий двигун), воно у роки війни виробляло до 3 тис. пуд. снарядів на добу¹⁸. Випуск такої кількості боєприпасів та іншого спорядження дав можливість Севастополю протриматися 11 місяців, у противному ж разі фортецю довелось б здати на п'ятий місяць облоги¹⁹. Луганський завод з 1859 р. не одержував від уряду замовлень і майже не діяв, тільки в 1861 р. йому дозволили виготовляти землеробські машини для продажу. Усі ці роки завод був для казни збитковим (у 1862 р., наприклад, збитки становили 28,6 тис. крб.)²⁰.

Окремі підприємці, бачачи вигідність доменної справи і велику потребу Півдня в металі, намагалися на власні кошти організувати металургійне і залізорудне виробництво в Донбасі. Так, у 1855 р. три підприємці звернулися до міністра фінансів, щоб він дозволив їм збудувати доменний завод поблизу Городища і рейковий при Лисичанському руднику з річною продуктивністю 1,2—1,5 млн. пуд. рейок²¹. Однак директор департаменту гірничих і соляних справ відмовив їм на

¹⁶ Краткое географическое обозрение края, населенного южно-русским (украинским или малороссийским) народом, — «Основа», 1861, липень-серпень, стор. 137.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 44, оп. 3, спр. 156, арк. 30, 36, 38.

¹⁸ Там же, арк. 47.

¹⁹ Историко-статистический обзор промышленности России. Группа IV. Горная и соляная промышленность, Спб., 1882, стор. 78.

²⁰ Сборник статистических сведений по горной части на 1864 г., Спб., 1864, стор. 22—23.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 5, спр. 499, арк. 10 зв., 11.

тій підставі, що нібито немає поважних причин надати їм у користування відкриті Луганським заводом рудні родовища. Більше того, на його думку, наявність у одному місці двох управлінь — казенного і приватного — потягла б за собою господарські ускладнення. Натомість цим підприємцям пропонувалося «вести пошуки руди і вугілля в інших вільних місцях»²².

У 1858 р. держава почала будувати нове металургійне підприємство біля с. Корсуні (Бахмутський повіт Катеринославської губернії), в 95 верстах від Луганського заводу. За розпорядженням уряду воно було назване Петровським. Підприємству відвели 100 дес. землі й надали право добувати залізну руду на землях державних селян за плату по $\frac{1}{4}$ коп. за пуд і по 53 коп. з кожної дес. землі, зайнятої гірничими роботами²³. Поклади руди були розміщені на віддалі від 5 до 18 верст. Запаси цієї сировини на 19 родовищах, відведених заводу, дорівнювали 260 тис. пуд. Вміст заліза переважно становив близько 40%.

Отже, у дореформений період освоєння вугільних і рудних покладів Півдня і створення гірничозаводської промисловості відбувалися дуже повільно. Гірниче відомство десятки років намагалося одержати чавун з місцевих руд Донбасу, тоді як давно відкриті рудні поклади Криворіжжя й Криму залишалися поза увагою і не могли експлуатуватися за браком залізниць.

Казенні металургійні підприємства являли собою кріпосні мануфактури. Вони базувалися на праці закріпачених (приписних) державних селян. На казенних мануфактурах феодально залежних робітників примушували працювати так само, як і кріпаків на панщині. За працю їм нічого не платили. Робітникам виділяли невеликі земельні наділи, на яких вони працювали у вільний від роботи на мануфактурі час.

На залізних рудниках і вугільних шахтах усі роботи, гужовий довіз сировини і палива також здійснювалися підневільною працею приписних казенних чи кріпосних селян у залік панщинних, оброчних і подушних платежів і лише інколи за плату. При використанні підневільної праці на одного здатного до роботи припадало, з урахуванням непридатних, біглих, зданих у рекрути і померлих після ревізії, до трьох ревізьких душ, за яких доводилося сплачувати подушне²⁴. Феодально залежні робітники були недостатньо кваліфікованими, а їх праця — малопродуктивною.

Для виконання найбільш важливих робіт на казенні мануфактури залучали найманих робітників і майстрів, у тому числі й іноземців. Але це істотно не впливало на кріпосний характер таких підприємств.

На фінансовому становищі казенних металургійних мануфактур негативно позначалася велика вартість гужових перевезень руди і вугілля на далекі відстані. Вартість перевезень у декілька разів перевищувала собівартість цієї сировини і палива. Так, пуд вугілля на Лисичанському руднику в середині XIX ст. обходився 3 коп. сріблом і продавався по 5 коп. сріблом, а на відстані 100 верст ціна його зростала до 20 і навіть до 30 коп. сріблом²⁵, тоді як уральський чавун, доведений сюди, коштував 45—50 коп. сріблом за пуд. Металургійне виробництво на Півдні за таких умов було малорентабельним.

Багаті залізорудні поклади і лісові масиви Уралу, куди до середини XVIII ст. перемістився з Підмосков'я центр російської металургії,

²² Там же, арк. 43, 43 зв., 82.

²³ М. М. Середенко. Назв. праця, стор. 14; Е. О. Повик, В. В. Пермяков, Е. Е. Коваленко. Назв. праця, стор. 171.

²⁴ С. Г. Струмилин. Избранные произведения. История черной металлургии в СССР, М., 1967, стор. 243.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 5, спр. 499, арк. 31, 35 зв.

послаблювали увагу уряду до проблеми створення металургійних підприємств на залізних рудах і мінеральному паливі Півдня.

У період загострення кризи феодально-кріпосницької системи в другій чверті XIX ст. у чорній металургії країни був застій. У 30—40-х роках випуск чорних металів залишався майже на одному рівні, а зростаючий попит на них задовольнявся за рахунок скорочення вивозу за кордон. Панування своєї металургії на внутрішньому ринку досягалося лише завдяки високому миту на імпортний метал. Техніко-економічна відсталість Росії, самодержавно-кріпосницький режим стримували розвиток гірничозаводської промисловості.

А. П. Савчук
ДО ПІДСУМКІВ ВИВЧЕННЯ
ПЕРВІСНОЇ ЕПОХИ НА КИЇВЩИНІ

Під словом Київщина розуміється історично обумовлена територія, яка в наш час збігається, в основному, з межами Київської області.

В ширшому розумінні це — північна частина Середньої Наддніпрянщини або й вся Середня Наддніпрянщина.

Київщина — це також особливий фізико-географічний район. Недалеко від Києва в Дніпро впадають його найбільші притоки — Прип'ять і Десна. Якщо врахувати, що довжина Дніпра — 2285 км, а вказаних приток з заходу на схід лише по прямій — до 2 тис. км, то побачимо: в центрі величезної водної системи знаходиться обширна територія. А водні шляхи в стародавні часи, як відомо, були найважливішими засобами сполучення. В цьому плані інтерес становить розміщення слов'янських племен вздовж окремих рік — сіверяни по Десні, радимичі по Сожу, полочани по Полоті і т. д. Життєвий устрій первісних племен — предків слов'ян — ще більше залежав від водних комунікацій.

Із сказаного вище Київщину слід було б розглядати не тільки як місце різних культурних впливів (вони всюди мали місце), але й як історичний центр, і якщо не наймогутніший, то, принаймні, один з них на всій Східно-Європейській рівнині. Зробити це заважає одна особливість нашої історії: дуже яскравому і потужному за своєю культурою періодові стародавньої або Київської Русі (до того ж добре висвітленому в письмових джерелах) передують період легендарний. Питання це майже ніколи не втрачало актуальності; проблема походження першої держави східних слов'ян, особливо уточнення можливої ролі завойовників — норманів — займають багато місця в літературі. Ще складнішу проблему становить етнічний аспект історії східних слов'ян. Це величезний відрізок часу, який безпосередньо межує з періодом індо-європейської мовної єдності. Багато нового в цьому плані може дати археологія, зокрема нові матеріали, зібрані на Київщині.

Але справа не тільки в цих матеріалах. Радянська археологічна наука в цілому зараз переходить на новий етап розвитку¹. Нині велике значення мають не тільки знахідки, але й нові ідеї. При такому стані наукової творчості відповідальність за її ідеологічну якість стає особливо великою. Слід пам'ятати про недопустимість найменших проявів великодержавного шовінізму, місцевого націоналізму.

В даному дослідженні автор вважає за необхідне зробити інформацію про стан вивчення археологічних джерел на зазначеній території.

¹ Ю. М. Захарук. До розробки теоретичних основ археології. — «Археологія», 1971, № 1, стор. 7.

Огляд цей починається з мезоліту, тому що пізньо-палеолітичну культуру Середньої Наддніпрянщини ще не можна зв'язати з проблемами етногенезу східних слов'ян. Думку відомого археолога В. В. Хвойки про те, що мешканці розкопаної ним в Києві стоянки мисливців на мамонтів — це перші східні слов'яни чи навіть перші кияни, звичайно, в наші дні сприймати серйозно не можна.

Розрив історичних традицій між людністю палеоліту і мезоліту на Київщині пояснюється в першу чергу геологічними умовами знаходження їх культурних решток. Видатний дослідник кам'яного віку Східної Європи академік П. П. Єфіменко вважав, що на початку мезолітичної доби (азильський час) умови для мешкання людини вздовж Дніпра були дуже несприятливі². Така думка залишається в силі й тепер, незважаючи на великі досягнення у вивченні мезоліту на сусідніх територіях.

Місцева мезолітична культура за своїм характером дуже відрізняється від тієї, яка відома з Кирилівської та інших стоянок. По-перше, носії мезолітичної культури поселялися на річкових дюнах, тобто в таких місцях, які відрізнялись або й зовсім не існували в добу мамонта. Йдеться про те, що Дніпра в той час ще не було і характер водоймища, на березі якого поселялись мисливці на мамонта, залишається невідомим. Дуже своєрідні знаряддя з кременю знайдені на дюнах, які зроблені з місцевих валунів поганої якості. Знаряддя дуже дрібне (це свідчить про дефіцит сировини) і часом має геометричні обриси (трапеції, сегменти), що може вказувати на ряд культур, зв'язаних з Середземномор'ям. Однакова порода кременю часто тільки й вказувала на близький зв'язок поміж собою цих дуже примітивних, дрібних і непоказних знарядь — мікролітів.

Але не тільки вони характерні для перших дніпровських поселенців. Біля с. Козинець Переяслав-Хмельницького району серед луків (урочище «Загай») знайдено справжній скарб кам'яного віку. На незначній глибині, в піску купкою лежало вісім великих шматків кременю. Два з них оброблені, їх зручно тримати в руці як рубила. Примітивність цих знарядь свідчить про належність їх до початкового періоду освоєння долини Дніпра — мезоліту.

В соціально-економічному аспекті люди доби мезоліту відомі як перші рибалки і мисливці на дрібного звіра. Не зв'язані з полюванням на мамонта, вони за своєю культурою дуже близько стоять до людності наступного, неолітичного періоду.

Неолітична, так звана дніпро-донецька культура, вивчена у нас лише останнім часом, добре висвітлена в монографіях Д. Я. Телегіна і В. М. Даниленка³. За своїм характером ця культура тяжіє до широкого кола мезолітичних, лісових культур, що протистоять групі землеробських і скотарських культур Півдня. Щодо даної культури, то доцільно було б виправити її назву, відкинувши слово донецька, бо вона в основному зосереджена на Дніпрі. Найдавніші археологічні пам'ятки з берегів Дніпра ніби становлять перший виразний ступінь розвитку місцевого населення. Проте культурні впливи на цій території часто змінювались, тому етногенезисну пряму тут навряд чи можна простежити.

Серед матеріалів дніпро-донецької культури превалюють знахідки кераміки. В урочищі «Загай» знайдено рештки посудини, яку вдалося реставрувати. Вона має видовжену, гостродонну форму, висоту 50 см. Вся поверхня покрита орнаментом з розташованих у зональному порядку відбитків зубчатого штампу. Всі вони імітують кошикове плети-

² П. П. Єфіменко. Первобытное общество, К., 1953, стор. 629.

³ Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура, К., 1968; В. М. Даниленко. Неолит Украины, К., 1969.

во⁴. Посудини, знайдені на інших пунктах, часто покриті суцільними рядами відбитків зубчатого штампу — зразок простішого кошикового плетива. В цілому така імітація свідчить про магічність вірувань. Ці знахідки — зразки первісного мистецтва, властивого не тільки Київщині, але й усьому людству того часу.

Неолітичну культуру на Київщині безпосередньо змінює трипільська — перша землеробська культура. Вона прийшла на нашу територію з заходу, заглиблюючись у Лівобережжя майже на 50 км. Ця культура дуже добре вивчена на Україні. Її мистецтво у вигляді мальованої кераміки набагато складніше за попередні. Показово, що ніхто з дослідників не робить спроби поставити ці культури в один генетичний ряд. Як уже говорилося, перша з них тяжіє до кола північних, лісових культур, а друга — до величезного масиву землеробських культур Середземномор'я, які часто називаються культурами мальованої кераміки. Дослідники трипільської культури для пояснення деяких її явищ часто користуються матеріалами української етнографії. Отже, носії трипільської культури більш ймовірні предки населення України, ніж попередні.

Багато знайдено слідів трипільських поселень в заплаві Дніпра. Очевидно, носії трипільської культури в умовах річкової заплави віддавали перевагу скотарству, мисливству, ставали на однакову економічну основу зі своїми попередниками, виразно відрізняючись від них своїм мистецтвом. Орнаментація трипільської кераміки відходить від її класичних зразків, спрощується, але, можна сказати, ніскільки не наближається до описаного вище стилю (гостродонні посудини).

Одне з таких трипільських поселень у заплаві в урочищі «Загай» особливо ретельно досліджувалося. Там знайдені рештки жител, можливо, навіть так званих точків, судячи з численних шматків обпаленої глини та різних категорій кераміки, включаючи статуетки, кремінні серпи типу Гребенів тощо. Поруч знайдено поселення софіївського типу. Керамічні знахідки тут дечим відрізняються від тих, що відомі з могильників.

Вивчення кераміки, дуже подібної до софіївської, обіцяє пролити світло на походження пам'яток софіївського типу і, можливо, заповнити прогалини між дніпро-донецькою і класичною трипільською культурами.

Бронзовий вік на Київщині починається з появою курганів, як це було у південно-російських степах. Кургани тут добре вивчені і все-вітньо відомі. Але деякі куточки цього величезного культурного ареалу, можна сказати, ще не зовсім досліджені. Так, Київщина в цей час у фаховій літературі найбільше характеризується так званою середньодніпровською культурою, а насправді ж головними виступають ті явища, що й у степах: давньо-ямна, катакомбна, зрубна культури. Середньодніпровська культура ще мало вивчена і її матеріали можуть говорити лише про зв'язок із західними класичними культурами шнурової кераміки.

Дослідникам того періоду, коли найбільш інтенсивно споруджувалися в Наддніпрянщині кургани (бронзовий і ранній залізний віки), варто прийняти до уваги спостереження ще одного з перших українських археологів, поета Т. Г. Шевченка, висловлені ним в белетристичних творах і спеціальних археологічних нотатках, в яких йдеться про велику кількість курганів по Дніпру на противагу Поділля і Волині, що майже або зовсім позбавлені таких пам'яток старовини⁵. Враховуючи народні

⁴ М. І. Сікорський і А. П. Савчук. Знахідки в с. Козинцях Переяслав-Хмельницького р-ну. — «Археологія», 1972, № 4, стор. 66.

⁵ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. IV, К., 1951, стор. 261—262.

перекази, Т. Г. Шевченко вважає, що «високі могили» насипані козаками. В такого роду легендах ховається зерно історичної правди про зв'язок курганів з Півднем, про панування в Середній Наддніпрянщині культури, що йшла з Середземномор'я.

У наш час слід подбати не тільки про вивчення курганів на Наддніпрянщині, але навіть про їх збереження. В зв'язку з спорудженням Бортницької зрошувальної системи під Києвом автору доручалось від Інституту археології АН УРСР проводити облік курганів та інших археологічних пам'яток на цій території. Всього в басейні р. Трубіж було налічено до 300 курганів. Доводилося також спостерігати, як швидко руйнуються ці пам'ятки, незважаючи на існування відповідних законів і організацій по охороні історичних пам'яток.

Слід мати на увазі, що пропаганда і заходи щодо охорони старовинних курганів мають велике виховне значення, особливо для молоді. Добре зробили працівники Переяслав-Хмельницького історичного музею, обладнавши для постійного огляду розкопаний автором курган часу пізньої бронзи (зрубна культура) з похованням племінного вождя.

В час, про який ідеться у напівлегендарних відомостях Геродота, місцеположення Києва стає центральним щодо кількох археологічних культур на притоках Дніпра. З півдня до Києва підходив кордон Скіфської держави. Весь період, починаючи від спорудження перших курганів у бронзовому віці до занепаду скіфської могутності, береги Дніпра характеризуються надзвичайно інтенсивним життям. Про це свідчать залишки численних поселень, предмети грецького імпорту. Але ці багаті археологічні матеріали залишаються мало використаними при вивченні етногенетичного розвитку.

Про деяку безперечну зміну етнічного складу населення Наддніпрянщини свідчить поява двох зв'язаних в хронологічному порядку культур «полів поховань», тобто часу, коли зник звичай споруджувати кургани. Перша з них, зарубинецька, зв'язана з кельтським світом, друга, черняхівська,— з стародавнім Римом. На цей останній період припадають відомості про державу готського короля Германаріха, яка включала до свого складу приблизно ті ж землі, що й пізніша Київська Русь.

Свідчення про приналежність Київщини до складу таких примітивних державних утворень підказують думку про поділ суспільства того часу на дві категорії: народні маси, які займалися виробництвом і могли довго зберігати певні господарські й культурні традиції, та панівну верству, що не сприяла політичній стабільності.

На території Київщини особливо тісно перепліталися ці дві тенденції утворення першого класового розшарування і великих етнічних зрушень, які добре схарактеризовані К. Марксом⁶. Тому не дивно, що після гуннської навали в Середній Наддніпрянщині настає, так би мовити, повне запустіння, в той час, як на притоках Дніпра культура продовжує розвиватись.

Прикладом такого консервативного розвитку може бути територія Верхньої Десни. Проте зв'язок праслов'ян з такою еволюцією в культурному розвитку на цій території ставиться деякими дослідниками під сумнів⁷. На Київщині теж відчувається вплив деснянської культури у вигляді пізньозарубинецьких пам'яток⁸.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 549.

⁷ В. В. Седов. Балто-иранский контакт в Днепровском левобережье. «Советская археология», 1965, № 4, стор. 62.

⁸ А. П. Савчук. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— «Материалы и исследования по археологии СССР», № 160, Ленинград. 1969, стор. 87.

Під час вивчення заселення Київщини в слов'янський час були знайдені дуже цікаві літописні відомості про виникнення міста Києва. В найдавнішій редакції «Повісті временних літ» господар київських висот Кий характеризується як мисливець і перевізник через Дніпро, лише пізніше його назвали князем⁹. Археологічні розкопки в цій частині міста нічого не говорять про міську культуру аж до часу норманського завоювання¹⁰.

Доля столиці стародавньої Русі нагадує історію столиць сусідніх великих держав — Візантії й Золотої Орди, які були засновані насамперед з великих політичних міркувань.

Підсумовуючи результати вивчення первісної, найбільш місцевої за своїм характером, культури на Київщині, можна виділити такі головні риси історичного процесу. В дофеодальний час життя на берегах Дніпра було дуже інтенсивним, але воно не мало характеру постійної культурної еволюції або автохтонного розвитку. Помічаються часті зміни культурних впливів, а з ними, цілком можливо, і переміщення різних етнічних утворень. Найбільше відчувалися впливи з південного заходу і заходу — передової на той час культури Середземномор'я. Коли в Східній Європі склалися передумови утворення феодального ладу, Київщина довгий час, аж до виникнення міста Києва, була пустельною, майже без населення. Вона переважно несла функції транзитної території на великому водному шляху «з варяг в греки». Незважаючи на неспокійні політичні умови, населення все ж зберігало свою культуру. В цьому особливо переконують глибокі пережитки, язичеські вірування, які збереглися у формі народних звичаїв і обрядів серед населення центральної частини України.

⁹ М. Х. Ольшевский. Повесть временных лет, М., 1971, стор. 43.

¹⁰ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 115.

Борці за щастя народу

М. М. Сапун
СТАРИЙ КОМУНІСТ
О. П. ПИРОГОВ

«Народився я в Москві 8 лютого 1898 р. в робітничій сім'ї. Батьки були неписьменні. Батько й мати заробляли вдвох 25 карбованців на

місяць, а сім'я складалася з семи чоловік і, звичайно, цих коштів не вистачало...»,— писав про себе Олексій Петрович Пирогов — боєць лєнінської гвардії.

У березні 1918 р. стародавня Москва стала столицею Радянської Росії. У той час Пирогов працював в одній приватній установі. А там, у Кремлі,— серце нової влади.

Радісною несподіванкою була записка, яку юнак одержав одного квітневого дня: рахівника Пирогова просили зайти до Кремля, у Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет. Йому запропонували перейти на роботу у ВЦВК. «Тут, у Кремлі, й почало формуватися моє... життя як більшовика»,— згадував Пирогов.

Працівник фінансового відділу Радянського парламенту Олексій Петрович брав участь у складанні першого бюджету країни, в обліку коштовностей, що знаходились у Кремлі, в організаційній роботі щодо

підготовки з'їздів Рад. У тому ж році Пирогов за рекомендаціями комуністів став співчуваючим, а через рік — членом РКП(б).

«На початку 1920 р. Кремлівський підрайонний комітет РКП(б) до-ручив мені як секретарю партосередку ВЦВК почесну і відповідальну справу — випускати нові партійні квитки в зв'язку з заміною старих...»¹ Справа ніби технічна, але яка відповідальність! У списку комуністів парторганізації Кремлівських установ — прізвище Леніна. Неважко зрозуміти почуття молодого комуніста! Одним з партійних документів члена РКП(б) В. І. Ульянова-Леніна став партквиток № 527².

Відгриміла громадянська війна. Розпочалася відбудова народного господарства. Комуніст Пирогов був мобілізований на продовольчий фронт. Працював на Поділлі, у розпорядженні особливого військово-продовольчого комітету губернії. У 1922 р. за направленням ЦК РКП(б) О. П. Пирогов працював у губфінвідділі в Царицині, через два роки — знову в Москві, в Наркоматі фінансів.

У лютому 1930 р. ЦК ВКП(б) направив Пирогова повноважним представником у справах колективізації у Кучко-Єланський район Пензенської області.

Після закінчення в 1933 р. Всесоюзної планової академії Пирогов працював у колегії Наркомпостачу України, заступником наркома харчової промисловості УРСР. Після Великої Вітчизняної війни був заступником міністра, а з березня 1948 р. — міністром державного контролю УРСР.

«Я молодий тим, що з молодими», — любив повторювати Олексій Петрович. Поки комуніст живий, поки мислить, він не може бути в за-пасі, на відпочинку — таким було переконання Пирогова.

Молоді робітники заводу «Арсенал» ім. Леніна, студенти Київсько-го державного університету ім. Т. Г. Шевченка, курсанти Київського вій-ськового інженерно-авіаційного училища і школярі слухали його розпо-віді про великого вождя. Пропагандист ленінського гарту О. П. Пирогов був одним з тих, хто полум'яним словом прокладав міст між буремни-ми роками народження, становлення Радянської влади і нашим щасли-вим сьогоденням.

Особливо запам'яталася зустріч з О. П. Пироговим тим, хто слухав його в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. Його слово про великого Леніна, насичене ленінською правдою, пристрастю кому-ніста, було словом найвищої проби.

За час існування Ради ветеранів партії при музеї О. П. Пирогов виступив зі спогадами про Леніна 2017 разів, його слухали близько 365 тис. відвідувачів.

«З найтеплішими словами вдячності звертаємось ми сьогодні до ветеранів нашої партії, до тих, кого справедливо називають ленінською гвардією. Ваш досвід, дорогі товариші, ваша енергія, все ваше віддане революції життя є і будуть прикладом для нових і нових поколінь бу-дівників комунізму»³. Ці слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва цілком стосуються життя та діяльності старого більшови-ка О. П. Пирогова.

Батьківщина удостоїла О. П. Пирогова високих урядових нагород, серед них — орден Леніна, орден Трудового Червоного Прапора, ме-далі. Цього року Олексію Петровичу виповнилось би 75. До останніх днів свого життя був у строю комуніст Пирогов.

¹ О. П. Пирогов. Незабутній образ. — «Комуніст України», 1970, № 4, стор. 81.

² Ю. Юров. Путешествие по Ленинской адресной книжке, М., 1967, стор. 155—156.

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 527.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В УЧНІВ ТЕХНІКУМІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ЕКСКУРСІЙ ДО МІСТ-ГЕРОІВ

Радянський патріотизм — глибоке й дійове почуття любові радянських людей до своєї соціалістичної Батьківщини, готовність віддати себе для її розквіту, невтомно боротися за перемогу комунізму. Це велике почуття об'єднує в єдину братню сім'ю всі народи нашої багатонаціональної країни. «Розвиваючи любов радянського народу до своєї вітчизни,— записано в Програмі КПРС,— партія виходить з того, що з утворенням світової системи соціалізму патріотизм громадян соціалістичного суспільства втілюється у відданості і вірності своїй Батьківщині, всій співдружності соціалістичних країн»¹. Говорячи про виховання у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді Центрального Комітету XXIV з'їздові партії схвально відізвався про таку ініціативу молоді, як проведення масових походів по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу².

У Слов'янському хіміко-механічному технікумі (Донецька обл.) розроблена широка програма військово-патріотичного виховання. Неабияку роботу в цьому напрямі проводить історичний гурток, члени якого проявляють великий інтерес як до минулого нашої країни, так і до її сучасного, пишуть реферати, виступають з лекціями, проводять теоретичні конференції тощо. Але найцікавішими і найціннішими заходами гуртка є різного роду екскурсії. Так, протягом 1970—1971 рр. гуртківці відвідали міста-герої Москву, Ленінград і Волгоград, а також місто молодогвардійської слави — Краснодар. Про ці захоплюючі поїздки та їх роль у патріотичному вихованні учнів технікуму й піде мова.

Думка про екскурсію до Москви та Ленінграда виникла у зв'язку з наближенням 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, життя та діяльність якого не можна уявити без цих міст. Протягом семестру учні готувалися до майбутньої поїздки, на заняттях гуртка знайомилися з літературою про Москву і Ленінград.

Записалося на екскурсію 26 чол. До столиці нашої Батьківщини прибули 22 лютого 1970 р. і відразу ж направились на Красну площу — священне для кожної радянської людини місце. Більшість гуртківців були у Москві вперше, і Красна площа справила на них незабутнє враження. Кремль з його зубчастими стінами та червонозоряними вежами, храм Василя Блаженного, пам'ятник Мініну та Пожарському і особливо Мавзолей Володимира Ілліча Леніна — все нагадувало про героїчне минуле нашої Вітчизни, про її славне сьогодні.

Учасники екскурсії одразу влились у безперервний потік людей, що прямували до Мавзолею вождя і вчителя всіх трудящих Володимира Ілліча Леніна. Зосереджені і серйозні обличчя юнаків та дівчат

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 105

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 96.

підкреслювали їх глибоке внутрішнє хвилювання. Такі враження запам'ятовуються на все життя. Під час перебування в Москві гуртківці відвідали також Історичний музей та Музей В. І. Леніна, побували в Кремлі тощо.

Сповнені враженнями, їхали юні історики до Ленінграда. У місті, якому судилося стати колискою Великої Жовтневої соціалістичної революції, вони провели шість хвилюючих і незабутніх днів. Все глибоко вражало учасників екскурсії. Поспішали від одного пам'ятника до другого, на ходу стараючись не пропустити жодного вартого уваги предмета. Зовнішній вигляд будинків та палаців, скульптури, мости, оформлення площ — все привертало увагу екскурсантів. Особливе враження справила Двірцева площа. Підійшли до неї і зупинились немов укопані, жваво уявивши собі штурм Зимового палацу в жовтневі дні 1917 р.

Учні знали, що, повернувшись додому, вони повинні будуть написати про побачене ними за цей час, оформити альбом, присвячений своїй поїздці, та випустити спеціальний номер «Історичного бюлетеня». А тому все, що викликало у них увагу, фотографували, купували комплекти листівок, робили щоденникові записи.

«Побачивши крейсер «Аврора», — писали учні, — ми на мить завмерли. По трапу ступали тихо, затамувавши подих та прислухаючись до слів екскурсовода, стараючись нічого не пропустити. Одна річ — читати художню літературу, підручник чи навіть слухати викладача історії, а інша — бачити на власні очі місця історичних подій та речі, пов'язані з цими подіями. Не можна без хвилювання оглядати експонати музею — цю пробиту безкозирку (де тепер той, кому вона належала?), нагороди, фотографії, документи...»

Схвилюваний запис навіяла згадка про відвідання Піскарівського кладовища: «Ми ніколи не забудемо тих, хто загинув за наше щасливе сьогодні...» Подібні думки трапляються і в інших записах.

Під час зимових канікул 1970/71 навчального року було організовано поїздку учнів нашого технікуму до Волгограда. У місті-герої на Волзі група екскурсантів, що складалася з 35 чол., пробула чотири дні. Насамперед, відвідали Мамаїв курган і низько вклонилися пам'яті тих, хто віддав за нашу Батьківщину найдорожче — своє життя. Учні, безумовно, знали, що під час Сталінградської битви вирішувалося питання — бути чи не бути вільним радянському народові, але тут, на землі, рясно политій кров'ю радянських воїнів, це усвідомлювалося ними особливо глибоко. По-новому сприймалися і крилаті слова снайпера Василя Зайцева: «За Волгою для нас землі немає», які захисники Сталінграда повторювали ніби клятву. Гуртківці побували також біля будинку сержанта Павлова, відвідали міський музей оборони, Волзьку ГЕС, і все це глибоко хвилювало молоді серця. «Ні, неможливо, побувавши у місті на Волзі, внутрішньо не змінитись, — писав один з учнів. — Це ніби перевірка на людську міцність. Це — свідчення того, що радянські люди неможливе роблять можливим».

Таке ж велике виховне значення мала й поїздка до Краснодона (травень 1971 р.), під час якої вихованці технікуму ознайомилися з життям, навчанням та боротьбою славних синів і дочок нашого народу — молодогвардійців, разом з екскурсоводом зробили подорож по місцях бойових дій комуністів та комсомольців-підпільників.

Отже, екскурсії й походи по місцях революційної, бойової і трудової слави нашого народу — це важливий засіб виховання підростаючого покоління в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, і ми — історики, які працюють у технікумах, — повинні систематично використовувати їх у своїй роботі.

В. К. МАЛИНЕНКО

Наш календар

ПОЧАТОК КОНТРНАСТУПУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА УКРАЇНІ

(До 30-річчя Курської битви)

до 10 300 тис. чол., зокрема у діючій армії — 6 682 тис. З них близько 4800 тис. чол., тобто майже 72%, було на радянсько-німецькому фронті. Крім того, тут воювало 525 тис. солдатів, офіцерів та генералів армій країн-сателітів Німеччини.

Однак співвідношення сил складалося вже не на користь Гітлера. У червні 1943 р. в Радянських Збройних Силах перебувало 6442 тис. чол., вони мали перевагу над ворогом у бойовій техніці¹. Протягом першої половини 1943 р. радянські війська одержали майже стільки ж протитанкових рушниць, як за попередні півтора року, а також нові протитанкові гранати, за допомогою яких можна було підбивати середні танки. Порівняно з 1941 р. у стрілецьких дивізіях кількість мінометів (в основному 82-мм і 120-мм калібрів) зросла більше ніж у 1,5 рази. Для діючої армії заводи почали випускати самохідні артилерійські установки. Вже на 1 липня 1943 р. у військових частинах було більше 500 установок, які за скорострільністю та озброєнням переважали німецькі. Було створено 5 танкових армій і кілька танкових та механізованих корпусів, що збільшило ударну силу сухопутних військ².

Німецько-фашистське командування розраховувало в ході успішного літнього наступу відновити престиж вермахту, насамперед серед партнерів по коаліції. Гітлер намагався будь-якою ціною довести здатність своїх військ здійснювати великі наступальні операції і повернути втрачену стратегічну ініціативу. Крім того, він сподівався використати протиріччя між урядами країн антигітлерівської коаліції для підписання сепаратного договору з західними державами і спрямувати всі сили проти Радянського Союзу. Виконуючи його вказівки, генеральний штаб розробив план операції «Цитадель», за яким німецькі війська концентричними ударами з Орловського і Белгородського плацдармів мали оточити і знищити армії Центрального і Воронезького фронтів, що перебували на Курському виступі, розширити наступ на південь і захопити Донбас. У разі успіху гітлерівське командування планувало 6 новий наступ на Москву. Про значення цієї операції свідчив наказ фюрера від 15 квітня 1943 р., в якому, зокрема, зазначалося: «Я вирішив, як тільки дозволять кліматичні умови, здійснити перший у цьому році наступ «Цитадель». Цей наступ має вирішальне значення. Він повинен дати нам ініціативу на весну і літо... У зв'язку з цим слід провести всі підготовчі заходи з усією енергією і обережністю. На напрямках головних ударів повинні використовуватися найкращі з'єднання, найкраще озброєння, найкращі командири, велика кількість боеприпасів. Кожний командир і кожний солдат має усвідомити вирішальне значення цього наступу». Гітлер намагався переконати солдатів і офіцерів, що німецькі збройні сили сильніші від радянських. Він говорив: «...Наша піхота перевищує їх (росіян.— О. М.) настільки ж, наскільки наші артилеристи, наші танкісти, наші сапери і насамперед наша авіація завжди перевершувала росіян»³.

Ворог посилено готувався до літнього наступу. Відповідно до плану операції гітлерівці зосереджували великі сили на Орловському і Белгородському плацдармах. На початку липня 1943 р. на курському напрямі було 50 німецьких дивізій:

¹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1970, стор. 237.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 211, 215.

³ «Военно-исторический журнал», 1959, № 6, стор. 23; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 88, оп. 1, спр. 997, арк. 1.

14 танкових, 2 моторизовані, 34 піхотні (загалом близько 900 тис. чол.), приблизно 10 тис. гармат і мінометів, 2700 танків, більше 2 тис. літаків⁴. Проте сил і засобів для наступу у фашистської Німеччини було недостатньо. Чисельної переваги в живій силі в районі Курського виступу їй створити не вдалося. Ліше на напрямках головних ударів гітлерівці мали більше танків. «Два місяці величезна тінь «Цитаделі» покривала Східний фронт, і всі наші помисли були зайняті тільки цією операцією,— писав гітлерівський генерал Ф. Меллентін.— Нас турбувало, що після здійсненої нами роботи по бойовій підготовці військ німецький генеральний штаб, не бажаючи враховувати гіркого досвіду минулого року, так необережно пускається в небезпечну авантюру, в якій на карту ставиться доля останніх резервів. З кожним тижнем ставало ясніше, що виграти в цій операції ми можемо мало, але проте, можливо, дуже багато втратимо»⁵. Це висловлювання гітлерівського воєначальника свідчило, що поразка німецько-фашистських військ взимку 1942/43 р. викликала кризу військового керівництва. Багато генералів вважали наступ на Курській дузі авантюрою ставки Гітлера. 17 червня 1945 р. генерал-фельдмаршал Кейтель писав, що навіть сам фюрер був невпевнений в успіху цієї операції, однак його переконали у цьому керівники генерального штабу сухопутних сил⁶.

Незважаючи на секретність підготовки наступу, радянській розвідці вдалося дізнатися про основні його напрями і розташування військ противника. 8 квітня Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков виклав Й. В. Сталіну свої думки про можливі дії ворога навесні та влітку 1943 р. і план оборонних боїв на найближчий період. «Виходячи з наявності у даний момент угруповань проти наших Центрального, Воронежського і Південно-Західного фронтів, я вважаю, що основні наступальні операції противник проведе проти цих трьох фронтів з тим, щоб, розгромивши наші війська на цьому напрямі, одержати свободу маневру для обходу Москви в найкоротшому напрямі. Очевидно, на першому етапі противник, зібравши максимум своїх сил, зокрема до 13—15 танкових дивізій, при підтримці великої кількості авіації ударить своїм орловсько-кромським угрупованням в обхід Курська з північного сходу і белгородсько-харківським угрупованням в обхід Курська з південного сходу... Перехід наших військ у наступ у найближчі дні з метою випередження противника вважаю недоцільним. Буде краще, якщо ми вимотаємо противника на нашій обороні, розіб'ємо його танки, а потім, ввівши свіжі резерви, перейшовши в загальний наступ, остаточно доб'ємо основне угруповання противника»⁷.

10 квітня 1943 р. командування Центрального, а 12 квітня — Воронежського фронтів надіслали в Генеральний штаб Червоної Армії свої міркування щодо можливих дій ворога. Врахувавши їх пропозиції, в середині квітня Ставка прийняла рішення про ведення оборонних боїв з метою вимотування сил фашистів, а згодом, перейти в наступ, розгромити німецькі війська на Орловському і Белгородському плацдармах, розгорнути наступальні операції на західному і південно-західному напрямках від Смоленська до Азовського моря, вигнати загарбників за лінію Смоленськ — Р. Сож, ліквідувати Східний вал, створений ворогом на Дніпрі, та плацдарм на Кубані⁸.

Влітку 1943 р. головний удар мав бути спрямований в південно-західному напрямі, щоб розгромити велике угруповання фашистів і визволити Лівобережну Україну та Донбас. Після ліквідації групи німецьких армій «Центр» радянські війська повинні були вступити у східні райони Білорусії⁹. На основі розвідувальних даних наше командування визначило строки наступу. 2 червня Ставка попередила командуючих Центрального і Воронежського фронтів про можливість наступу гітлерівців з 3 по 6 липня 1943 р.

Курську дугу обороняли війська двох фронтів — Воронежського і Центрального. На напрямках головних ударів було сконцентровано велику кількість живої сили і техніки. Для контрнаступу було створено стратегічний резерв Ставки — Степовий фронт.

Готуючи воїнів до вирішальних боїв на Курській дузі, Військові ради фронтів і армій, командири, партійні й комсомольські організації приділяли основну увагу зміцненню дисципліни, налагодженню чіткої взаємодії різних родів військ, вмілій боротьбі проти танків і авіації. Політоргани вживали заходів для зміцнення партійних і комсомольських організацій підрозділів, провели значну агітаційно-пропагандистську роботу.

На початку липня 1943 р. розгорнулася одна з найбільших битв Вітчизняної війни — Курська. У ніч на 5 липня радянські розвідники захопили в полон двох во-

⁴ Вторая мировая война 1939—1945 гг., М., 1958, стор. 452.

⁵ Ф. Меллентин. Танковые сражения 1939—1945 гг., М., 1957, стор. 191.

⁶ «Военно-исторический журнал», 1961, № 9, стор. 85.

⁷ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 469—470.

⁸ Там же, стор. 484.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 247.

рожих саперів, які розмінювали ділянки в напрямі намічуваного наступу. З показань полонених стало відомо, що о 2-й годині ночі німецько-фашистські війська перейдуть в атаку. Командування Центрального фронту вирішило провести артилерійську підготовку раніше, ніж це мали зробити загарбники¹⁰. Внаслідок цього значну частину солдатів і офіцерів противника, які готувалися до наступу, було вбито або поранено, порушено управління і дезорганізовано систему артилерійського вогню. Артпідготовка, проведена ворогом із запізненням на 2,5 години, не дала очікуваних результатів. Командування Центрального фронту здійснило контрартпідготовку майже з тисячі гармат і мінометів¹¹. Протягом першого дня наступу гітлерівців радянські піхотинці відбили п'ять атак, завдавши їм великих втрат. До того ж, на мінних полях загарбники втратили близько сотні танків і самохідних установок. 6 липня противник відновив наступ, але прорвати лінію оборони наших військ йому не вдалося. За два дні фашистські дивізії, що діяли на південь від Орла, пройшли лише 10 км, втративши вбитими і пораненими близько 25 тис. солдатів і офіцерів, 200 танків і самохідних гармат, більше 200 літаків¹². А з 10 липня 9-та німецька армія перейшла до оборони. 12 липня війська Брянського і Західного фронтів почали контрнатуп, про який воєнний історик Г. Дамс писав, що Модель (командуючий 9-ю армією.— О. М.) хотів знову завдати удару, але росіяни з двох боків зім'яли дугу фронту під Орлом і загрожували тилам 9-ї армії. Отже, війська Центрального фронту зупинили наступ ворога і зірвали його плани.

Події в районі розташування армій Воронежського фронту розвивалися приблизно таким же чином. Ранком 4 липня в одну з частин 6-ї гвардійської армії у районі Белгорода перейшов єфрейтор 2-го ескадрону 248-го розвідзагону Густав Бренер і розповів про строки наступу фашистів. О 22 годині 30 хвилин за наказом генерала армії М. Ф. Ватутіна протягом п'яти хвилин артилерія Воронежського фронту громилла ударне угруповання ворога. Згодом було проведено другу артпідготовку¹³⁻¹⁴. На світанку після артилерійської та авіаційної підготовки 14 німецьких дивізій (5 піхотних, 8 танкових та 1 механізована) пішли у наступ. Основний удар було спрямовано проти військ 6-ї гвардійської армії, якими командував генерал-лейтенант І. М. Чистяков. Намагаючись досягти успіху, противник зосередив тут 700 танків¹⁵. Водночас із Белгорода на Корочу проривався 3-й танковий корпус. Його атаки відбивали воїни 7-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта М. С. Шумілова. Протягом першого дня фашисти пройшли лише 3—4 км, втративши при цьому більше 200 танків і близько 180 літаків¹⁶. Ранком 6 липня гітлерівці відновили наступ. У цей день відзначилися воїни 3-го батальйону 214-го гвардійського стрілецького полку 73-ї дивізії під командуванням гвардії капітана А. А. Бельгіна, які оборонялися в районі радгоспів «Байрацька дача» і «Поляна» на північ від Белгорода. Батальйон був оточений ворогом. У нерівному бою загинули командир і 300 солдатів (з 450). Однак решта бійців зуміла вирватися з оточення, винести вбитого командира і поранених. Загалом батальйон знищив 39 німецьких танків і близько тисячі солдатів та офіцерів¹⁷.

Зазнавши невдач на обоянському напрямі, командування 4-ї танкової армії спрямувало головний удар у бік Прохорівки. Тут вони зосередили майже тисячу танків і самохідних артилерійських установок. 12 липня в цьому районі розгорнулися запеклі бої, в яких брали участь з обох сторін близько 1200 танків і самохідних гармат. Внаслідок контрнатупу танкістів 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта П. А. Ротмістрова і частин 5-ї, 6-ї, 7-ї гвардійських загальновійськових і 1-ї танкової армій наступ ворога було зупинено. Просунувшись за сім діб на 35 км, німецько-фашистські війська на північ від Белгорода перейшли до оборони. Лише 12 липня в районі Прохорівки вони втратили більше 10 тис. солдатів і офіцерів, а також понад 350 танків¹⁸. Загалом за час наступу загарбників воїни Центрального і Воронежського фронтів знищили 2962 танки, 195 самохідних і 844 польові гармати, 1392 літаки і більше 5 тис. автомашин¹⁹. «Операція «Цитадель» закінчилася повним провалом,— з гіркотою визнавав генерал Ф. Меллентін.—...Наші

¹⁰ «Военно-исторический журнал», 1959, № 6, стор. 29.

¹¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 226, оп. 321, спр. 198, арк. 180.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 260—261.

¹³⁻¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 226, оп. 321, спр. 100, арк. 232.

¹⁵ К. С. Москаленко. На юго-западном направлении, 1943—1945, М., 1972, стор. 53—54.

¹⁶ Ф. Д. Воробьев, В. М. Кравцов. Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, М., 1961, стор. 220.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 20 102, спр. 8, арк. 16.

¹⁸ Там же, оп. 51354, спр. 18, арк. 8; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 274.

¹⁹ А. Ф. Селиванов. Курская битва, М., 1956, стор. 93.

танкові дивізії... були знекровлені»²⁰. «Внаслідок провалу наступу «Цитадель» ми зазнали вирішальної поразки»,— дійшов висновку генерал-полковник Г. Гудеріан²¹.

Завдяки стійкості радянських солдатів і офіцерів, озброєних першокласною бойовою технікою, вмілому керівництву генералітету першу частину плану Верховного Головнокомандування було успішно виконано. Загарбникам не вдалося перехопити стратегічну ініціативу. 13 липня Гітлер викликав у ставку фельдмаршалів Манштейна та Кліюге і наказав їм припинити операцію «Цитадель», що свідчило про визнання ним поразки в Курській битві.

Після розгрому кращих фашистських дивізій створилися сприятливі передумови для контрнаступу наших армій. «Зрозуміло,— писав Гудеріан,— росіяни поспішили використати свій успіх. І на Східному фронті не було спокійних днів. Ініціатива повністю перейшла до противника»²².

12 липня війська лівого крила Західного і Брянського фронтів перейшли у наступ проти гітлерівців, що оборонялися на північ і захід від Орла, а через три дні воїни правого флангу Центрального фронту почали громити окупантів на захід від цього міста. Тоді ж стрімко атакували ворога частини Південно-Західного і Південного фронтів. Ці операції відіграли важливу роль у визволенні Курська, оскільки гітлерівці були вимушені направити кілька дивізій в район Орла і на Донбас. Прорвавши ворожу оборону, радянські війська визволили Мценськ, Болхов і багато інших населених пунктів. При цьому вони захопили великі трофеї, зокрема лише у Болхові більше 100 танків, 600 гармат, 5 тис. полонених²³. 5 серпня червоний прапор замайорів над Орлом, а 28 серпня наші частини підійшли до передмість Брянська.

У цей же час на південному фасі Курської дуги під ударами армій Воронезького і Степового фронтів гітлерівці почали відступати на позиції, з яких вони починали наступ 10 днів тому.

У кровопролитних боях під Курськом велику роль відіграла радянська авіація. З 5 по 17 липня льотчики Воронезького фронту здійснили 10 821 виліт²⁴. Вони відважно громили загарбників на землі й в повітрі. Так, льотчик-винищувач, старший лейтенант білорус А. К. Горовець в одному бою знищив дев'ять ворожих стервятників. Це своєрідний «рекорд» другої світової війни²⁵. Льотчик-герой загинув у цьому бою.

17 липня за наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська Воронезького і Степового фронтів почали громити 4-ту німецьку танкову армію, яка вклинилася в наші бойові порядки. Вже через 6 днів ворог відійшов на рубіж, з якого починав наступ, але прорвати його оборону радянськими частинам не вдалося. Червона Армія готувалася до Белгородсько-Харківської операції. Перегрупувавши сили і підтягнувши резерви, після тригодинної артилерійської та авіаційної підготовки 3 серпня війська Воронезького і Степового фронтів прорвали оборону ворога. 4 серпня 305-та стрілецька дивізія під командуванням полковника А. Ф. Васильєва і 89-та гвардійська стрілецька дивізія (командир — полковник М. П. Серюгін) увірвалися на західну околицю Белгорода. Ввечері наступного дня при допомозі частин 35-го гвардійського стрілецького корпусу, 8-ї гвардійської стрілецької дивізії 48-го корпусу і 111-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії вони визволили місто²⁶. Столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала на честь героїчної Червоної Армії, яка вибила загарбників з Орла і Белгорода. З цього дня салюти на честь славних перемог наших воїнів стали традицією.

Радянське командування поставило завдання очистити від окупантів великий економічний і політичний центр України — Харків. З 8 до 11 серпня війська Воронезького фронту розвивали наступ у південно-західному і західному напрямках з метою оточення цього міста із заходу. Вони вийшли на рубіж Охтирка — Котельва і водночас перерізали залізницю Харків — Полтава. Успішно наступали і частини Степового фронту. До 11 серпня 53-тя, 69-та і 7-ма гвардійські армії вийшли до зовнішнього оборонного рубежу міста. 57-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта М. О. Гагена прорвалася до Харкова з півночі і сходу²⁷.

Після визволення Харкова перед радянськими воїнами відкривався шлях на Лівобережну Україну, тому німецьке командування докладало відчайдушних зусиль для утримання міста в своїх руках. Наприкінці дня 22 серпня 5-та гвардійська танкова і 53-тя армії оточили харківське угруповання ворога з заходу і північного за-

²⁰ Ф. Меллентин. Назв. праця, стор. 198—199.

²¹ Гейнц Гудеріан. Воспоминания солдата, М., 1954, стор. 304.

²² Там же, стор. 305.

²³ «Военно-исторический журнал», 1963, № 8, стор. 72.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 561, арк. 16.

²⁵ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, стор. 247.

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 426, оп. 322943, спр. 1, арк. 3.

²⁷ Вторая мировая война 1939—1945 гг., стор. 465.

ходу, а 57-ма і 7-ма гвардійська армії—зі сходу і південного сходу. Створилася загроза повного оточення фашистів. Цього ж дня окупанти почали відходити до Мерефи і Краснограда. Щоб врятувати Харків від руйнування і перешкодити втечі загарбників з міста, командуючий Степовим фронтом генерал армії І. С. Конєв наказав військам 69-ї та 7-ї гвардійської армії штурмувати його вночі. На світанку 23 серпня частини 183-ї стрілецької дивізії першими ввірвалися в палаюче місто, а вже вранці Харків був повністю очищений від окупантів. За мужність і відвагу, виявлені в боях за Харків, десяти дивізіям Степового фронту присвоєно найменування «Харківських»²⁸.

Харківщину визволяли представники 40 національностей. Наприклад, узбек Абдулла Бабаджанов першим увірвався в населений пункт Сокольники. Разом зі своїми товаришами він врятував жінок і дітей, яких загарбники намагалися вивезти до Німеччини. На підступах до Харкова загинув смертю героя калмик Меджі Ненашев. Взвод розвідників 233-го стрілецького полку 81-ї стрілецької дивізії під командуванням кабардинця Харуна Кудаяєва разом з місцевими народними месниками розгромив штаб 166-ї німецької піхотної дивізії, а в ніч з 10 на 11 серпня 1943 р.— батальйон піхоти і вивів з ладу 20 танків. Таких прикладів можна навести багато.

Знищивши угруповання німецько-фашистських військ у районі Белгорода і Харкова, війська Воронежського і Степового фронтів вийшли на рубіж Суми—Зіньків—Краснокутськ—Харків. За три тижні вони подолали 140 км і розширили фронт наступу до 300 км²⁹. Закінчилася Курська битва. Радянські воїни готувалися до форсування Дніпра і визволення Лівобережної України. «Перемога Червоної Армії», писала «Правда»,—зламала німецький замок, розчинила ворота і відкрила простори української землі перед радянською визвольною зброєю. Під Харковом розгромлено відбірні німецькі дивізії, зазнав краху гітлерівський план використання всієї України як бази для постачання розбійницької німецької армії»³⁰. Навіть за даними німецької військової статистики було вбито, поранено і пропало безвісти більше півмільйона ворожих солдатів і офіцерів³¹. Особливо великими були втрати серед командного складу. Командуючий групою армій «Південь» фельдмаршал Манштейн писав, що до кінця серпня тільки його група втратила 7 командирів дивізій, 38 командирів полків і 252 командири батальйонів.

Битва під Курськом закінчилася катастрофою для фашистської Німеччини. Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський зазначав, що вона «за жорстокістю і впертістю не має собі рівних... У цій страхітливій схватці було зломлено становий хребет гітлерівської армії, і фашистська Німеччина, остаточно втративши надії на успіх, реально побачила поразку у війні»³². Історична перемога Червоної Армії під Курськом справила великий вплив на дальший хід Великої Вітчизняної війни. Загострилася внутріполітична криза фашистського блоку і посилилася зовнішньополітична ізоляція Німеччини. Цей розгром підірвав моральний дух ворожих військ, більшість солдатів і офіцерів уже не вірили в можливість перемоги Німеччини. Остання спроба гітлерівського командування здійснити великий наступ зазнала краху, що означало повний провал наступальної стратегії вермахту. На радянсько-німецькому фронті ініціатива остаточно перейшла до Червоної Армії.

О. В. Мойсеєв

²⁸ «Военно-исторический журнал», 1963, № 8, стор. 61.

²⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 293.

³⁰ «Правда», 26 серпня 1943 р.

³¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 295.

³² «Правда», 22 червня 1961 р.

ЛЕГЕНДАРНИЙ РЕЙД

(До 30-річчя Карпатського рейду)

Однією з героїчних сторінок Великої Вітчизняної війни є похід партизанського з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака і комісара з'єднання Героя Радянського Союзу С. В. Руднева з Правобережної України в район Карпатських гір.

Партизанські рейди були важливою і активною формою боротьби з німецько-фашистськими загарбниками, основна мета якої полягала у проведенні великих операцій: руйнування ворожих тилів, нанесення ударів по гарнізонах, залізничних вузлах і комунікаціях ворога, організація партизанського руху в нових районах, встановлення зв'язків з місцевими партизанами, активізація діяльності підпільних організацій тощо.

До початку Карпатського рейду партизани України, в тому числі й з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, набули значного досвіду в здійсненні бойових маршів у ворожих тилах. Ряд важливих рейдів народні месники здійснили під командуванням О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова. Партизани-ковпаківці провели три бойові рейди у Сумській області, в жовтні 1942 р. разом із з'єднанням О. М. Сабурова вийшла на Правобережну Україну, з боями перейшли Десну, Прип'ять і вийшли в район Олевська на Житомирщині, зірвали 5 мостів на залізничних магістралях Сарненського вузла, завершили похід розгромом ворожого гарнізону в Лельчицях.

Виконуючи завдання ЦК ВКП(б) по дальшому розвитку партизанського руху на Україні, нелегальний ЦК КП(б)У 7 квітня 1943 р. затвердив оперативний план бойових дій на весняно-літній період. Центральний Комітет вважав за необхідне передислокувати кілька великих партизанських з'єднань в Західну і Південно-Західну частини України з метою розгортання всенародної боротьби у Волинській, західній частині Львівської, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій областях. Зокрема, в рішенні зазначалося, що, «враховуючи сприятливі умови для розгортання партизанської боротьби в районах Прикарпатської і Закарпатської України, де переважає українське населення, необхідно направити туди декілька загонів партизанських з'єднань для організації місцевих партизанських формувань і спільних бойових і диверсійних дій на залізничних комунікаціях і нафтопромислах»¹.

Виконати це завдання мали з'єднання сумських партизанських загонів на чолі з С. А. Ковпаком та С. В. Рудневим, яке виступило в бойовий похід на Прикарпаття 12 червня 1943 р.

Рейд розпочався від с. Милашевичі Лельчицького району Гомельської області (тут зосередилося з'єднання після проведення четвертого походу на Ровенщині, Житомирщині та Київщині з 3 лютого по 15 квітня 1943 р.) і відбувався в момент напруженої підготовки Червоної Армії до битви під Курськом, тому порушення комунікацій ворога у його глибокому тилу саме в той час мало важливе значення для досягнення успіху радянськими військами. В день виходу в рейд комісар партизанського з'єднання С. В. Руднев писав: «Сьогодні знаменний день. Наша частина о 18-00 рушила в рейд по новому маршруту, затвердженому ЦК КП(б)У і Українським штабом партизанського руху. Шлях далекий, тяжкий, але дуже важливий»².

З'єднання мало пройти по території Житомирської, Ровенської, Тернопільської та Станіславської областей, форсувати річки Дністер, Горинь, Случ, перейти десятки шосейних шляхів і залізниць, що працювали з великим напруженням і були під посиленою охороною.

На час виходу в рейд з'єднання налічувало близько 2 тис. партизанів, у тому числі 390 комуністів і близько 500 комсомольців. Майже 40% з'єднання становили росіяни, 30 — українці, 20 — білоруси, 10% — інші національності СРСР. На озброєнні було 130 кулеметів, 380 автоматів, 9 гармат, 30 мінометів, 30 протитанкових гармат, гвинтівки та інша зброя.

Перед початком рейду з'єднання поповнилося боєприпасами, вибухівкою, медикаментами. Всі поранені й хворі були відправлені літаками на Велику землю. «Як і раніше перед рейдами,— писав у звіті С. А. Ковпак,— у всю широчінь розгорнулася партійно-масова робота. Готували різні листівки, наша друкарня безперервно працювала, виготовляючи матеріал масової пропаганди. З агітаторами комуністами і комсомольцями проводились наради про методи пропаганди серед нових мешканців населення різних національностей. Максимум уваги було приділено готовності до будь-яких несподіванок, які мали зустрітись на нашому шляху»³.

Напередодні рейду з'єднання відвідали секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник УШПР Т. А. Строкач. «Їх приїзд,— згадував С. А. Ковпак,— ще раз підкреслив турботу про нас, партизанів, і важливість масштабів операції»⁴. Завдання рейду полягало в тому, щоб розладнати магістральні шляхи в західних областях України і завдати руйнівний удар по нафтопромислах Прикарпаття.

Похід був дуже важкий, доводилося вести боротьбу не лише з частинами ворога, а й з бандами українських буржуазних націоналістів, що активно діяли проти радянських партизанів і комуністичного підпілля у цих областях. Уже на четвертий день рейду С. В. Руднев записав: «Ми потрапили в район дій бульбівців. Це одна з різновидностей українських націоналістів, також націоналісти, які воюють проти партизанів. Тут же, в цих районах, перебувають бандеревці, що воюють і проти бульбівців і проти партизанів... У цих умовах пильність має бути надзвичайно підвищена»⁵.

При переході кордону дистрикту «Галичина» з'єднанню довелося витримати:

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 189, спр. 40, арк. 76.

² С. В. Руднев. Легендарний рейд, Ужгород, 1967, стор. 30.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 41.

⁴ Там же.

⁵ С. В. Руднев. Назв. праця, стор. 34, 35.

бій з поліцейськими частинами, які діяли тут як прикордонна застава, не дозволяючи місцевим жителям переходити з території дистрикту до рейхскомісаріату і навпаки.

Ворог стягнув і кинув проти радянських партизанів місцеві сили. 8 липня 1943 р. вся місцева жандармерія і поліція м. Скалата в кількості 300 чол. спробувала завдати удару по з'єднанню. Однак партизани відбили атаки противника, увірвалися у Скалат і розгромили місцевий гарнізон. Було знищено близько 100 солдатів і офіцерів вермахту, 16 автомашин, склад з пальним, взято багато трофеїв⁶.

Цей бій завершував перший етап важкого рейду. В наказі по з'єднанню від 12 липня 1943 р. з цього приводу вказувалося: «Оголосити всьому особовому складу, що рівно місяць тому наша частина вийшла в рейд для виконання урядового завдання згідно з вказівкою товариша Сталіна. За цей час частина за 20 ходових днів пройшла 600 км. На своєму шляху форсувала річку Случ, двічі — річку Горинь, пересікла залізничні Сарни — Олевськ, Сарни — Ровно, Ровно — Ковель, Львів — Здолбунів, Тернопіль — Шепетівка, Тернопіль — Проскурів, пустила під укіс 12 ворожих ешелонів, зірвала 13 залізничних і шосейних мостів, розгромила повітовий центр — місто Скалат, де вбито більше 100 солдатів, знищила значну частину техніки і продовольства, захопила трофеї... пройдено дві третини шляху небезпечного і важкого, залишилася ще одна третина не менш небезпечного і не менш важкого шляху...»⁷.

З кожним переходом сутички з ворогом ставали більш жорстокими. В них брали участь уже не лише місцева поліція і жандармерія, а й частини СС. Командування з'єднання було ясно, що ворог розгадав мету рейду і почав стягувати нові каральні частини, щоб зірвати проникнення партизанів в його глибокий тил, до нафтових промислів Дрогобича.

Ліквідацію з'єднання було доручено особисто Гімлеру, який 9 липня 1943 р. прибув до Львова. Сюди ж викликали обергрупенфюрера фон Бах-Зелевського — «спеціаліста» по боротьбі з радянськими партизанами та статс-секретаря з питань безпеки в генерал-губернаторстві Крюгера. В Галичину почали прибувати есесівські частини. 11 липня на шляху з'єднання став 4-й поліцейський полк СС, який перекинули з Кракова. У бою біля с. Рашківці есесівці були розгромлені й зазнали значних втрат у живій силі й техніці⁸.

Проте ворог намагався оточити з'єднання. Попереду був Дністер, підходи до якого посилено охоронялися. В наказі по з'єднанню від 15 липня 1943 р. вказувалося: «Будь-якою ціною графік має бути виконаний. Всім командирам підрозділів не допускати розтягання колони. Аварійні підводи об'їжджати і ні в якому разі не зупиняти обозу. Пояснити всьому особовому складу, що наступний перехід є одним з найнебезпечніших і найвідповідальніших на даній ділянці. Основне завдання частин — відірватися від переслідування і форсувати Дністер, а всьому особовому складу у зв'язку з цим докласти максимум зусиль для вчасного виконання наказів і суворого дотримання дисципліни маршу»⁹.

З 15 на 16 липня 1943 р. оборону ворога вдалося прорвати і успішно форсувати водний рубіж біля с. Сивки і швидко рушити до лісів на захід від м. Станіслава. З 15 по 19 липня партизанам довелося тричі вести тяжкі бої з фашистами: на Дністрі, Ломниці, в с. Росільна. Проти народних месників вороги кинули частини СС, сформовані із зрадників, полки поліції СС, мад'яр і п'ять окремих батальйонів жандармерії. Всі вони діяли при підтримці авіації, танків, артилерії¹⁰.

Вранці 19 липня з'єднання вийшло до передгір'я Карпат в районі с. Манява. Дальше швидке пересування ускладнювали важко прохідні шляхи, жорстокі бої з ворогом, нальоти авіації.

19 липня вдень і в ніч на 20 липня партизани піднімалися в гори, в район нафтопромислів Битків — Яблунів. Більше 300 підвід по крутому підйому вони вивезли на руках. Командування вирішило розгромити в цьому районі нафтопромисел. «З 19 по 24. 7. 43 року, — сказано у звіті, — нами було зірвано 41 діючу нафтовий, 13 нафтоосвоєв, 3 нафтоперегонних заводи, в селі Яблунів з допомогою польських інженерів вдалося зірвати нафтопровід, внаслідок чого було випущено у річку Бистриця 53 тис. тонн нафти»¹¹.

Гітлерівці вирішили розправитися з партизанами саме тут, у долині Бистриці. П'ять днів майже безперервно йшли бої. Все нові й нові підрозділи відбірних есесівців, звичних до бойових дій в горах, кидав на партизанів Крюгер. Радянські патріоти стійко відбивали ворожі атаки. Все менше ставало боєприпасів, щільнішим ставало оточення противника. Проти народних месників діяло 40—45 тис. гітлерівців,

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

⁷ Там же, спр. 27, арк. 48.

⁸ Там же, спр. 1, арк. 42.

⁹ Там же, спр. 27, арк. 51.

¹⁰ П. Вершигора, В. Зеболов. Партизанские рейды, Кишинев, 1962, стор. 61.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

а залізницею прибували все нові й нові ешелони з військами і технікою. На заході долину блокували 6-й полк СС та інші частини; на півночі — 13-й охоронний полк СС та недобитки 4-го полку СС, вороги підходили також з боку Коломиї, а в центрі оточення знаходилося виснажене боями, втомлене переходами з'єднання радянських партизанів.

Щоб зберегти свої сили, необхідно було якнайшвидше залишити долину. С. А. Ковпак і С. В. Руднев вирішили прорвати оборону в долині р. Прут і вийти на Косівщину і далі — на Буковину, в зону окупації Румунії. «Розрахунок їхній до краю простий, — записав у щоденнику помічник начальника штабу з'єднання, Герой Радянського Союзу В. О. Войцехович, — коли ми прийдемо в окупаційну зону Румунії, то німці, безумовно, будуть вважати, що угруповання генерала Крюгера своє завдання виконало, і далі боротьба з нами буде покладена на румун. А поки Антонеску збере військо, мине чимало часу, а там, може, підійдуть і молдавські з'єднання»¹².

Та партизани не змогли здійснити цей задум. Над ними буквально висіли ворожі літаки, закидаючи радянських патріотів бомбами. Прорватися через село Полужницю, зайняте 32-м есесівським полком, не вдалося. Кільце зімкнулося. Витративши в дводенному бою снаряди, радянські патріоти змушені були підірвати гармати, міномети, важкі кулемети, залишити обози, а решту озброєння забрати з собою. Вирішили пробиватись на північ. Вся надія була на місцевих чабанів-гуцулів, які виводили партизанів з-під ударів гітлерівців лише їм відомими гірськими стежками. Зусилля ж знайти розрив у кільці ворожої блокади і вивести з'єднання виявились марними. Наприкінці липня навколо партизанського з'єднання знов зімкнулося кільце переважаючих сил противника.

«Скільки ворожих кілець ми вже прорвали, а все-таки були ще в кільці, — пише у своїх спогадах С. А. Ковпак. — Навколо гори Вовторуб стояли великі ворожі гарнізони в Надвірній, Пасічній, Яремчі, Зеленій і Делятині. Де прорватися? Де німці не чекають удару? Ми прийняли сміливе рішення: спуститися в долину річки Прут, до міста Делятина, головного опорного пункту німців у цьому районі Карпат»¹³.

Операція була призначена в ніч на 4 серпня 1943 р. Необхідно було раптовим ударом захопити місто і залізничну станцію Делятин, зірвати мости на шосейних шляхах і залізничних дільницях Делятин — Надвірна, Делятин — Коломия, Делятин — Яремча, захопити міст через р. Прут і, пропустивши партизан на його правий берег, йти на південь. У наказі по з'єднанню відзначалось: «Дії командирів і бійців мають бути рішучі і чіткі. Всьому особовому складу усвідомити, що поставлене бойове завдання виконувати до того часу, поки у підрозділах буде хоч одна людина, здатна битися»¹⁴.

З допомогою місцевих жителів партизани без жодного пострілу підійшли до Делятина і навальним ударом оволоділи містом, зірвали мости і вийшли на дорогу в напрямку с. Білих Ослав. По дорозі одному із підрозділів з'єднання, яким командував комісар С. В. Руднев, довелося прийняти жорстокий бій з 374 гірським стрілецьким полком ворога, що йшов з Печеніги до Делятина. У бою смертю хоробрих загинули комісар з'єднання, Герой Радянського Союзу С. В. Руднев і 67 героїв-ковпаківців.

Кільце ворога знову зімкнулося. С. А. Ковпак прийняв рішення виходити з оточення групами по 200—220 чол. 5 серпня партизани у семи напрямках вийшли з Карпат різними маршрутами, маневруючи серед ворожих гарнізонів. Одночасний рух партизанів у різних напрямках лишив німців можливості сконцентрувати свої сили в одному вирішальному місці, в той же час робив партизанів невлучними. Кожна група пройшла своїм маршрутом майже 700—800 км., продовжуючи завдавати ворогові нищівних ударів. 1 жовтня всі ковпаківці зібралися у призначеному місці на північному сході Ровенщини, на хуторі Конотопі.

За час Карпатського рейду партизани знищили й поранили більше 3800 гітлерівців, підірвали 19 військових ешелонів, 52 мости, 51 склад, вивели з ладу електростанції та нафтопромисли Биткова і Яблунева¹⁵.

Багатьох побратимів недолічилися партизани. «Важкі були наші втрати, — згадує учасник рейду, командир роти, Герой Радянського Союзу Д. Бакрадзе. — Багато партизанських могил залишилось на схилах Карпатських гір. Ми клали на могили плоске біле каміння і ножами вирізбювали на ньому імена загиблих друзів.

Починаючи свій рейд, всі знали, що в Карпатах нас чекають серйозні випробування, і були морально підготовлені до найбільших труднощів. Суворі умови не послабили нашу твердість і волю до перемоги»¹⁶.

¹² В. О. Войцехович. Сто днів зв'язки. Партизанські зшитки, К., 1970, стор. 132.

¹³ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1968, стор. 186.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, спр. 27, арк. 71.

¹⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 270.

¹⁶ Давид Бакрадзе. Карпатський рейд, М., 1968, стор. 137.

Рейд партизанського з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака і Героя Радянського Союзу С. В. Руднева — одна з видатних операцій радянських патріотів у роки Великої Вітчизняної війни. Здійснений під час Курської битви, він мав велике морально-політичне значення. Сіючи розлад і тривогу в тилу ворога, відтягуючи на себе значні ворожі сили, руйнуючи залізничні шляхи, з'єднання затримувало перекидання фашистських військ на фронт. Крім того, цей рейд мав значний вплив на розвиток партизанської боротьби в західних областях України; на збройну боротьбу з ворогом піднялися нові тисячі радянських патріотів.

В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятій

ДО 100-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
В. Д. БОНЧ-БРУЄВИЧА

Володимир Дмитрович Бонч-Бруєвич відомий у країні як видатний партійний і державний діяч, учений, доктор історичних наук, автор багатьох праць про революційний рух та розвиток суспільної думки в Росії, дослідник проблем історії релігії і атеїзму. Його перу належать цікаві мемуари про Володимира Ілліча Леніна.

Бонч-Бруєвич рано включився в революційну діяльність. Навчаючись у Московському межевому інституті, він брав активну участь у студентських заворушеннях, за що його було вислано до Курська. Згадуючи про той час, Володимир Дмитрович писав: «Для мене самого став повністю ясним «смісл життя»: служіння народу, боротьба за його кращу долю»¹.

Повернувшись до Москви, він веде революційну роботу в соціал-демократичних гуртках, займається виданням нелегальної літератури.

В 1894 р. Бонч-Бруєвич уперше зустрівся з В. І. Леніним. Це було початком його багаторічної роботи під керівництвом вождя. В 1896 р. разом з В. М. Величкіною (згодом вона стала його дружиною) відправився до Швейцарії для встановлення зв'язків московського «Робітничого союзу» з групою «Визволення праці». З цього приводу Володимир Дмитрович писав: «Ми виїхали з Москви у напрямі Харків — Підволочиськ — Відень. Цей шлях ми обрали, між іншим, і тому, що мені дуже хотілося хоча б проїздом глянути на «щиру Україну», яку я давно всім серцем полюбив, вивчаючи її, повну героїчної боротьби, історію»². Попереджений про можливий арешт, Бонч-Бруєвич залишився за кордоном, вчиться у Цюрихському університеті, вів наукову роботу, друкувався в соціал-демократичних газетах. У статті «Робітничий рух у Росії»³ він, зокрема, писав про становище українських трудящих, навів приклади нестерпних умов праці та побуту робітників на підприємствах концесіонерів Юзів у Катеринославській губернії, про різні форми протесту робітників.

В статті «Селянський рух у Росії»⁴ він розповів про таку подію: в Черкаському повіті Київської губернії селяни через конфлікт з поміщиком побили урядника. Прибув віце-губернатор з військом, почалася екекуція. Десятки селян було посаджено до тюрми. Стаття закінчувалася закликом до переходу засобів виробництва від експлуататорів до виробників.

В. Д. Бонч-Бруєвич ретельно збирав відомості про виступи селян. Його увагу привернули селянські заворушення в 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях, які були суворо придушені царським урядом. У 1902 р. Володимир Дмитрович надрукував у Лондоні у видавництві «Жизнь» книжку «Справа павловських селян» (офіційні документи) з власною передмовою. В книжці йшлося про виступ жителів с. Павлівки Сумського повіту Харківської губернії. Він писав, що «все це зайвий раз показує нам, що й серед селянського населення нагромадилося багато ненависті до сучасного порядку речей у Росії, підкреслила необхідність організувати, просвітити і правильно спрямувати «народні революційні сили, що бродять»⁵.

У спогадах Володимира Дмитровича є цікаві дані про його співробітництво в Швейцарії з Г. В. Плехановим, В. В. Воровським, «іскривцями», серед яких був

¹ «Молодая гвардия», 1927, № 12, стор. 192.

² Иван Франко в воспоминаниях современников, М., 1966, стор. 170.

³ «Свободная мысль», 1900, № 8, стор. 122—127; В. Д. Бонч-Бруєвич. Избранные сочинения, т. 2, М., 1961, стор. 19—28.

⁴ «Свободная мысль», 1900, № 9, стор. 142—144; № 10, стор. 156—159; № 11, стор. 171—173; В. Д. Бонч-Бруєвич. Избранные сочинения, т. 2, стор. 29.

⁵ В. Д. Бонч-Бруєвич. Избранные сочинения, т. 1, М., 1959, стор. 110.

М. Е. Бауман, який утік з київської тюрми. Бонч-Бруєвич яскраво описав епізоди київської втечі.

Володимир Дмитрович згадував про бесіду з Г. В. Плехановим, який радив звернути увагу на групу українців-політемігрантів з Росії, познайомитися з ними, спитатися з І. Я. Франком, М. І. Павликом (вони виявляли великий інтерес до марксистської ідеології).

Бонч-Бруєвич особисто велику увагу приділяв творчості І. Франка, надсилав йому соціал-демократичну літературу, встановив активне листування. Так, у листі від 4 листопада 1887 р. Бонч-Бруєвич писав І. Я. Франку про свій намір перекладати його твори на російську мову, а також про своє бажання особисто зустрітися з ним у Львові. Письменник відповів великим листом і надіслав збірку своїх оповідань «В поті чола», «Образи з життя робочого люду». «Від його творів віє новим духом, духом боротьби і протесту широких народних мас»⁶,— писав Володимир Дмитрович. Надіслані Бонч-Бруєвичем переклади були схвалені письменником, але цензура заборонила друкувати їх. Вийшло у світ лише одне оповідання «Урок чиstopисання», яке було надруковане 15 вересня 1898 р. в «Курской газете». Тільки за Радянської влади оповідання Франка були надруковані у перекладі Бонч-Бруєвича⁷.

Володимир Дмитрович надсилав Франку ленінську «Искру», твори Леніна, підкреслював позитивне ставлення Леніна до відправки марксистської літератури на Україну: «з українцями завжди треба тримати міцні зв'язки»⁸. Володимир Дмитрович підкреслював, що вся кореспонденція, яка надходила з України до редакції «Искры», а потім до газет «Вперед» і «Пролетарий», користувалися особливою увагою Леніна. Володимир Ілліч схвально поставився до перекладу Бонч-Бруєвичем творів Франка, обурювався діями цензури.

На початку 1905 р. Володимир Дмитрович за завданням Леніна повернувся до Росії для встановлення зв'язків з соціал-демократичними організаціями та для ведення агітації за III з'їзд. Серед міст, у яких він побував, надсилаючи кореспонденції до більшовицької газети «Вперед», був і Харків. Так, 12 березня 1905 р. він писав про роботу серед пролетаріату цього міста: «Останнім часом вона починає набирати систематичного характеру... А справ тут непочатий край. Робітники з величезним інтересом слухають пропагандистів і агітаторів... Місцева більшовицька організація має намір, і думаю, що цього досягне, зміцнити свій вплив і в цьому робітничому середовищі й, мало-помалу розширює його... Необхідно тільки потурбуватися про доставку сюди літератури — без неї важко що зробити»⁹.

Враховуючи ці й тому подібні побажання, III з'їзд РСДРП доручив ЦК організувати літературно-пропагандистську групу для вироблення загальної навчальної програми. І вже у вересні 1905 р. газета «Пролетарий» надрукувала статтю «Завдання пропаганди», що викладала програми для гуртків вищого та нижчого типу.

Револьюційну діяльність Бонч-Бруєвич поєднував з науковою. Він підготував доповідь для II з'їзду РСДРП «Розкол та сектанство в Росії». На підставі рішення II з'їзду партії з січня 1904 р. Володимир Дмитрович почав видавати для сектантів соціал-демократичний листок «Рассвет»^{*}, в якому друкував кореспонденції та матеріали, що надходили і з України¹⁰.

Великий інтерес виявляв Володимир Дмитрович до життя і творчості видатного українського філософа, просвітителя, гуманіста і поета XVIII ст. Г. С. Сковороди. У своїх спогадах він писав: «Коли мене час від часу заарештовували, то й тут Академія наук (Бонч-Бруєвич активно співробітничав з нею.—Ю. Д.) давала мені можливість продовжувати дослідження, надсилаючи всі необхідні матеріали, рукописи і книги. Так, перший том зібрання творів Г. С. Сковороди я проредгував і опрацював майже повністю в тюрмі (в «Крестах») і провів там порівняльне вивчення усіх рукописів Сковороди, які вдалося розшукати»¹¹.

В 1912 р. Бонч-Бруєвич видав перший том творів українського мислителя¹². Він настійливо шукав усе, що сприяло подальшому вивченню життя, наукової та літе-

⁶ Иван Франко в воспоминаниях современников, стор. 180.

⁷ «Новый мир», 1941, № 5; Малий Мирон, К., 1952.

⁸ Иван Франко в воспоминаниях современников, стор. 191.

⁹ В. Д. Бонч-Бруєвич. Избранные сочинения, т. 2, стор. 495.

^{*} Рада партії на засіданні 5(18) червня 1904 р. висловила проти дальшого видання листка як партійного органу (хоча за Бонч-Бруєвичем і було збережено право видавати його від себе особисто). Восени 1904 р. видання «Рассвет» було припинено.

¹⁰ «Рассвет» (Женева), 1904, № 3.

¹¹ Відділ рукописів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (далі — ВР ДБЛ), ф. 369, к. 36, спр. 12, арк. 36.

¹² Г. С. Сковорода. Собрание сочинений. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруєвича, Спб. 1912.

ратурної спадщини Г. С. Сковороди. У відділі рукописів ДБЛ зберігається почате з 1913 р. листування Володимира Дмитровича з далекою родичкою мислителя — К. О. Сковородою, а після революції — з Харківським музеєм ім. Г. С. Сковороди¹³. 31 липня 1929 р. Бонч-Бруєвич писав К. О. Сковороді: «Якщо буду живий і здоровий, то восени маю намір зайнятися другим томом Г. С. Сковороди і випустити все, що мною зібрано з його ще неопублікованих творів і, таким чином, коли це вперше буде видано, — це і буде справді повне зібрання його творів»¹⁴. Перевантаженість службовими, науковими, літературними справами не дозволила Володимирі Дмитровичу зосередитися на цій серйозній роботі.

Як експерт і кореспондент газет «За правду», «Киевская мысль», «Утро» він у вересні-жовтні 1913 р. був на відомому процесі Бейліса, що відбувався у Києві. До цього періоду перебування Бонч-Бруєвича на Україні відноситься до листування з Д. Бедним¹⁵.

Після Жовтневої революції (активним учасником якої він був) В. Д. Бонч-Бруєвич був призначений Леніним керуючим справами Раднаркому. На цьому посту він працював до жовтня 1920 р., пізніше був головним редактором видавництва «Жизнь и знание», з 1930 р. очолював організований ним літературний музей у Москві, брав участь у виданні повних зібрань творів О. С. Пушкіна і Л. М. Толстого. Йому належать яскраві спогади про Леніна.

Останні 10 років життя (помер у 1955 р.) Бонч-Бруєвича пов'язані з Академією наук СРСР: керував Музеєм історії релігії та атеїзму АН СРСР у Ленінграді, сектором історії релігії та атеїзму Інституту історії СРСР АН СРСР та іншими установами. Вся його багатогранна діяльність і життя славного лєнінця були підпорядковані справі побудови світлого майбутнього.

Ю. Г. Демент'єв

¹³ ВР ДБЛ, ф. 369, к. 331, спр. 31; к. 200, спр. 36.

¹⁴ Там же, к. 331, спр. 31, арк. 38.

¹⁵ Записки отдела рукописей, вып. 28, М., 1966, стор. 247.

ПРОФЕСІОНАЛЬНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР П. І. СТАРОСТІН

(До 90-річчя від дня народження)

Професіональний революціонер, полум'яний більшовик Петро Іванович Старостін народився 30 червня 1883 р. в Петербурзі, в сім'ї службовця, який сам походив із селян-кріпаків. Навчався Петро три роки у прогімназії в Петербурзі, потім — у мі-

ському училищі в Дем'янську Новгородської губернії, але не закінчив його. Щоб допомогти сім'ї, він пішов працювати учнем до слюсаря, потім — слюсарем на чавунно-ливарний, далі — на Путиловський заводи. П. Старостін відвідує збори робітничих гуртків. У 1902 р. познайомився з революціонером О. В. Шотманом, який очолював іскрівську організацію та Виборзькій стороні. Саме під його ідейним впливом формувалася класова, революційна самосвідомість молодого робітника, який незабаром вступив до петербурзької профспілки металістів.

П. Старостін брав участь у поході петербурзьких робітників до царського палацу 9 січня 1905 р. Після «кривавої неділі» був заарештований. Але через відсутність доказів про участь у революційних подіях власті змушені були звільнити його з-під арешту. Незабаром П. І. Старостін вступив до лав більшовицької партії.

Переслідуваний поліцією, наприкінці 1905 р. П. І. Старостін переїздить до Одеси, працює на машинобудівних заводах, бере активну участь у створенні профспілок металістів, хіміків, шкіряників, суднових механіків і машиністів, портових вантажників, керує страйками робітників. Після поразки революції 1905—1907 рр., незважаючи на розгул реакції в усіх сферах суспільного життя, авангард робітничого класу — більшовицька партія, працюючи в підпіллі, використовувала найменші можливості, щоб посилювати свій вплив на трудящих. Як і раніше, одним з таких важелів лишилися професійні спілки.

Багато уваги приділяли профспілкам більшовики Одеси. В умовах столипінщини полум'яні революціонери А. Трофимов, Г. Ачканов, Й. Кристаловський, П. Старостін ще тісніше спілкувалися з робітниками. Пересипу, Слобідки, Молдаванки та інших пролетарських районів міста, відкривали їм очі на антинародну політику царизму, готували трудящих до нових боїв проти самодержавства та буржуазії.

П. Старостін найбільше працював серед робітників металообробних та судноремонтних підприємств. Робітники щиро поважали свого профспілкового ватажка і намагалися всіляко допомагати йому, хто чим міг. Якось слюсар заводу Белліно-Фендеріха Олексій Іванов запросив Старостіна оселитися в його квартирі у будинку

№ 6 по вулиці Кошелева на Пересипу. І хоч сім'ю мав чималеньку, найкращий куток був відведений Петрові Старостіну, або, точніше, Костянтинові Володимировичу Войченку (під таким ім'ям діяв підпільник). Та вже наприкінці березня 1908 р. Старостіну довелося терміново виїхати з Одеси, уникаючи пазурів жандармерії. Як констатувало охоронне відділення, він 23 березня «вибув у лікарню і більше на проживання в місті Одесі не значився»¹.

Так почався новий період у житті П. Старостіна — період, пов'язаний з революційною боротьбою київських пролетарів. Після третьочервеного перевороту 1907 р. репресії царського уряду проти прогресивно настроєних робітників посилилися. Охранці вдалося розгромити київську організацію більшовиків. Та вже навесні 1908 р. київське більшовицьке підпілля почало відновлюватись. Спочатку сформувалися невеликі гуртки, потім були обрані підрайонні та районні партійні комітети: Заводський (Шулявський), Міський, Подільський і Залізничний.

Одним з найсильніших районів вважався Шулявський, де були розташовані найбільші в Києві підприємства, в тому числі машинобудівні заводи Гретера і Криванека, Південноросійський, залізничні майстерні. Саме тут, серед металістів, і розпочав свою діяльність Старостін. З метою конспірації він під прізвищем Жолтковського наймав невелику кімнату у відставного фельдфебеля Івана Фоменка в будинку № 28 по Брест-Литовському шосе.

У Києві він подружився з діячами партійного підпілля Семеном Тихоновичем Максимовим («Семен») та Марією Федорівною Головко-Улазовською (Шверник). Згодом він очолив Заводський райком.

Більшовики Києва найкращих своїх представників посилали на великі промислові підприємства. Старостіну, Головко-Улазовській та іншим товаришам було доручено посилити партійну роботу на машинобудівних заводах Гретера і Криванека, Південноросійському, Млошевського, акціонерного товариства «Фільверт і Дедіна» та інших.

Крім бесід з робітниками, виступів на сходках чи під час страйку, Старостін брав участь у написанні, друкуванні та розповсюдженні революційних листівок і відозв, таких, зокрема, як «Чорна сотня і залізничники», «Хто наші вороги?», а також газети «Железнодорожный пролетарий» — нелегального періодичного органу Вузлого бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, видання якого київські більшовики розпочали в квітні 1908 р. Пізніше ця газета, що здобула популярність не тільки серед залізничників, а й серед широких робітничих верств Києва та інших міст України, була перейменована на «Южный пролетарий»².

Написана Старостіним гостра публіцистична листівка під назвою «До товаришів робітників і робітниць цукеркової фабрики Валентина (Єфімова)» засуджувала діку розправу старшого майстра Волкова над робітницею. Від імені Заводського районного комітету листівка закликала робітників згуртуватися для боротьби проти політичного безправ'я, за якого можливі знущання над робітниками, покінчити з «слухняною, хуліганською третьою Думою», від якої робітничому класові нема чого сподіватися³. За завданням Заводського районного комітету цю листівку, розмножену на гектографі, сам Старостін і його товариші — Максимов, Головко-Улазовська та інші розповсюдили не тільки на цукерковій фабриці, а й на інших підприємствах. І в переддень Першого Травня застрайкували робітники багатьох київських заводів і фабрик.

Протягом травня 1908 р. Старостін енергійно налагоджував зв'язки з робітниками не тільки великих, а й дрібних підприємств, щоб залучити до боротьби якомога більше трудящих. Керівні працівники Вузлого бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, яке фактично було опорною базою більшовиків у Києві, О. А. Трояновський, О. Ф. Розмирович, Є. Б. Бош високо цінували самовідданість і грістність молодого революціонера, його прагнення віддавати всю свою енергію боротьбі за визволення робітничого класу.

Незабаром П. І. Старостін написав другу листівку — «До товаришів робітників», що фактично являла собою звіт Заводського комітету. Разом з тим комітет повідомляв і про свої дальші плани: підготовку теоретичних рефератів для передових робітників, організацію інформаційного листка, що знайомив би трудящих з рішеннями підрайонних і районних комітетів і т. ін.⁴

Випуск і розповсюдження нелегальних газет відіграли величезну роль у підготовці трудящих України до нового революційного піднесення. Але в умовах реакції це було надзвичайно небезпечною справою.

Царська охранка не дрімала. Їй удалося вистежити групу більшовиків Заводського та Подільського районів, виявити явочні квартири. Шпики встановили, що

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 1537, арк. 253.

² Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 84—85.

³ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 2022, арк. 3.

⁴ П. М. Шморгул. Більшовики Київщини в роки столітньої реакції (1907—1910 pp.). — «УІЖ», 1958, № 4, стор. 26.

7 червня 1908 р. Старостін зустрівся з Максимовим та Головко-Улазовською, всі вони сіли в трамвай, що їхав до Галицького ринку (нині — площа Перемоги), там перебігли в інший вагон. Під час поїздки, як зафіксували шпиків, Старостін передав своїм супутникам «якісь підозрілі пакунки». Одержавши це повідомлення, жандармський підполковник Іванов розпорядився заарештувати «трьох небезпечних осіб».

...Цей червневий день нічим не відрізнявся від попередніх. Може, тільки нещадніше палило літнє сонце, й тому на вулицях було мало перехожих. Але молодий чоловік, незважаючи на спеку, йшов повільно, зрідка кидаючи погляд на протилежний бік вулиці. Зодягнутий він був у білу, навипуск, косоворотку, підперезану смугастим шнурком. Це був Петро Старостін. Заклопотаний думками, він і не помітив, як біля нього спинилося двоє: довготелесий городовий і якийсь миршавий чоловік у цивільному. «Йдіть за нами. При спробі до втечі — стріляємо без попередження!» — просичав цивільний.

Так 24 червня 1908 р. Старостін потрапив у Старокиївську поліцейську дільницю. За кілька днів начальник охоронного відділення сповіщав у департамент поліції, що в Києві затримано П. Старостіна — «видного діяча Російської соціал-демократичної робітничої партії, котрий відіграє в ній головну роль у справі поширення наявної в цій партії злочинної літератури... Він приїхав з Одеси як організатор і має прізвище «Петро»⁵.

Після арешту Старостіна починається посилене листування між Одеським і Київським охоронними відділеннями. З нього можна дізнатися про деякі подробиці діяльності Старостіна в Одесі. Зокрема, з секретного листа начальника Одеського охоронного відділення від 26 червня 1908 р. випливає, що Старостін-Войченко підтримував зв'язок з підпільниками Петербурга⁶.

21 липня 1908 р. з Одеси надходить новий секретний лист. У ньому твердиться, що затриманий у Києві Петро Старостін і Костянтин Володимирович Войченко — одна й та ж сама особа.

На підтвердження цього вказується, що в посаді Турлаки Акерманського повіту (тепер — с. Випасне Білгород-Дністровського району Одеської області) серед міщан немає Войченка, паспорт на таке ім'я не видавався і, отже, є підробленим.

Викликана після арешту Старостіна в поліцейський участок дружина Олексія Іванова — Акулина Петрівна — під час допиту сказала: «Я не знаю, хто зображений на пред'явленій мені фотографічній картонці (їй була показана фотографія Старостіна. — М. Б.). Костянтин Войченко жив у нас на квартирі, але особа, зображена на фото, не схожа на Костянтина Войченка»⁷. Чи могла сказати щось інше вірна подруга пересипського пролетаря?

Одночасно зі Старостіним були схоплені С. Максимов і М. Головко-Улазовська. Їх заарештували на Деміївці під час передачі нелегальної літератури на явочні квартири.

Потяглись дні ув'язнення. Допити. Поліцейська справа за № 1755 дедалі розбухала. В опису різних речей, вилучених під час обшуку квартири Старостіна в будинку № 28 на Брест-Литовському шосе, значилося 37 назв друкованих праць. Тут були, зокрема, статті В. І. Леніна «Як міркує т. Плеханов про тактику соціал-демократії?», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», книжка Бебеля «Масовий політичний страйк і соціал-демократія». Ряд видань був присвячений профспілковому рухові в Росії й на Заході. Як профспілкового організатора, Старостіна особливо цікавили такі книжки, як «Міжнародне соціалістичне бюро про тривалість робочого дня» (її випустило видавництво «Вперед»), К. Логіна «Розвиток професійного руху в Німеччині за 10 років (1894—1903)», «Статут Одеського професійного товариства по обробці хімічних речовин» (членом правління цього товариства був П. Старостін). У Старостіна було знайдено також 538 примірників газети «Железнодорожный пролетарий» № 2 за травень 1908 р. і 105 примірників підписних листків для збору пожертвувальників на користь організації Заводського району РСДРП Київського комітету⁸.

Майже півроку тривало слідство у справі групи Старостіна. Високі чини департаменту поліції, Київська та Одеська охоранки безперервно листувались, обмінюючись інформацією. Але ув'язнені трималися мужньо, відкидали всі обвинувачення. Щоб не привертати уваги широкої громадськості й розправитися з підпільниками без розголосу, губернатор наказав провести суд «при зачинених дверях».

І ось 20 січня 1909 р., після всіляких судових зволікань, розпочалося слухання справи Старостіна, Максимова та Головко-Улазовської. Заарештовані звинувачувались у тому, що «вступивши в м. Києві у зграю, яка присвоїла собі найменування

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, охоронне відділення, 1908, спр. 3, ч. 9, арк. 15 зв.

⁶ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 1537, арк. 251, 251 зв.

⁷ Там же, ф. 318, оп. 1, спр. 2023, арк. 63.

⁸ Там же, арк. 34—38.

«Заводський район Київського комітету РСДРП», завідомо поставила за мету своєї діяльності насильне повалення встановленого в державі законами способу правління шляхом скликання установчих зборів, встановлення в Росії демократичної республіки, заміни постійної армії озброєним народом, ліквідації приватної власності на землю... і необхідність збройною силою домагатися здійснення своїх політичних вимог». 28 лютого 1909 р. Київська судова палата винесла вирок. В ньому говорилося: «Петра Іванова Старостіна, 25 років, заслати на поселення в місцевості, для цієї мети призначені; ...Семена Тихонова Максимова, 18 років, і... Марію Федорову Голозко-Улазовську, 20 років, ув'язнити в фортецю строком на 1 рік і 8 місяців кожного»⁹.

Заслання П. І. Старостін відбував у с. Бельському Єнісейської губернії. Восени 1909 р. він утік, ненадовго з'явився в Одесі, потім переїхав до Баку, був заарештований. В грудні 1910 р. Красноярський суд засудив Старостіна до трьох років каторжних робіт в Александрівському каторжному централі. Після звільнення Старостін нелегально жив у м. Черемхове Іркутської губернії, де проводив революційну роботу серед шахтарів. Влітку 1914 р. без дозволу властей Старостін прибув до Іркутська і взяв активну участь у нелегальній діяльності більшовицького «Союзу сибірських робітників». Він згуртовував робітників, організовував страйки. За завданням «Союзу сибірських робітників» розповсюджував більшовицькі видання в різних містах Сибіру. В Красноярську знов був заарештований і просидів рік у тюрмі.

Після розгрому царськими властями «Союзу сибірських робітників» Старостін був одним з організаторів більшовицького «Союзу іркутських робітників». Разом з більшовиками П. Постишевим, С. Лебедєвим та іншими займався організацією нелегальних профспілок, керував їх діяльністю.

Останній раз Старостін був заарештований у листопаді 1916 р. в Іркутську. Звістку про Лютневу революцію зустрів в Александрівській центральній пересильній тюрмі. Вийшовши на волю, брав участь в організації Ради робітничих депутатів в Іркутську. На запрошення Одеської Ради робітничих депутатів наприкінці квітня 1917 р. Старостін приїздить до Одеси. Тут він організовує загони Червоної гвардії, очолює профспілки металістів і моряків, бореться за більшовизацію Рад.

Напередодні січневих боїв за владу Рад в Одесі Старостін був одним з більшовицьких керівників II з'їзду Румчероду (виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області), який відбувся в грудні 1917 р. У 1918 р. керував загонами Червоної гвардії, яка вела бої за владу Рад проти військ так званої Губерніальної ради — одеського філіалу контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Після перемоги Радянської влади Старостіна призначають комісаром праці, а згодом обирають головою Одеського Раднаркому. Робітники Одеси посилають Старостіна делегатом I, а потім і II з'їздів Рад. Його було обрано членом ВЦВК 1-го і 2-го скликань. Життя П. І. Старостіна трагічно обірвалося 3 квітня 1918 р. — його по-зрадницьки вбив анархіст.

М. Л. Бінов

⁹ Там же, спр. 2022, арк. 43 зв.

Огляд джерел та літератури

ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ ФАБРИК І ЗАВОДІВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ*

Створення історії найбільших промислових підприємств — завдання, вирішення якого потребує комплексного, всебічного дослідження діяльності виробничих колективів, їх героїчних трудових буднів, активної участі в суспільно-політичному житті країни.

Було б не правильним зводити історію наших фабрик і заводів, шахт і електростанцій, підприємств транспорту тощо тільки до висвітлення проблеми розвитку виробництва, аналізу чисельності та складу їх колективів, піднесення трудової активності. Ці напрямки дослідження, безперечно, є першорядними і домінують у літературі. Не применшуючи важливості цих питань, треба звернути також увагу на необхідність повнішого розкриття впливу промислових підприємств на весь процес соціально-економічного розвитку країни, в тому числі й регіонів, у межах яких вони знаходяться. Постановка цієї проблеми пояснюється, насамперед, провідною роллю робітничого класу в революційному перетворенні суспільства, будівництві комунізму, на що особливу увагу звернув XXIV з'їзд КПРС.

Всупереч концепціям буржуазних і ревізіоністських істориків, економістів, філософів та соціологів важливо підкреслити, що вплив фабрик і заводів на соціально-економічний розвиток регіонів — проблема, розв'язання якої має протилежні аспекти в капіталістичному і соціалістичному суспільстві.

При капіталізмі існує глибока протилежність між двома основними регіонами — містом і селом. Вона проявляється в експлуатації села містом, у відставанні села в економічному, політичному та культурному розвитку.

Ліквідація протилежності між містом і селом — одне з найважливіших програмних завдань у боротьбі за революційне перетворення суспільства. Велика Жовтнева соціалістична революція, поваливши владу експлуататорів і встановивши диктатуру пролетаріату, націоналізувала промисловість, ліквідувала приватну власність на землю і стала поворотним пунктом у відносинах між містом, заводами і фабриками, з одного боку, та селом — з другого. Вона поклала край експлуатації села містом, ліквідувала їх колишній антагонізм і зробила важливий крок до знищення багатовікової протилежності між ними.

Історичне значення мала зміна самої природи націоналізованих промислових підприємств. На основі соціалістичної власності вони стали підприємствами соціалістичного типу, які ефективно впливають на розвиток усієї країни, зокрема найближчих до їх місцезнаходження районів.

Звичайно, щоб розглянути цю проблему, необхідно спочатку глибоко проаналізувати характерні риси та особливості соціалістичного підприємства, принципи його діяльності. При цьому, очевидно, не слід підходити до цієї проблеми тільки з техніко-економічного боку, хоч важливо висвітлити кваліфіковано такі питання, як впровадження нової техніки, поліпшення організації праці та всього виробництва, використання найновіших досягнень науково-технічної революції, розповіді про ту продукцію, яка випускається підприємством. До числа книжок, де успішно вирішено ці питання, належить «Історія Московського автозавода ім. І. А. Лихачева» (М., 1966), в якій глибоко показано корінну технічну реконструкцію підприємства в роки будівництва соціалізму та зміцнення його технічного оснащення в післявоєнні роки. Вдало підібрані ілюстрації дають змогу наочно уявити продукцію, що випускається заводом.

Дуже важливо при розкритті особливостей функціонування соціалістичних підприємств показати тісну єдність дій адміністрації і всього колективу, керівну роль партійної організації, активну участь профспілкової, комсомольської та інших

* Постановка проблеми та її висвітлення в літературі.

організацій у виробничому процесі, в розвитку творчої ініціативи трудящих, співдружність робітників та інженерно-технічних працівників, гармонійне поєднання інтересів усього заводського колективу тощо.

Аналіз принципів та характерних рис, що лежать в основі діяльності соціалістичних підприємств, стає основою для правильного розуміння їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіонів.

Важливий аспект цієї проблеми — вплив фабрик, заводів, шахт, електростанцій та інших підприємств на розвиток міст, на зміну їх вигляду. На наш погляд, це питання не можна розуміти односторонньо, як іноді робиться, коли проблема розглядається винятково під кутом зору відповідного впливу на містобудування, зміни природних умов тощо.

Не заперечуючи цього впливу, поставлену проблему необхідно розглядати передусім як соціально-економічну.

У ході соціалістичного будівництва в СРСР колективні фабрики і заводи активно впливали на наслідки класової боротьби в містах у перехідний від капіталізму до соціалізму період, дійово втручалися у всі сфери економічного і соціального життя. Вони сприяли розвитку духовної культури, ліквідації неписьменності, розгортанню масово-політичної і культурно-виховної роботи серед трудящих міст.

Уже в роки довоєнних п'ятирічок у СРСР, незважаючи на матеріальні труднощі, розпочалась велика робота, спрямована на впорядкування міст, перебудову побуту, зведення нових житлових будинків, поліпшення транспортної мережі, будівництво шкіл, дошкільних і медичних закладів, спортивних комплексів. Найактивнішу участь у цій справі брали колективні фабрики, заводи, будов. Саме тоді виникли нові, соціалістичні міста.

На сучасному етапі комуністичного будівництва в СРСР спостерігається дальше посилення впливу підприємств на всі сфери міського життя. Шефство промислових підприємств над школами і технікумами, наприклад, допомагає підвищити ефективність навчання, забезпечує правильну організацію трудового виховання. Зміцнюється творчий зв'язок заводів з вузами і науково-дослідними установами. Зростає мережа втузів при найбільших підприємствах. На заводах і фабриках традиційними стали зустрічі робітників з діячами науки, літератури, мистецтва.

Колективи промислових підприємств беруть активну участь у благоустрої міст і робітничих селищ, поліпшенні умов побуту, в заходах щодо охорони природи. Вирішення цих питань передбачено планами соціального розвитку колективів, які тепер є на кожному радянському підприємстві.

Це широке, різноманітне коло питань, пов'язаних із впливом соціалістичних промислових підприємств на місто, умови праці, життя, побуту, підвищення культури, звичайно, знайшло певне висвітлення в літературі. Історик, який досліджує минуле і сучасне промислових підприємств, не проміне відповідних досягнень радянської історичної науки.

Так, щоб кваліфікованіше розкрити проблему культурного будівництва у дослідженнях з історії фабрик і заводів, важливо ознайомитися з загальними працями з історії культурної революції в СРСР (див. праці М. П. Кіма, В. О. Куманьова, А. М. Зака, В. Т. Єрмакова, І. П. Барміна, П. Я. Шалдибіної та ін.). Крім того, є дослідження, спеціально присвячені проблемі «Робітничий клас і культура».

В ряді книг глибоко розкрито вплив промислових підприємств на соціально-економічний розвиток міст і їх благоустрій. В усіх цих працях знайшла яскраве відображення героїчна боротьба робітників Пітера і Москви, Києва і Харкова та інших міст за встановлення Радянської влади. Менш повно, на жаль, розкрита роль заводських колективів у перемозі опору буржуазії та інших ворожих сил у перехідний період від капіталізму до соціалізму. Тут є немало цінного. Так, в «Історії Московського автозавода ім. І. А. Лихачева» зроблено спробу показати вплив робітників на поліпшення діяльності управлінського апарату в цей період, місцевих Рад і т. д. Яскраві факти про подання допомоги з боку колективу московського автозаводу «Динамо» Народному комісаріатові фінансів РРФСР на початку 30-х років наведені у другій книжці історії заводу («Динамо» в годы строительства социализма. История завода. Книга 2, М., 1964).

Значну увагу в більшості праць з історії промислових підприємств приділено їх впливові на зростання культури трудящих. Зрозуміло, постановка такого питання дається пасамперед у зв'язку з аналізом основних напрямків піднесення культурно-технічного рівня робітників, організацією системи підготовки кваліфікованих робітників та інженерно-технічних кадрів. За глибиною висвітлення цих питань виділяються такі книжки: С. Костюченко, І. Хренов, Ю. Федоров. *История Кировского завода (1917—1945)* (М., 1966); «История Ленинградской Государственной ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени обувной фабрики «Скорород» (Л., 1969); «Завод на Усачевке («Каучук»)» (М., 1970) та ін.

Хочеться відзначити в цьому плані і книжку «Горняки Кузбасса» (Новосибирск, 1971), в якій чільне місце займає аналіз цих питань стосовно до сучасного етапу комуністичного будівництва.

Без перебільшення можна сказати, що у зв'язку з бурхливим промисловим будівництвом також інтенсивно розвивалась мережа вузів, технікумів, шкіл. Особливо це проявилось у нових містах та в містах, які підлягали корінній реконструкції за роки Радянської влади. І, як добре показано в ряді праць, створення при заводах вузів та інших навчальних закладів служить для розвитку народної освіти у районі в цілому.

Доброю традицією стає висвітлення в радянській літературі з історії фабрик і заводів питань, пов'язаних з духовним розквітом робітників, залучення їх до літератури та мистецтва. Наші кращі письменники, поети, драматурги, театральні колективи постійно виступають перед робітничими колективами. Так, з книжок «Історія Кировського заводу (1917—1945)», «Ростсельмаш» (Ростов-на-Дону, 1968), «Історія Московського автозавода ім. Й. А. Лихачева» можна дізнатися про зустрічі робітників з О. М. Горьким.

Значне місце в ряді видань — «Імени Владимира Ильича» (М., 1962); «Ростсельмаш», М. Шурыгин. Слово о заводе (Л., 1970); П. Н. Анненков, В. А. Родионов. Рожденный дважды (Харьков, 1971), «Горьковский автомобильный» (М., 1964) — займає висвітлення участі робітників у літературній творчості, різних формах мистецтва. Багато уваги приділено діяльності заводських палаців культури. Важливо й далі розвивати цю тему.

Багато підприємств, як було сказано вище, стали основою побудованих разом з ними соціалістичних міст і селищ. У нашій країні ведеться небачене за своїми масштабами житлове будівництво, змінюється архітектура населених пунктів, заводських будов, поліпшуються житлово-побутові умови трудящих. Значні перспективи щодо цього відкриваються і в дев'ятих п'ятиріччі.

Не можна погодитися з авторами, які, висвітлюючи історію фабрик, заводів, шахт, електростанцій обходять цю тему, не розкривають зростання житлового будівництва, поліпшення культурно-побутових умов життя робітників. Критичні зауваження щодо цього можна висловити, наприклад, на адресу Михайла Шуригіна — автора в цілому цікавої книжки «Слово о заводе», присвяченої Невському машинобудівному заводу ім. В. І. Леніна.

Повніше це питання висвітлено в працях: П. Н. Анненков і В. А. Родионов. Рожденный дважды, «Первенец машиностроения Восточной Сибири» (Иркутск, 1967), А. А. Королев. Ясногорский машиностроительный (Тула, 1971).

І все-таки розкриття цієї проблеми і в названих працях не може повністю задовольнити назрілих вимог. Оперуючи великим фактичним матеріалом, автори рідко вдаються до порівнянь, співставлень, мало подають ілюстративного матеріалу, що допомагає яскравіше показати успіхи в цій галузі. В більшості книг з історії промислових підприємств по суті обходяться питання технічної естетики, мало уваги приділяється узагальненню досвіду боротьби за культуру виробництва. А втім, і тут є винятки. У зв'язку з цим варто звернути увагу на невелику за обсягом, але цікаву брошуру «Прекрасному — заводской пропуск (Повышение культуры производства и охрана природы на Волском цементном заводе «Большевик»)» (Вольск, 1971).

Створення нових і розвиток старих промислових підприємств, будівництво електростанцій тощо впливають на зміну географічного середовища, природних умов. У Радянському Союзі ведеться велика робота щодо їх охорони, і це повинно звернути на себе увагу дослідників, які займаються історією промислових підприємств.

В. І. Ленін надавав великого значення впливові промислових підприємств на розвиток сільськогосподарських районів. «Нехай кожна партійна організація, кожна професійна спілка, кожна фабрика, майстерня... зв'яжуться спеціально з кількома обраними нею волостями для зміцнення союзу з селянами, для допомоги їм, для освічення їх...»¹. Союз робітничого класу і трудящого селянства — політична основа Радянської держави — є вищим принципом, на якому базувався і тепер базується вплив колективів соціалістичних підприємств на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських регіонів. Цей вплив — один з важливих проявів керівної ролі робітничого класу в будівництві соціалізму як найбільш організованого і свідомого класу, послідовного носія комуністичних ідеалів.

Характерною рисою радянської історичної літератури є те, що в ній (як в узагальнюючих працях з історії радянського робітничого класу, так і у виданнях з історії окремих фабрик і заводів) дана проблема подана широко: на фоні всієї боротьби робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалізму висвітлюється вплив заводів і фабрик — цих справжніх bastionів робітничого класу — на розвиток соціалістичної революції в селі, класової боротьби в ньому у перехідний від капіталізму до соціалізму період, допомога робітничих колективів селянству у здійсненні ленінського кооперативного плану, їх діяльність щодо подання і зміцнення матеріально-технічної бази колгоспному ладу, підготовки кадрів для колгоспів і радгоспів і т. д. Особливо багато праць присвячено шефству заводських і фабричних колективів над селом.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 83.

Слід зазначити, що радянські вчені (як спеціалісти з історії індустріалізації, так і дослідники аграрно-селянського питання) приділяють дедалі більшу увагу узагальненню досвіду соціалістичної взаємодопомоги між державними підприємствами і колгоспами, співдружності фабрик і заводів з колгоспами у вирішенні проблеми кадрів. В радянській літературі докладно представлені позитивні підсумки впливу фабрик і заводів на соціалістичні перетворення в сільському господарстві СРСР, дано науковий аналіз його досягнень.

Значний вклад у вирішення цих проблем внесено працями Б. А. Абрамова, П. А. Александрова, М. Л. Богденка, Ф. М. Ваганова, М. А. Вилцана, Л. В. Гентшке, Н. А. Івницького, В. Б. Островського, В. І. Погудіна, В. М. Селунської, В. А. Смишляєва, Н. П. Спектора, С. П. Трапезникова, Г. В. Шарапова, В. П. Шерстобитова та інших авторів.

У працях радянських істориків, економістів, соціологів та представників інших суспільних наук показано все більший вплив соціалістичних промислових підприємств на розвиток сільськогосподарського виробництва — важливої складової частини матеріально-технічної бази соціалізму й комунізму, на дальше зближення робітничого класу і колгоспного селянства, подолання істотної різниці між містом та селом.

Тут важливо вказати на праці радянських істориків, які плідно розробляють цю проблему, що має дуже важливе значення для створення літопису фабрик і заводів. Щодо цього авторам досліджень з історії промислових підприємств стануть в пригоді праці Ю. В. Арутюняна, І. М. Волкова, Т. А. Дмитренка, Ф. А. Гудзенка, І. Є. Зеленина, А. В. Лосєва, Б. П. Ковалевського, В. І. Кузакової, В. І. Куликова, О. І. Семкова, М. А. Сіроштана, А. П. Тюріної, В. М. Цибудька та ін.

Проблема впливу соціалістичних фабрик і заводів на соціально-економічний розвиток сільського господарства, села дістала певне наукове висвітлення в ряді книг з історії заводів і фабрик. Так, у книжці С. Костюченка, І. Хренова, Ю. Федорова «История Кировского завода (1917—1945)» яскраво показано боротьбу робітників-путіловців з куркульським саботажем навесні 1918 р. Автори пишуть про зустрічі путіловців з В. І. Леніним у Москві. Все це доповнюється цікавим нарисом про роль всього загону путіловців і його окремих учасників у вирішенні завдань, поставлених В. І. Леніним. У спеціальному розділі розповідається про путіловців-двадцятитисячників, вміщені окремі фотографії, ілюстрації.

Схвальною оцінки заслуговує відображення цієї проблеми і в «Истории Московского автозавода им. И. А. Лихачева». В ній також ідеться про незабутні зустрічі робітників з В. І. Леніним, під час яких він гостро ставив питання про посилення допомоги з боку робітничого класу біднякам села, про зміни соціально-економічних рис дрібногосподарного сільського господарства. З книжки читач дізнається про шефську допомогу колективу автозаводу селянам Серпуховського і Можайського районів, яка розгорнулася ще у відбудовний період. Чимало уваги приділено також участі амівців у колективізації сільського господарства. Розділ «Автозаводці — новим будовам і сільському господарству» висвітлює роль улавленого колективу в зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства в післявоєнний період.

Цікаве вирішення знайшли ці питання у вже згадуваних книгах «Рожденный дважды» та «Ростсельмаш». Наведені в них висловлювання селян свідчать про велику роль Харківського тракторного заводу і Ростовського заводу сільськогосподарського машинобудування в соціалістичній реконструкції сільського господарства. Привертає увагу і книжка О. Короткевича «Минский вагоноремонтный» (Минск, 1971), в якій розкрито основні напрямки шефства заводу над селами в роки восьмої п'ятирічки.

На жаль, у розкритті поставленої проблеми в літературі з історії фабрик і заводів далеко не все ще гаразд. Часто вона, навіть у кращих працях цього жанру, висвітлюється фрагментарно й ілюстративно, іноді авторам бракує дослідницького підходу. В ряді книжок зовсім не показано ролі колективів промислових підприємств у соціально-економічному перетворенні радянського села.

Недостатньо висвітлено це питання у таких працях, як «Свет над заставой» (М., 1959), присвячений московському заводу «Серп и Молот», «Имени Владимира Ильича». Зовсім не розкрито воно в книжці «Первенец тяжелого машиностроения Восточной Сибири», присвяченій заводу важкого машинобудування ім. В. В. Куйбишева. Серйозні недоліки є і в книжці про Невський машинобудівний завод ім. Леніна «Слово о заводе».

Безперечно, дальше узагальнення досвіду колективів промислових підприємств щодо подання допомоги колгоспному селянству, зміцнення співдружності з ним має велике значення для комуністичного будівництва і, природно, повинно знайти гідне відображення в літературі.

Глибоке і яскраве висвітлення в літературі з історії фабрик і заводів впливу наших соціалістичних підприємств на соціально-економічний розвиток регіонів — одна з важливих завдань, що впливає з історичних рішень XXIV з'їзду КПРС.

Ю. В. Воскресенський

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

БРАТЕРСЬКИЙ СОЮЗ НАРОДІВ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР УТВОРЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК*,

вид-во «Вища школа»,
К., 1972, 275 с.

В історії Радянської держави за своїм політичним значенням і соціально-економічними наслідками видатне місце займає утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ця історична подія — переконлива перемога ідей пролетарського інтернаціоналізму, плідотворний результат здійснення ленінської національної політики Комуністичної партії.

Готуючись гідно відзначити піввікову історію Союзу РСР, історики України видали наукові праці, провели науково-теоретичні конференції. Певним вкладом у наукову розробку історії діяльності Комуністичної партії щодо здійснення ленінської національної політики, утворення і успішного розвитку СРСР є рецензована монографія. У ній колектив авторів¹ висвітлює керівну роль Комуністичної партії в утворенні СРСР. Книжка написана на основі широкого використання теоретичної спадщини класиків марксизму і передусім праць В. І. Леніна, документів КПРС і Радянської держави. Треба відзначити, що в цій праці використані нові ленінські документи, вперше опубліковані в Повному зібранні творів В. І. Леніна.

У монографії показується роль Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті народів нашої країни, керівна роль Комуністичної партії в організації взаємодопомоги народів СРСР у побудові

її зміцненні соціалізму, в організації захисту багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, дружби і взаємодопомоги радянських республік у відбудові й дальшому розвитку народного господарства СРСР в післявоєнні роки, а також в організації співробітництва республік у період комуністичного будівництва.

З'ясовуючи джерела перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та її значення для народів Радянської країни, автори відзначають велику роль В. І. Леніна в підготовці й проведенні революції, його теоретичну і практичну діяльність у розв'язанні національного питання.

Особливого значення В. І. Ленін надавав визвольному рухові на Україні, і це важливе питання знайшло відображення у монографії. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, — писав В. І. Ленін, — без такої єдності про неї не може бути й мови»². Автори книги дають глибокий аналіз допомоги, яку подали російські робітники українським у боротьбі за встановлення Радянської влади, за здійснення братерського союзу трудящих Росії та України.

Великого значення автори надають показові ролі Комуністичної партії у створенні СРСР. У відповідному розділі розповідається про втілення ідей В. І. Леніна щодо федеративного (союзного) устрою вже в ході Жовтневої революції. Автори відзначають, що Радянська Україна була однією з перших республік, яка підтримала ленінську ідею воєнно-політичного союзу, що проклав шлях до утворення СРСР і дальшого розвитку взаємозв'язків в умовах мирного часу. Прагнення народів до об'єднання в єдину союзну державу було відбито у рішеннях республіканських з'їздів Рад. У книзі висвітлено досвід боротьби В. І. Леніна і Комуністичної партії проти буржуазного націоналізму, що має зараз виключне значення для багатьох країн і народів світу, які стали на шлях створення нового, соціалістичного життя.

Марксисти-ленінці завжди розглядають національне питання як складову частину пролетарської визвольної боротьби за

* За редакцією доктора історичних наук М. З. Данилюка.

¹ Монографію підготували: заслужений діяч науки УРСР, д-р іст. наук, проф. Бородин О. А., канд. іст. наук, доц. Бортнічук М. Т., д-р іст. наук Данилюк М. З., кандидати іст. наук, доценти Курас І. Ф., Марченко В. І., Серішев Я. М., Сільченко З. О., Сульженко В. К., Тараненко В. М., Шевчук В. П., Язвінський М. Г., канд. іст. наук Салабай В. Ф.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 125.

створення соціалістичного суспільства. Отже, цілком правильно автори показують, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції створила об'єктивні умови для розв'язання національного питання в країні, стала корінним поворотом в історичній долі народів нашої країни. На основі документальних джерел на сторінках книги розкрито, що всім радянським республікам було властиве природне прагнення до федеративного об'єднання. Ставши на шлях побудови соціалізму, вони дедалі тісніше згуртовувалися навколо РСФРР, яка була свого роду прообразом Союзу РСР.

У книзі наголошується, що ленінську національну політику Комуністична партія проводила в життя в боротьбі з різними ворогами дружби народів — з націоналістами, трюккістами, великодержавними шовіністами.

Велику увагу приділяють автори розкриттю теоретичної і практичної діяльності за здійснення ленінської національної політики, на всіх етапах боротьби за перемогу нового суспільства. Вони показують, що Комуністична партія, ставши правлячою партією в суспільстві, в умовах соціалістичного будівництва далі розвинула ленінську програму з національного питання, обгрунтовала шляхи ліквідації фактичної нерівності націй і народностей країни, вказала шлях налагодження принципово нових відносин між численними націями і народностями в усіх сферах суспільного життя. Керуючись ленінськими настановами, партія виробила форми державного об'єднання народів.

Багато цікавого теоретичного і фактичного матеріалу вміщено в розділах монографії, де розкривається діяльність Комуністичної партії щодо здійснення ленінського плану побудови соціалізму, його складових частин — індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурного будівництва.

Успіхи, досягнуті в соціалістичному будівництві, великі соціально-політичні й економічні перетворення сприяли зміцненню морально-політичної єдності радянського народу, стали основою оборонної могутності Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни. Завдяки дружбі народів, ленінській національній політиці, яке переконливо показано в книзі, КПРС зуміла забезпечити побудову розвинутого соціалістичного суспільства.

Авторами подано змістовний матеріал про діяльність партії в роки Великої Вітчизняної війни, показано її роль в мобілізації сил і засобів країни для відсічі фашистської агресії, в організації перелому в ході війни і в співробітництві всіх радянських народів для розгрому ворога.

Послідовно розкривається діяльність Комуністичної партії, взаємодопомога й дружба радянських народів у роки післявоєнної відбудови й розвитку народного господарства СРСР. Аналізується цінний ма-

теріал і про розвиток науки, як продуктивної сили суспільства, співдружність радянських вчених з виробничими колективами. На яскравих прикладах автори показують зростання і зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків як в цілому по СРСР, так і по окремих республіках та областях, завершення створення соціалістичного суспільства.

На основі глибоких і всебічних соціально-політичних змін за роки будівництва соціалізму і комунізму в СРСР виникла нова історична спільність людей — радянський народ.

У монографії звертається особлива увага на організуючу, керівну й виховну роботу Комуністичної партії, яка своєю невтомною і багатогранною діяльністю вміло поєднує інтереси держави і народу, координує потреби всіх класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни. Змістовно висвітлено її роль в міжнародному масштабі.

Значний інтерес являє розділ монографії, де йдеться про дальший розвиток і зміцнення братерства й дружби народів у період будівництва комунізму. На великому фактичному матеріалі розкривається діяльність КПРС щодо здійснення економічного співробітництва радянських республік, дальшого розвитку і взаємозбагачення національних культур народів СРСР, зміцнення Радянської багатонаціональної соціалістичної держави.

Спільний взаємозв'язаний розвиток соціалістичних республік сприяє ефективному зростанню економіки кожної з них. Партія постійно враховує і глибоко аналізує інтереси республік і всієї країни, добивається їх погодження, не допускає ні недооцінки специфічних умов республік, ні найменшого прояву місництва. Відбувається дальший розвиток та взаємозбагачення соціалістичних культур національних республік. У праці показано, що виконання історичних рішень XXIV з'їзду КПРС сприяє дальшому зближенню всіх націй і народностей країни.

Хоч монографія «Братерський союз народів» написана на належному ідейно-теоретичному і політичному рівні, однак зміст її б виграв, якби автори подали історіографію проблеми.

Книжка виграла б, якби автори побудували її тематично, збагативши новими й цікавими фактами. Взагалі матеріал можна було подати у більш популярній формі, ґрунтовніше показати всі прояви комуністичного ставлення до праці. Глибшого розкриття потребує ідеологічна робота комуністів у масах. У монографії трапляються повтори, стилістичні огріхи.

У цілому ж монографія є вкладом у радянську історіографію, принесе користь науковим працівникам, лекторам, пропагандистам, викладачам вузів і студентам.

О. С. Кудлай,
Б. П. Борцов

Б. П. КОВАЛЕВСКИЙ.
УКРЕПЛЕНИЕ СОЮЗА
РАБОЧЕГО КЛАССА
И КОЛХОЗНОГО КРЕСТЬЯНСТВА
В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА
КОММУНИЗМА. 1959—1970 ГГ.

(На материалах Украинской ССР),
изд-во «Наукова думка», К., 1972, 324 с.

Союз робітничого класу і селянства — одна з об'єктивних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, важлива умова пайглибших соціально-політичних та економічних перетворень, вирішальна революційна сила у будівництві соціалізму й комунізму. В. І. Ленін вважав цей союз важливою умовою соціалістичної революції, головною запорукою перемог в ній пролетаріату та успіхів радянського народу у будівництві нового суспільства. Він визначив шляхи створення цього союзу і показав, що його основою є політика Комуністичної партії, заснована на теорії марксизму-ленінізму.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна, Комуністична партія в ході будівництва нового суспільства — індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, проведення культурної революції, в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнного періоду — забезпечила даліше зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Завдяки цьому радянський народ здійснив докорінні соціально-політичні перетворення в країні, побудував розвинуте соціалістичне суспільство, що привело до зміни обличчя і складу як робітничого класу, так і селянства, наповнило новим змістом їх братерський союз — основу радянського суспільного ладу.

«Політична основа нашого суспільства, — говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — це союз робітничого класу і селянства. Політика партії, її практичні заходи по піднесенню як промисловості, так і сільського господарства привели до дальшого зміцнення цього великого союзу»¹.

Вивчення різних аспектів виникнення і розвитку союзу робітничого класу й селянства на всіх етапах революційної боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, за побудову соціалізму й комунізму було і залишається важливим завданням суспільствознавців. Цій проблемі в цілому присвячено чимало досліджень, але багато окремих її питань вивчено ще не повністю, а деякі з них взагалі не розроблені. Передусім це стосується узагальнення процесу зміцнення і розвитку союзу робітничого класу й колгоспного селянства в розвинутому соціалістичному суспільстві.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 84.

Грунтовна праця Б. П. Ковалевського, присвячена зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період будівництва комунізму, значною мірою збагачує радянську історіографію цієї проблеми.

Праця написана на матеріалах УРСР, але її висновки не обмежуються рамками республіки. Місцевим матеріалом автор лише ілюструє загальні процеси, що відбуваються в радянському суспільстві. При дослідженні проблеми він розглядає економіку України як складову частину єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

Актуальність, політичну і практичну цінність рецензованої праці добре обгрунтував сам автор: «Глибоко наукові знання реальної соціалістичної дійсності необхідні насамперед для визначення перспектив розвитку нашої країни. Тільки на їх основі можна виробити науково обгрунтовану політику партії, реальні народногосподарські плани, розкрити закономірності переходу від соціалізму до комунізму» (стор. 9).

В основу книги покладено праці основоположників наукового комунізму, В. І. Леніна, рішення з'їздів партії (насамперед XXIV з'їзду КПРС) та пленумів ЦК КПРС, теоретичних партійних документів останніх років, зокрема, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Всебічно використано також матеріали з'їздів КП України та постанови пленумів її Центрального Комітету. Все це забезпечило високий теоретичний рівень монографії, написаної на багатій джерельній основі. У ній широко використані документи партійних архівів, значна частина яких вперше введена до наукового обігу, матеріали статистичних щорічників, періодичної преси тощо.

Праця складається із вступу, чотирьох розділів та закінчення. На початку дослідження автор висвітлює боротьбу робітничого класу за зміцнення економічного союзу з колгоспним селянством. Численні приклади переконливо свідчать про зростання трудової активності робітничого класу — найважливішої умови зміцнення його союзу з селянством та всебічної допомоги міста селу в боротьбі за даліше піднесення сільського господарства, розвиток і зміцнення колгоспного ладу. Значний фактичний матеріал підтверджує висновки автора про зростання ролі машинобудівників у прискоренні технічного прогресу в сільському господарстві. Він висвітлює велику допомогу трудящих міста у завершенні суцільної електрифікації села, інтенсифікації колгоспного виробництва шляхом його хімізації та меліорації земель і т. д.

Без цієї постійної допомоги, робить висновок автор, колгоспне селянство не змогло б підняти продуктивні сили соціаліс-

тичного сільського господарства на новий, вищий ступінь. На багатьох прикладах дослідник доводить, що допомога робітничого класу колгоспному селянству технікою, кадрами, багатим досвідом ведення великого соціалістичного виробництва була і є важливою умовою зміцнення та розвитку виробничих зв'язків між робітничим класом і колгоспним селянством, запорукою дальшого розвитку продуктивних сил села, вирішення аграрної програми партії на сучасному етапі. Всі ці питання розглянуто у тісному зв'язку з науково-технічною революцією, роль якої у дальшому зміцненні союзу робітників та селян автор висвітлює досить детально.

Важливе місце у монографії займає вивчення боротьби колгоспного селянства за збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, за виконання своїх обов'язків перед Радянською державою. У другому розділі — «Зміцнення союзу робітників і селян на основі розвитку колгоспного ладу» — теоретично обгрунтовано, що однією з основних умов зміцнення союзу робітників і селян є всебічний розвиток сільського господарства. Значну увагу приділено дослідженню питань удосконалення економічних відносин між державою і колгоспами.

У праці розглянуто і проаналізовано заходи Комуністичної партії та Радянського уряду щодо поліпшення керівництва сільським господарством, добору, розстановки і виховання колгоспних кадрів, підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва, розгортання їх творчої активності та ініціативи у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції.

Проаналізувавши успіхи, досягнуті у розвитку колгоспного ладу, дослідник переконливо доводить, що зміцнення союзу двох дружніх класів соціалістичного суспільства — важлива умова створення матеріально-технічної бази комунізму.

Особливістю рецензованої монографії є й те, що, на відміну від ряду попередніх праць, які обмежують проблему розглядом економічного і технічного співробітництва трудящих міста і села, Б. П. Ковалевський приділяє велику увагу дальшому зміцненню політичних основ союзу робітничого класу й селянства (розділ III). Він вивчає ці питання у зв'язку з вирішенням усіх проблем комуністичного будівництва. У монографії розглянуто ряд важливих теоретичних і практичних питань, зокрема, зростання ролі КППРС у зміцненні союзу робітників і селян в умовах загальнопародної держави, підвищення ролі Рад, громадських організацій, які значно поліпили свою діяльність у розвинутому соціалістичному суспільстві, по-

силення ролі колгоспів у зміцненні союзу робітників і селян.

Важливе місце в праці приділяється подоланню культурно-побутових відмінностей між містом і селом (розділ IV). Поряд з загальнотеоретичними проблемами, висвітлюються також питання вирівнювання рівня матеріального добробуту трудящих міста і села, зближення їх загальноосвітньої та професійної підготовки, зростання культури, комуністичної свідомості. На конкретному матеріалі автор розглядає процеси формування нової людини і зміцнення ідейної єдності радянського суспільства, наводить цікаві факти, які висвітлюють повсякденну діяльність партійних і громадських організацій щодо практичного вирішення цих завдань. Узагальнення і висновки, до яких прийшов автор у процесі свого дослідження, безумовно, заслуговують на увагу.

У праці Б. П. Ковалевського дається не лише характеристика нового етапу в історії розвитку союзу робітничого класу й колгоспного селянства, а й розкрито закономірності, проаналізовано шляхи його дальшого розвитку. В процесі дослідження розглядаються не лише позитивні риси розвитку нашого суспільства, а й розкриваються суб'єктивні та об'єктивні причини негативних явищ, всебічно аналізуються заходи КППРС щодо їх подолання та усунення. Читач з інтересом ознайомиться з рядом складених автором на основі конкретних документів таблиць, які глибше ілюструють висновки автора (стор. 40, 61, 69, 136, 142 тощо).

Монографія не позбавлена й окремих недоліків. У перших розділах вона дещо переважана фактичним матеріалом. Деякі теоретичні положення не завжди підтверджуються достатньою кількістю прикладів. Трапляються окремі повторення у теоретичних висновках і узагальненнях, окремі формулювання не зовсім чіткі (стор. 3, 7, 35). Нарешті, у такій фундаментальній праці слід було б дати хоч би коротку історіографію проблеми.

Зазначені недоліки не знижують загальною високої оцінки дослідження Б. П. Ковалевського, у якому на конкретному, ретельно відібраному і глибоко проаналізованому історичному матеріалі розкрита велика науково-теоретична і політична проблема.

За глибиною і всебічністю висвітлення підсумків та перспектив дальшого розвитку і зміцнення союзу робітників і селян на сучасному етапі комуністичного будівництва праця займе належне місце в радянській історіографії.

А. Ф. Вовчик,
В. П. Столяренко

О. І. РУСИН.
РОЗВИТОК І ЗМІЦНЕННЯ
РАДЯНСЬКО-УГОРСЬКОГО
ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
(1945—1969 рр.),

Видавництво Львівського університету,
1970, 204 с.

Вивчення процесу становлення й розвитку відносин нового типу між соціалістичними країнами, що склалися після 1945 р., допомагає розкрити закономірності становлення світової соціалістичної системи, сприяє боротьбі проти буржуазної ідеології, антикомунізму.

В рецензованій монографії досліджується питання розвитку і зміцнення зв'язків між Радянським Союзом і Угорською Народною Республікою. Праця О. Русин складається із вступу, п'яти розділів і висновку.

В розділі «З історії радянсько-угорських відносин» аналізуються зв'язки російського, українського та інших народів СРСР з угорцями від найдавніших часів до визволення Угорщини Радянською Армією з-під гніту фашизму. Про встановлення й розвиток добросусідських відносин між слов'янськими і угорськими племенами згадується у найдавніших письмових пам'ятках.

Але особливо яскраво дружба між народами Росії та Угорщини проявилася після перемоги Великого Жовтня. Коли в Угорщині влада перейшла до рук трудящих, В. І. Ленін першим телеграфував голові уряду Угорської Радянської Республіки Белі Куну: «Щирий привіт пролетарському уряду Угорської Радянської Республіки і особливо т. Бела Куну...»

Величезним проявом братерської, щирої дружби радянського народу було визволення угорської території від фашистів героїчною Радянською Армією. В Угорщині виникли необхідні соціально-економічні умови для встановлення, розвитку й зміцнення зв'язків між двома братніми країнами. Аналізові цього процесу і присвячено другий розділ монографії, в якому показано історичний характер міжнародного поділу праці, суттєву відмінність між соціалістичним і капіталістичним поділом праці. На конкретних прикладах радянсько-угорського співробітництва доведено, що характер міжнародного поділу праці залежить не від природно-географічних, а від суспільно-політичних умов. Тут же аналізуються основні форми й напрямки економічного співробітництва між соціалістичними країнами.

В розділі «Економічне співробітництво Радянського Союзу з Угорською Народною Республікою в 1945—1969 рр.» на багатому фактичному матеріалі показано, як встановлювалося, розвивалося і зміцнювалося співробітництво між СРСР та народною Угорщиною. Укладення Договору

про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Угорською Народною Республікою, який вступив у дію 22 квітня 1948 р., було важливою міжнародною подією. Заснований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, Договір поклав початок якісно новому етапу в радянсько-угорських відносинах. Значними віхами у цьому процесі були вступ обох країн до Ради Економічної Взаємодопомоги й Організації Варшавського Договору, а також утворення Міжурядової радянсько-угорської комісії по економічному й науково-технічному співробітництву, яке з кожним роком розвивається і зміцнюється на базі міжнародного соціалістичного поділу праці, соціалістичної інтеграції.

Дальше поглиблення радянсько-угорського співробітництва аналізується в розділі «Розвиток і зміцнення економічного співробітництва між підприємствами, науково-дослідними інститутами та навчальними закладами СРСР і УНР». Міжнародний соціалістичний поділ праці, розвиток соціалістичної інтеграції сприяють дальшому удосконаленню традиційних і нових форм співробітництва між країнами. Широкого значення набули безпосередні зв'язки між міністерствами, містами, областями, населеними пунктами, підприємствами й установами СРСР і Угорщини. В результаті такого співробітництва прискорюється процес кооперації у вирішенні важливих завдань господарського і культурного будівництва. Це проілюстровано на прикладі безпосереднього співробітництва між угорським підприємством «ГАНЦ» і радянським «Електросила», Львівської та Бараньської (УНР), Закарпатської та Сабоч-Сатмарської (УНР) областей.

Колишня аграрно-промислова Угорщина, яку до встановлення там народної влади називали країною «грюх мільйонів жебраків», перетворилася в країну з багатогалузевою промисловістю, високорозвинутим сільським господарством. І в цьому важлива роль належить її співробітництву з Радянським Союзом. Успіхи радянського народу в побудові розвинутого соціалістичного суспільства, будівництві матеріально-технічної бази комунізму тісно зв'язані із співробітництвом країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Висвітленню цих питань і присвячений розділ «Значення угорсько-радянського економічного співробітництва для Угорщини та СРСР», в якому на багатому матеріалі показано вирішальне значення радянсько-угорського співробітництва в успіхах будівництва соціалізму в УНР. Уже в 1969 р. довоєнний рівень промислового виробництва Угорщини перевищено у 8 разів. Провідною стала важка промисловість, а частка енергетичної, машинобудівної та хімічної її галузей у 1969 р. становила 44,7%. Невпізнаним стало сільськогосподарське виробництво, яке на соціалістичному шляху швидко зростає.

Докорінно змінилися добробут і культурне життя населення Угорщини.

Монографія «Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва (1945—1969 рр.)» написана на багатому джерельному матеріалі, зібраному автором як у нашій країні, так і в Угорській Народній Республіці. Все це дозволяє дослідникові зробити ряд правильних висновків щодо оцінки розвитку співробітництва між двома братніми країнами.

Разом з тим наукова праця О. І. Русина не позбавлена й окремих недоліків. В книзі багато загального матеріалу. Історик основну увагу приділяє торговельним відносинам між СРСР і УНР, що є лише частинною економічного співробітництва. В IV розділі на стор. 132 автор стверджує, що безпосередні економічні зв'язки між підприємствами, науково-дослідними та проєктно-конструкторськими установами «здійснюються на принципах демократичного централізму і пролетарського ін-

тернаціоналізму». З таким формулюванням, звичайно, не можна погодитися. Насправді це співробітництво здійснюється на принципах інтернаціоналізму і демократизму.

На стор. 16 у першому розділі науковець пише, що «в роки першої світової війни Угорщина перебувала з Італією в одному воєнно-політичному таборі». На початку війни це так і було, але відомо, що в травні 1915 р. Італія виступила проти Центральних держав.

У монографії зустрічаються також невірно написані прізвища, назви міст тощо.

Проте в цілому праця О. І. Русина стане в нагоді всім, хто працює над проблемами розвитку і зміцнення співробітництва соціалістичних країн, зокрема над проблемами радянсько-угорського співробітництва, й внесе певний вклад у радянську історіографію.

Б. І. Лукач

**Н. М. ЯКУПОВ.
ПАРТИЯ БОЛЬШЕВИКОВ
В БОРЬБЕ ЗА АРМИЮ
В ПЕРИОД ДВОЕВЛАСТИЯ,**

*Издательство Киевского университета,
К., 1972, 214 с.*

За останній час посилюлась увага українських істориків до вивчення загальносоюзних проблем. Свідченням цього є і рецензована монографія. В ній, на основі широкого кола джерел, досліджується діяльність більшовиків у військах Петроградського, Двінського, Мінського, Київського і Одеського військових округів напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції та в період двоєвладдя. Виділення саме цих округів для дослідження цілком обгрунтовано. В них, як прифронтових округах, була зосереджена значна кількість військ, тут були найчисленніші військові гарнізони у містах, розташовувалось багато запасних полків, госпіталів, звідки солдати йшли знову на фронт. Тому від рівня політичної роботи більшовиків серед солдатів прифронтових округів значною мірою залежали настрої й рівень політичної свідомості солдатів, що знаходилися безпосередньо на фронті. До того ж наявність у містах численних гарнізонів створювала більшовикам надзвичайно сприятливі умови для посилення через армію впливу на селянські маси, оскільки більшість солдатів була з селян. Отже, діяльність більшовиків у цьому напрямку сприяла зміцненню союзу робітничого класу з селянством, насамперед найбільш, що було передумовою успішного переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Обмеживши дослідження хронологічними рамками періоду мирного розвитку ре-

волюції, автор зміг докладніше, ніж це зроблено в монографіях попередніх дослідників¹, висвітлити діяльність більшовиків серед військ прифронтових округів. На відміну від інших авторів, Н. М. Якупов узяв за основу книги не територіальний, а тематичний принцип викладу матеріалу. Це дозволило йому досить ґрунтовно висвітлити економічне і воєнно-політичне становище у прифронтових районах, розстановку класових сил в армії. Варто зауважити лише, що, при аналізі всіх цих питань, автор іноді виходить за рамки прифронтових округів. Але цей відступ від теми книги важко назвати недоліком, адже для всієї армії характерні були процеси, що більш активно розгорталися на фронті та в прифронтових округах.

Цікавими є розділи, присвячені аналізу становища в місцевих загальнопролетарських і військово-партійних організаціях, а також практичній діяльності військових організацій РСДРП(б). На прикладі роботи військових організацій партії автор розкрив наполегливу діяльність більшовиків щодо створення союзу робітничого класу з селянством, єднання робітників і солдатів у спільній боротьбі за перемогу соціалістичної революції. На жаль, за обсягом ці розділи невеликі.

Автор робить цікаві узагальнення і підрахунки, що дають лапоче уявлення про кількісний склад військових більшовицьких організацій, масштаби їх практичної роботи. Так, Н. М. Якупов установив, що в період мирного розвитку революції в Радах робітничих і солдатських депутатів, розташованих на території прифронтових

¹ П. Голуб. *Партия, армия и революция*, М., 1967; Х. И. Муратов. *Революционное движение в русской армии в 1917 г.*, М., 1958.

округів, було понад тисячу депутатів більшовиків (стор. 138). В цих районах діяло 24 гарнізонні та районні військові організації, понад 170 організацій було безпосередньо у військових частинах. Вони об'єднували майже 13 тис. членів партії (стор. 188). Доцільно було б підкріпити ці узагальнення документально обґрунтованими списками організацій, які можна було вмістити у додатку до книги. До речі, щодо військових організацій РСДРП(б) така робота не проводилася жодним дослідником, і вона з вдячністю була б прийнята всіма, хто вивчає проблеми історії Жовтневої революції.

Книжка завершується розділом «Зростання впливу більшовиків на армію», в якому вдало використані маловідомі архівні матеріали про зростання революційних настроїв серед солдатів, братання на фронтах. Наводяться дані, що навіть командування змушено було визнати успіх більшовицької пропаганди та агітації. Щоправда, архівні фонди ЦДВІА СРСР тут можна було використати повніше, враховуючи, що значна кількість їх ще не введена в науковий обіг. Наприкінці розділу не варто було вмішувати розповіді про липневі події, оскільки автор у назві та передмові до книги зробив застереження про те, що він обмежується хронологічними рамками періоду двовладдя.

Змістовна монографія Н. М. Якупова не позбавлена й окремих невірних тверджень. Не можна говорити про Центральну раду часів мирного розвитку революції, як про один з центрів всеросійської контрреволюції (стор. 70). Рада ще на початку своєї діяльності виступала як контрреволюційна буржуазна організація, а одним з центрів всеросійської контрреволюції вона стала тільки після скинення Тимчасового уряду, перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

* * *

Вивчення досвіду боротьби більшовицької партії за завоювання трудящих мас, зокрема солдатів, на сторону соціалістичної революції у специфічних умовах двовладдя продовжує привертати увагу багатьох радянських і зарубіжних істориків. У зв'язку з цим книжка Н. М. Якупова становить певний вклад у радянську історіографію періоду підготовки Великого Жовтня. За основу дослідження автор узяв обширний район дислокації армійських частин — від Балтійського до Чорного моря.

Книжка написана на великому фактичному матеріалі, в ній широко використані праці класиків марксизму-ленізму, партійні документи та архівні джерела. Виходячи з марксистської методології, автор висвітлює об'єктивні та суб'єктивні передумови переходу армії на бік народу. З інтересом читаються сторінки, присвячені діяльності В. І. Леніна, розв'язку революційної боротьби в армії.

У Конотопі та Білій Церкві існували після Лютневої буржуазно-демократичної революції не більшовицькі групи в складі об'єднаних соціал-демократичних організацій, як твердить автор (стор. 88), а самостійні більшовицькі організації. В Конотопі вона утворилася відразу ж після скинення самодержавства на базі гуртка «правдистів», що діяв ще до революції в умовах підпілля; у Білій Церкві більшовицька ініціативна група щодо створення самостійної більшовицької організації виникла після виходу більшовиків з підпілля².

В ряді випадків допущені помилки у прізвищах, ініціалах активних працівників більшовицьких організацій. Переплутано, зокрема, прізвище О. Б. Горвіція (стор. 158), ініціали В. М. Довнар-Запольського (стор. 157), Ф. П. Судика (стор. 161).

Незважаючи на окремі упущення, книга в цілому справляє добре враження залученням нових фактів, послідовністю у викладі матеріалу, обґрунтованістю висновків. Її з інтересом читають як фахівці, так і всі, хто цікавиться героїчними сторінками історії боротьби партії більшовиків за втілення в життя ленінського плану соціалістичної революції.

Б. І. Корольов

² Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 197, 203; 1917—1920 гг. на Белоцерквинщині (Факти і документи), 1927, стор. 10; Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, Суми, 1958, стор. 37.

У монографії розкрита розстановка класових сил у країні й армії, показана напружена боротьба між усіма класами і партіями Росії за вплив на війська. Із знанням справи автор розглянув тактичні прийоми, форми і методи, що їх застосовували у цій боротьбі кадети, в особі яких перед більшовицькою партією стояв досвідчений і небезпечний противник. Велику трудність у завоюванні більшовиками армії становило й те, що буржуазія користувалася підтримкою дрібнобуржуазних партій. Конкретні факти, наведені в праці, розкривають угодство есерів і меншовиків, їх згубну роль в армії; показано також антинародну діяльність інших дрібнобуржуазних, буржуазно-націоналістичних партій та анархістів. Все це переконливо свідчить про надзвичайну складність обстановки, в якій більшовики вели свою роботу.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції РСДРП(б) уперше дістала

змогу вести відкриту революційну пропаганду у військах. Уже в ході Лютневої революції і в перші дні після неї партія розгорнула велику організаторську роботу серед військ щодо створення там партійних організацій. До VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) партія налічувала близько 80 тис. членів, майже половина їх входила, за даними автора, до складу партійних організацій прифронтових губерній. Тільки в районі, на який поширював сферу свого впливу Петроградський військовий округ, було 30 560 більшовиків. На території Двінського військового округу їх налічувалося близько 3 тис., партійні організації району Київського військового округу об'єднували понад 4 тис. членів партії, Одеського — 3 800 (стор. 88—89). Ці підрахунки зроблено вперше, і вони становлять науковий інтерес.

Значне місце в книжці займає висвітлення ролі армійських більшовицьких організацій у боротьбі за війська. В. І. Ленін надавав виключно важливого значення утворення парторганізацій в армії і особисто керував діяльністю ЦК РСДРП(б) у вирішенні цього питання.

Перша більшовицька організація в армії була створена при Петроградському комітеті РСДРП(б) у березні 1917 р. Вона розгорнула енергійну діяльність серед солдатів Петрограда, фронту й тилівих гарнізонів. Наприкінці квітня 1917 р. ця парторганізація налічувала 6 тис. членів.

Важливим політичним центром тилу Південно-Західного фронту був Київ, де зосереджувалась велика кількість військ і містився штаб Київського військового округу. Автор показав, яку багатогранну роботу проводив Київський комітет РСДРП(б) в частинях гарнізону. Були створені Військова організація при міському комітеті РСДРП(б) і більшовицькі осередки у військових частинах. Наприклад, у червні 1917 р. в більшовицькій організації 3-го авіаційного парку Київського гарнізону було близько 600 чол., а в середині липня — понад 1 тис. (стор. 158). Питання партійної роботи у військах систематично обговорювалися на засіданнях Київського комітету РСДРП(б).

Всі ці приклади надають особливо переконливого звучання словам автора про

те, що «жодна політична партія Росії не зуміла розгорнути такої енергійної організаторської діяльності, як партія більшовиків» (стор. 168).

Одним з напрямків роботи нашої партії в період двовладдя була боротьба за демократизацію армії. Уперше в історії класового суспільства солдатські маси завоювали право створювати свої виборчі органи — солдатські комітети і Ради солдатських депутатів. Сотні тисяч солдатів, що увійшли до складу цих органів, включились у політичне життя країни. В перші місяці після Лютневої революції у солдатських комітетах і Радах панувало застосування есерів і мєншовиків, проти яких більшовикам довелося вести уперту боротьбу. Н. М. Якупов показав, як зазнала краху спроба буржуазії ізолювати солдатські маси від пролетаріату. Об'єднання Рад солдатських депутатів з Радами робітничих депутатів стало великим успіхом більшовицької партії у завойованні солдатів на бік революції, посилило вплив пролетаріату на армію.

Рецензована книжка — серйозне наукове дослідження. Багато питань у ній поставлено по-новому (наприклад, питання про соціальний і національний склад армії, про долю робітників серед солдатів і т. д.). Автор справедливо зазначає, що «солдатські маси всіх національностей у боротьбі за мир, за демократію і за вирішення соціальних проблем згуртовувалися навколо революційних російських солдатів» (стор. 48). Методологічно вірним є підхід дослідника до вивчення революційного руху в армії, названо активних його учасників, показано керівну роль пролетаріату та його партії.

Однак у праці варто було б зробити детальний аналіз діяльності більшовиків у армійських земляцтвах, через яких партія безпосередньо впливала на солдатські маси. Монографія виграла б, якби автор повніше висвітлив боротьбу більшовицької партії проти буржуазних націоналістів у армії.

Незважаючи на ці недоліки, рецензована праця становить інтерес не тільки для спеціалістів-істориків, але й для широкого кола читачів.

С. А. Вольський

НАРОДНИЧЕСТВО В РАБОТАХ СОВЕТСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ За 1953—1970 гг.

Указатель литературы, М., 1971, 232 с.

Протягом останніх двох десятиріч радянські історики, філософи, економісти, літературознавці чимало попрацювали над проблемою народництва. І хоч цілий ряд аспектів та питань, пов'язаних з цією про-

блемою, й понині знаходяться в стані вивчення та уточнення, а деякі теоретичні положення залишаються дискусійними, все ж успіхи, досягнуті на цій діяльній суспільних наук, є досить вагомими¹.

¹ Аналіз цих досягнень див., зокрема, в таких історіографічних працях: С. С. Волк, С. Б. Михайлова. Советская историография революционного народничества 70-х — начала 80-х годов XIX века.—

Про розмах дослідницької роботи, що ведеться в нашій країні у галузі народництва, яскраво свідчить рецензована бібліографічна праця, видана Інститутом історії СРСР АН СРСР у 1972 р. (на титульний сторінці випуск книги позначено 1971 р.) *.

У покажчик включено 1608 назв монографій, статей, публікацій документів, авторефератів дисертацій тощо, які відображають історію демократичного руху в пореформеній Російській державі, в тому числі на Україні. Зокрема, тут подано чимало назв праць українських радянських учених М. П. Рудька, І. С. Романченка, В. С. Жученка, В. С. Дмитриченка, Л. Я. Корнійчук, Ф. О. Єщенко та ін.

Покажчик охоплює літературу, видану в нашій країні протягом 1953—1970 рр. За вихідну точку відбору 1953 р. взято тому, що про видані раніше праці вже опубліковано ґрунтовні бібліографії².

Використавши максимальну кількість джерел інформації, упорядники подарували читачам працю, що відзначається великою повнотою бібліографічного опису.

В основу розміщення матеріалу в покажчику покладено тематично-хронологічний принцип. Літературу згруповано по 11-ти розділах: «Класики марксизму-ленізму і народництва», «Загальна література про народництво», «Революційне народництво в 1863—1869 рр.», «Період «ходіння в народ», «Земля і воля». (1870—1879 рр.)», «Період «Народної волі» і «Чорного переділу» (1879—1887 рр.)», «Ліберальне народництво», «Робітники в епоху народництва», «Народницькі організації і революційний рух на місцях», «Народництво і художня література, публіцистика та критика», «Тюрма. Заслання», «Росія і міжнародний революційний рух другої половини XIX ст.». У кожному розділі виді-

Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России, ч. 1, Л., 1967; Б. С. Итенберг. Некоторые вопросы изучения истории общественного движения пореформенной России.— Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР. Сборник статей, М., 1962; А. М. Катренко. Революционное народничество 70-х — началу 80-х годов XIX ст. на Украине в историографии радянського періоду.— «Історичні джерела та їх використання», вип. третій, К., 1968.

* Упорядники: Н. Я. Крайнева і П. В. Проніна. Під редакцією доктора історичних наук Б. С. Ітенберга.

² М. Дрей. Опыт библиографического указателя литературы по истории революционного движения 70-х годов (народничество).— «Вестник Коммунистической академии», 1925, кн. 10; М. Дрей. Опыт указателя литературы по истории партии «Народной воли», М., 1929; История СССР. Указатель советской литературы. 1917—1952 гг. История СССР в период капитализма (1861—1917), М., 1958.

лено детальніші структурні частини. Наприклад, у розділі «Народницькі організації і революційний рух на місцях» виділено підрозділи «Білорусія», «Грузія», «Дон, Кубань і Північний Кавказ», «Україна», «Урал і Поволжя» та ін. У розділах і підрозділах назви праць подано в такому порядку: «Джерела й джерелознавство», «Істориографія», «Література». Дослідження, присвячені окремим діям визвольного руху, розміщено, здебільшого, відповідно до періодів їх основної діяльності.

Наприкінці упорядники подали «Покажчик авторів, публікаторів, рецензентів і назв безавторських книг», «Покажчик імен», «Список гуртків, груп і політичних партій», «Список періодичних видань, згадуваних у тексті».

Автори покажчика виконали значну за обсягом роботу, виявивши при цьому розуміння предмета, високу культуру бібліографічного групування й опису літератури.

Звичайно, у виданнях подібного роду дуже важко уникнути окремих недоліків. Припустилися їх також Н. Я. Крайнева й П. В. Проніна.

Зрідка в їх праці не вказано на авторів деяких публікацій, хоч вони й відомі. Наприклад, правильніше було б написати: «479. Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сб. документов и материалов в двух томах. Т. 1, 1870—1875 гг. Под ред. Б. С. Итенберга. Составитель В. Ф. Захарина, М., 1964, 530 с. Т. II, 1876—1882 гг. Под ред. С. С. Волка. Составители С. С. Волк, В. Н. Гинев, М.—Л., 1965, 472 с.»; «590. Л. Карева, В. Крюков, Осинский Валер'ян Андрійович.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», К., 1964, № 6, с. 44—52. (Публикация документов); «945. А. Бачинський. Сходка одеських революціонерів на честь Паризької Комуні (1878 р.) — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», К., 1961, № 1, с. 54—58. (Публикация документов)».

У покажчик не включено частину праць, які тематично заслуговують того: Б. Н. Двинянинов. Меч и лира. Очерк жизни и творчества П. Ф. Якубовича, М., 1969; Революционное и общественное движение в России XIX века. Тезисы докладов и сообщений на научной конференции, Воронеж, 1968; А. К. Волощенко. Классовая борьба на Правобережной Украине в период второй революционной ситуации (1879—1881). АКД, К., 1966; Ю. Ю. Фомін. Українська громадськість і повстання в Герцоговині та Боснії в 1875—1876 рр.— «УІЖ», 1965, № 8; Ю. Ю. Фомін. Українські добровольці в сербо-турецькій війні 1876 р.— «УІЖ», 1968, № 3; В. С. Дмитриченко. До оцінки соціалістичних поглядів М. П. Драгоманова (1841—1895).— З історії філософії і соціології на Україні. Республіканський міжвідомчий збірник, К., 1968; та ін.

В окремих випадках в авторському покажчику біля прізвищ дослідників не проставлені деякі номери, під якими назви їх праць включено до рецензованої бібліографічної книги. Так, біля прізвища М. П. Рудька відсутні номери 939, 944, біля прізвища А. М. Катренка — номери 938, 940, 941, 942, 943.

У передмові покажчик імен народників і діячів суспільного руху чомусь названо анованим, хоч він, по суті, є глухим. Допущено кілька пропусків у валовій нумерації літератури.

Незважаючи на вказані огріхи, покажчик «Народництво у працях радянських дослідників за 1953—1970 рр.» — серйозне й потрібне бібліографічне видання. Для дослідників він є добрим порадином і орієнтиром. Ця книжка наочно показує, які питання вивчено широко, а які ще недостатньо, дає матеріал для визначення напрямів дальшого дослідження революційно-демократичного руху другої половини XIX ст. у нашій країні.

А. М. Катренко

**В. Д. КОНОБЕЕВ.
БЪЛГАРСКОТО
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО
ДВИЖЕНИЕ.**

*Идеология, програма, развитие,
София, 1972, 453 с.*

**В. Д. КОНОБЕЕВ.
БОЛГАРСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ
РУХ.**

*Идеология, програма, розвиток,
София, 1972, 453 с.*

Книжка відомого радянського історика-болгариста В. Д. Конобеева, що вийшла в Народній Республіці Болгарії, є спеціально підготовленим монографічним виданням окремих досліджень автора, що раніше виходили в СРСР, з питань соціально-економічного розвитку в період формування капіталізму в Болгарії, національно-визвольного руху та російсько-болгарських відносин у різні роки від початку до 70-х років XIX століття. Хоча за формою монографія являє собою збірку окремих робіт автора, вона присвячена двом великим проблемам епохи болгарського відродження — ідеології та програмі болгарського національно-визвольного руху. Багаторічна робота В. Д. Конобеева в численних радянських та болгарських архівах дозволила йому ввести у науковий обіг широке коло нових, раніше невідомих першоджерел і на їх основі по-новому переосмислити ряд питань, які вже висвітлювались в літературі, а також уперше розкрити деякі нові питання й зробити важливі висновки.

Спираючись на ленінське положення про те, що національна ідеологія й програма національно-визвольного руху — складний і тривалий процес, автор бере за вихідний пункт дослідження генезису капіталізму в Болгарії. У першому розділі праці розкриті соціально-економічні основи ідеології

й програми національно-визвольного руху в країні. Історик зробив вагомий внесок у дослідження аграрних відносин в Болгарії, всебічно проаналізував особливості аграрно-правових відносин в умовах існування в Османській імперії права верховної власності султана на землю. В. Д. Конобеев дійшов правильного висновку, що це право не стільки визначило обмеження у землевласності, скільки вплинуло на збереження й розміри феодалної ренти, яка сплачувалася турецькій державі. Авторіві по-новому вдалося розкрити питання про соціально-економічні прагнення болгарського селянства та їх відображення у програмі національно-визвольного руху.

В. Д. Конобеев вніс нове у вивчення генезису капіталізму в промисловості, простягнув етапи його розвитку від простого товарного виробництва до фабрики. Зазначаючи, що генезис капіталізму в Болгарії складав частину світового історичного процесу капіталістичного розвитку, дослідник показав особливості його становлення в умовах турецького феодалного гніту. В книзі підкреслюється, що, хоча за умов турецького панування розвиток капіталізму в Болгарії відбувався дуже повільно, він був необоротним процесом. Поглиблене вивчення генезису капіталізму дало можливість з'ясувати соціально-економічні та політичні інтереси болгарської буржуазії, що народжувалася, правильно усвідомити її програму.

Науковцю належить пріоритет у висвітленні таких важливих питань, як селянський рух, участь болгар у Першому сербському повстанні, виникнення окремих збройних загонів у період російсько-турецької війни 1806—1812 рр., об'єднання їх в Болгарське земське військо, з'ясування його соціального складу тощо.

В розділі «Національно-визвольний рух в Болгарії у 1828—1830 рр.» показано безперервність визвольного руху болгарського народу від початку XIX ст. до стихійного повстання за Балканами у 1828—1829 рр. Тут уперше в історичній літературі описані ці рухи і подано науковий аналіз їх класових сил.

Простеживши соціально-економічний зміст селянських повстань в Болгарії в 40—50 рр. XIX ст., показавши внутрішні соціально-економічні корені руху 50-х років у Болгарії, автор приходить до правильного висновку про вплив на них революцій 1848—1849 рр., визвольних рухів сусідніх народів, загострення Близько-східної кризи. Використання нових документальних матеріалів дозволило історика простежити діяльність «Таємного товариства» Г. С. Раковського, його класовий склад, плани тощо.

На відміну від інших авторів, у розділі «Про класовий зміст ідеології і програми Паїсія Хілендарського» В. Д. Конобеев звертає головну увагу на оцінку Паїсієм соціально-економічного та політичного становища Болгарії в той період. Принципово новим у праці є висновок про те, що в болгарському визвольному русі від Паїсія (1762 р.) до Г. Раковського (1856 р.) не було перерви у розвитку політичної думки, як це інколи стверджують інші автори. Історика вдалося виявити багато нових документів, аналіз яких дозволив відтворити суцільну картину розвитку учнями та послідовниками Паїсія політичної програми з кінця XVIII ст. до 1854 р. Класовий аналіз програми національно-визвольного руху подається в усіх розділах книжки, але основні висновки наводяться у спеціальному розділі «Формування політичної програми болгарського національно-визвольного руху в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.»

Справді революційний переворот у політичній думці та в програмі національно-визвольного руху відбувся в 60—70 рр. минулого століття, коли його очолили революціонери-демократи. У монографії вперше досліджені погляди та програма болгарських революціонерів 60—70 рр. XIX ст. з аграрного питання. Відомо, що в історичній літературі існує думка, ніби болгарські революціонери не мали спеціальної аграрної програми¹. В. Д. Конобеев, спираючись на методологічні поло-

ження В. І. Леніна про аналіз аграрних програм класів та партій², співставив економічну основу боротьби селян з документальною й теоретичною спадщиною революціонерів і на цій основі зробив аналіз аграрної програми болгарських революціонерів, визначивши її місце в загальній програмі революційної боротьби в Болгарії за республіку в зазначений період.

Праця не позбавлена й окремих недоліків. Хоча автор намагався в кожному розділі зробити історіографічний аналіз використаної літератури, проте читач, на жаль, не матиме повного уявлення про джерельну та історіографічну базу дослідження.

Не викликає сумніву значення російсько-турецької війни 1806—1812 рр. для ослаблення Османської імперії й активізації національно-визвольної боротьби в Болгарії, але назву третього розділу книги «Російсько-болгарські відносини 1806—1812 рр.» слід було сформулювати так, щоб вона відбивала справжній зміст цього розділу — розвиток програми Паїсія Хілендарського його сучасниками та учнями.

Авторові варто було б чіткіше визначити свою позицію у дискусійному питанні про чорбаджійство, дати більш детальну характеристику тієї його частини, яка брала участь у визвольній боротьбі в першій половині XIX ст.

Слід конкретніше визначити зміни у постановці питання про збройне повстання болгарських революціонерів у першій половині та в 60-70-х роках XIX ст., сказати про проблеми, що потребують дальшого детального вивчення, зокрема аграрних відносин і програми різних представників національно-визвольного руху з аграрних питань тощо.

Вказані недоліки істотно не впливають на загальну високу якість дослідження. Ще до виходу книжки у світ окремі статті автора, що складають розділи монографії, увійшли в науковий обіг. Видання в Болгарії рецензованої праці В. Д. Конобеева, яка підсумовує творчу діяльність автора, з задоволенням сприйняте як радянськими, так і болгарськими читачами. Воно послужить дальшому посиленню дружби та наукового співробітництва між братніми радянським і болгарським народами.

В. А. Жебокрицький,
А. К. Мартиненко

¹ Д. Косев. Обзор работ болгарских историков за 1958 год. — «Вопросы истории», 1959, № 9, стор. 212.

² Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 181—182.

**НЕДЮ НЕДЕВ.
АСЕН ЗЛАТАРОВ.
КНИГА ЗА НЕГО И НЕГОВОТО
ВРЕМЕ (1885—1936),**

*Издательство на Отечествения фронт,
София, 1970, 427 с.*

**НЕДЮ НЕДЕВ.
АСЕН ЗЛАТАРОВ.
КНИГА ПРО НЬОГО І ЙОГО ЧАС
(1885—1936),**

*Видавництво Вітчизняного фронту,
Софія, 1970, 427 с.*

Рецензована монографія історика з Болгарії Недю Недева присвячена видатному болгарському прогресивному діячеві, публіцисту, науковцю і великому другу Радянського Союзу Асену Златарову. Різносторонньо обдарована й ерудована особа, автор численних праць наукового, літературного, історичного, публіцистичного характеру, загальна кількість яких перевищує 660 назв (близько 1 тис. аркушів), що містилися в 107 газетах і 37 журналах (стор. 371), Асен Златаров привертав до себе увагу багатьох дослідників. Але в їх працях характеризувалися лише ті чи інші сторони його багатогранної діяльності. До цього часу в історичній літературі ще не було узагальнюючого дослідження про Асена Златарова. Створення такої праці стало під силу доцентів із НРБ Недю Недеву, який, використавши маловідомі або зовсім невідомі матеріали різних архівів, у тому числі й особистий архів професора Асена Златарова, написав цінну, узагальнюючу монографію про складний життєвий і творчий шлях видатного болгарського вченого і суспільного діяча. В ній автор крок за кроком простежує весь життєвий шлях Асена Златарова, його навчання у Софійській гімназії, на хімічному факультеті університету в Женеві, викладацьку діяльність у Пловдивській гімназії і, нарешті, в Софійському університеті, якому він віддав чверть століття свого життя, його широку і плідну діяльність як ученого і громадського діяча. Науковець, зокрема, підкреслює заслуги професора Златарова у вихованні і навчанні студентської молоді, вказуючи, що він був визнаним авторитетом серед антифашистськи настроєного студентства. Його підручники з органічної хімії тощо користувалися популярністю серед студентів.

Особливо цінним у книзі є висвітлення наукового доробку професора Асена Златарова в галузі хімії, фізики, природознавства. Досліджуючи цю сторону діяльності, Н. Недев простежує ідейну еволюцію вченого, а також показує, що А. Златарова цікавили не суто наукова сторона проблем, а, насамперед, їх соціальна направленість, адже він займався вивченням таких питань, як калорійність харчування тудящих,

лікування їх хвороб тощо. Він дійшов висновку, що голод і хвороби — результат грабіжницької політики болгарської буржуазії. Невипадково його аргументами і доказами з цієї проблеми користувався Георгій Димитров при обговоренні у Народних зборах 1922 р. становища державних службовців.

З марксистсько-ленінських позицій висвітлюється еволюція ідейно-політичних і філософських поглядів Асена Златарова. Автор не повторює помилок деяких попередніх дослідників, які характеризували Асена Златарова то як соціал-демократа, філософа, що дотримувався ідеалістичних поглядів, то як послідовного воєнничого марксиста. Недю Недев дійшов правильного висновку, що Златаров наближався до наукового соціалізму, але не став ученим з марксистсько-ленінським світоглядом, бо не зрозумів деяких сторін наукового соціалізму, зокрема ідею диктатури пролетаріату. Він вважав, що до соціалізму можна прийти лише шляхом мирних форм боротьби.

Та, незважаючи на це, Асен Златаров, як вірно зазначає історик, у своїй практичній діяльності завжди був поборником і захисником інтересів болгарського народу. В книзі розкриваються окремі яскраві факти цієї діяльності: його сміливі виступи проти розпуску Народних зборів і політичних партій, проти закриття прогресивних видань, рішучі вимоги політичної амністії й активна боротьба за подання допомоги безробітним. Як послідовний борець проти війни та мілітаризму, Асен Златаров став членом комітету миру, писав антивоєнні статті, брошури тощо.

Особливий інтерес становлять ті сторінки монографії, де йдеться про Златарова як поборника болгаро-радянської дружби. Розкриваючи це питання в еволюційному розвитку, показуючи етапи зближення Златарова з Радянським Союзом, автор зупиняється на висвітленні значення російської прогресивної і революційної літератури і культури у формуванні поглядів Асена Златарова. Він був прихильником франко-російського союзу під час першої світової імперіалістичної війни й позитивно віднісся до Жовтневої революції в Росії. Зміцнення позицій Країни Рад на міжнародній арені, успіхи в будівництві соціалізму переконали А. Златарова у правильності вибраного шляху молодою пролетарською державою, що стала опорою миру і прогресу. Асен Златаров став членом «Союзу друзів СРСР», був одним із засновників і керівників Товариства болгаро-радянської дружби, популяризував і пропагував досягнення СРСР. Безпосередні контакти з радянськими людьми, вченими під час перебування в Москві і Ленінграді в серпні 1935 р. на XV міжнародному конгресі фізіологів сприяли активізації його діяльності у зміцненні й розширенні дружніх зв'язків з Радянською країною. Результатом цієї поїздки стала

видана у 1936 р. книжка «В країні Рад», яку Недю Недев характеризує як «гімн новій радянській людині, новій радянській дійсності» (стор. 350). Виходячи з конкретної історичної обстановки того часу, автор вірно підкреслює, що в умовах жорстокого монархо-фашистського режиму в Болгарії громадська діяльність Асена Златарова була рівнозначна подвигу.

Зміст праці Недю Недева повністю відповідає її назві — «Асен Златаров. Книга про нього і його час». В ній читач знайде багато відомостей про визвольну боротьбу болгарського народу проти турецького гніту, участь Болгарії в першій світовій війні, про революційний рух трудящих Болгарії, міжнародну обстановку 30-х років, діяльність Болгарської комуністичної партії, а також соціал-демократичної партії, ліве крило якої очолював Асен Златаров. Цікаві факти наводяться з життя відомих болгарських письменників Івана Ва-

зова і Пенчо Славейкова, широго друга радянського народу, Героя Радянського Союзу генерала Володимира Заїмова, академіка М. С. Державіна та багатьох інших.

Цінна, змістовна книжка Недю Недева не позбавлена й окремих недоліків. Не всі її розділи висвітлені з достатньою глибиною. Виклад матеріалу в ряді місць носить фрагментарний характер, частково порушена і хронологія подій, деякі твердження автора можуть бути дискусійними. Та, незважаючи на це, ґрунтовне наукове дослідження Н. Недева про життя і багатогранну діяльність прогресивного вченого, великого друга Радянського Союзу є значним внеском у марксистську історіографію і безперечно становить значний інтерес для радянських читачів.

*П. С. Сохань,
В. В. Кравченко*

Хроніка та інформація

СЕМІНАР АРХІВІСТІВ У ЛЬВОВІ

27 березня 1973 р. у Центральному державному історичному архіві УРСР (Львів) відбувся черговий семінар, присвячений 125-річчю революції 1848—1849 рр. Вступним словом його відкрила директор архіву Н. Ф. Вradій.

З доповіддю «Документи до історії революції 1848—1849 рр. в Галичині» виступив ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР Ф. І. Стеблій, який зосередив увагу присутніх на маловідомих джерельних матеріалах, що частково підготовляються до видання, й відповів на запитання. Доцент Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка В. О. Борис розповів про надані ним документи (листи, інструкції тощо) до теми «Заходи Головної Руської

Ради 1848 р. у справі збереження історичних документів», а старший архівіст О. А. Купчинський виступив з рефератом «Питання джерелознавчого дослідження документів українських громадсько-політичних організацій Галичини періоду революції 1848—1849 рр.» з відповідною класифікацією, оглядом й розкриттям змісту першоджерел.

Критичними зауваженнями і доброзичливими порадами на адресу виступаючих поділилися архівіст І. І. Дмитерко, філолог Й. П. Кріль і дослідник Й. С. Гронський.

Учасники семінару ознайомилися з виставкою «Революція 1848—1849 років у документах і матеріалах».

О. П. Кріль

ЮВІЛЕЙ БРАТНЬОГО ПОЛЬСЬКОГО ЖУРНАЛУ

15 років тому, на початку 1958 р., у Польській Народній Республіці з'явився перший номер квартальника «3 поля вальки» — друкованого органу Інституту історії партії при Центральному Комітеті ПОРП (нині — Інституту історії польського робітничого руху Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП). Цей журнал був і залишився єдиним у країні періодичним друкованим виданням у галузі історії польського і міжнародного робітничого руху.

Квартальник має багаті традиції. Справа в тому, що з такою назвою в польському робітничому русі, який налічує близько 100 років, не раз виходили видання джерел або періодичні (чи неперіодичні) друковані органи. Одним з них був, зокрема, збірник «3 поля вальки», який у 20-х і 30-х роках виходив у Москві.

Протягом останніх півтора десятирічків з'явилося 60 номерів квартальника. На його сторінках виступали і виступають провідні польські історики. Журнал згуртував навколо себе найкращих спеціалістів, він має своїх постійних читачів не тільки в Польщі, а й за її межами.

Обговоренню творчого доробку журна-

лу «3 поля вальки», який нині відзначає своє 15-річчя, перспективам його дальшого розвитку було присвячене урочисте засідання редакційного комітету квартальника, яке відбулося 26 березня. В засіданні взяли участь члени комітету, один із засновників журналу, член Політбюро ЦК ПОРП, голова Державної Ради ПНР проф. Генрик Яблонський і член Секретаріату ЦК ПОРП Анджей Верблян, ректор Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП проф. Владислав Заставний, а також головний редактор газети «Трибуна люду» Юзеф Барєцький.

З доповіддю виступив головний редактор журналу, проректор Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, проф. Антоні Чубінський. Звернувши увагу на серйозну роль квартальника в дослідженні та популяризації історії робітничого руху, він сказав, що редакція прагне до розширення авторського активу і збільшення тиражу (нині він становить близько 3 тис. примірників).

Яскраву промову виголосив проф. Г. Яблонський. Він зупинився на ролі новітньої історії у формуванні політичної свідомості народу, а також на значенні історико-пар-

тійного журналу як одного з важливих інструментів у вихованні кадрів.

Заступник головного редактора журналу доктор Ян Собчак познайомив присутніх з підсумками читачького конкурсу на кращі спогади діячів Польської робітничої партії про її діяльність у 1942—1948 рр., що був оголошений минулого року редакцією квартильника в зв'язку з 30-річчям ППР. Усього на конкурс надійшло 68 праць. З них нагороди, кошти для яких виділили редакції квартильника «3 поля вальки» і газета «Трибуна люду» та ректорат Вищої школи суспільних наук, були присуджені 8 активістам ППР. На засіданні були вручені премії лауреатам.

З нагоди ювілею історико-партійного журналу виступив головний редактор журналу «Квартильник історичний» проф. Богуслав Леснодорський. Від імені свого журналу, якому недавно сповни-

лося 80 років, він тепло привітав молодшого брата.

Зі словами привіту до ювіляра звернувся присутній на засіданні головний редактор «Українського історичного журналу» д. і. н. П. М. Калениченко, який тоді перебував у Польщі в науковому відрядженні. Він сказав, що українські радянські полоністи завжди уважно стежать за братнім квартильником, на сторінках якого друкуються ґрунтовні матеріали й з історії Компартії Західної України, яка була складовою частиною Комуністичної партії Польщі, виступають зі статтями історики Радянської України і всього Союзу РСР. Журнал регулярно рецензує монографічні дослідження істориків-полоністів нашої країни.

Засідання пройшло в діловій дружній обстановці.

П. К.

МУЗЕЙ С. А. КОВПАКА В ТЕХНІКУМІ

У січні 1968 р. Рада Міністрів УРСР присвоїла Глухівському технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства ім'я легендарного партизанського командира С. А. Ковпака. В зв'язку з цим адміністрація, керівники партійної, профспілкової та комсомольської організацій технікуму вирішили організувати музей С. А. Ковпака. Було створено ініціативну групу, до якої увійшли викладач С. І. Кириченко, завідувач бібліотекою М. П. Манойленко і представники партійної, профспілкової та комсомольської організацій. Її очолив полум'яний патріот рідного краю, заступник директора по учбовій частині О. П. Рева.

На прохання членів ініціативної групи секретар Глухівського підпільного райкому партії О. Х. Румяцев, командир Глухівського партизанського загону, Герой Радянського Союзу П. Л. Кульбака, начальник штабу цього загону І. Є. Лисця, секретар комсомольської організації Є. О. Мельниченко та ін. передали для музею багато унікальних документів, фотографій, особистих речей та інших цікавих експонатів і відомостей про безприкладну боротьбу безстрашних народних месників-ковпаківців. Крім того, члени ініціативної групи побували у відомому Спадщанському лісі — місці зародження з'єднання С. А. Ковпака, в колишній партизанській столиці с. Старий Гуті, с. Котельві (батьківщині С. А. Ковпака), в Слоутському, Баранівському, Уздицькому і Хмельському лісах — місцях формування і базування загонів народних месників, які згодом увійшли до з'єднання С. А. Ковпака. Зокрема, в с. Котельві вони зустрічалися з рідними Сидора Артемовича — бра-

том Семеном, сестрою Килиною, племянником Григорієм Дмитровичем, який нині працює головним агрономом у колгоспі «Маяк» і живе в тому будинку, де народився С. А. Ковпак. Один з друзів героя М. П. Гришко розповів, як у період громадянської війни місцеві партизани на чолі з С. А. Ковпаком громили ворогів і проголошували владу Рад у рідній Котельві.

З Котельви делегація викладачів технікуму привезла багато цінних експонатів, рідкісних фотознімків, документів, особистих речей та інших матеріалів, зокрема мандат депутата Верховної Ради Української РСР С. А. Ковпака, який у 1967 р. востаннє балотувався до Глухівському виборчому округу і на сесії Верховної Ради був обраний членом Президії Верховної Ради УРСР.

Представники технікуму побували також у Путивльському краєзнавчому музеї, Музеї Збройних Сил СРСР, Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР (Київ), дружини С. А. Ковпака Любові Архипівни, дружини комісара Сумського партизанського з'єднання С. В. Руднева Домнікії Данилівни та багатьох відомих ковпаківців.

Для Глухівського музею працівники Музею Збройних Сил СРСР надіслали карту основних рейдів партизанських з'єднань під час Великої Вітчизняної війни та численні фотодокументи для стенда «Від Путивля до Карпат», а співробітники Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР — 250 фотознімків. Цінні експонати надійшли з музею М. І. Калініна (Москва), музею героїчної оборони Севастополя під час Великої Вітчизняної

війни, музею Червонопрапорного Чорноморського флоту, музею «Молода гвардія» (Краснодон), музею Т. Г. Шевченка (с. Шевченкове на Черкащині), Путивльського краєзнавчого музею, музею партизанської слави в с. Стара Гута тощо.

8 травня 1971 р. відбулося урочисте відкриття музею С. А. Ковпака. З Глухова, Путивля, Кролевеця та інших міст і сіл Сумщини на нього прибуло більше 50 колишніх ковпаківців. Стрічку при вході в музей перерізав рідний брат С. В. Руднева — К. В. Руднев. У музеї експонуються багато особистих речей, документів та інших матеріалів, які розповідають про життя і діяльність С. А. Ковпака та бойові операції очолюваного ним Сумського партизанського з'єднання. Зокрема, з стенда «Основні дати життя і діяльності С. А. Ковпака» екскурсанти дізнаються, що ще в роки громадянської війни і тимчасової окупації України німецькими загарбниками Сидір Артемович очолював Котельвський партизанський штаб. На інших стендах показано маршрути рейдів з'єднання С. А. Ковпака по північній частині Сумщини і на Правобережну Україну, а також Карпатського рейду та походу на Сан і Віслу 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори. Тут же експонуються стенди «Герої Радянського Союзу Сумського партизанського з'єднання», «Комсомольці і молодь партизанського з'єднання С. А. Ковпака», «Глухівчани — учасники партизанського руху на Сумщині», «С. А. Ковпак — державний і політичний діяч».

У музеї зберігаються кинджал, яким С. А. Ковпак користувався під час громадянської війни (подарунок його брата Семена Артемовича), 20 книжок з особистої бібліотеки партизанського генерала, ваза із зображенням Богдана Хмельницького, яку подаровано Сидору Артемовичу в м. Переяслав-Хмельницькому на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, депутатські значки С. А. Ковпака тощо. Дружина партизанського командарма Любова Архипівна подарувала музею кілька сімейних альбомів, які розповідають про державну, політичну і громадську діяльність С. А. Ковпака. Колишній начальник штабу 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака Герой Радянського Союзу В. О. Войцехович передав музею листи, телеграми, які надсилали Сидору Артемовичу Маршали Радянського Союзу К. Ворошилов, С. Будьонний та С. Тимошенко, Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Георгіадзе, Герой Радянського Союзу О. Маресьєв, письменники П. Тичина, Ю. Збанацький, П. Воронько та ін., бойові соратники Ковпака Т. Строкач, Л. Кизя, П. Куманьок, А. Коренев тощо.

У першому залі музею встановлено скульптурний портрет С. А. Ковпака, створений викладачем технікуму С. І. Кири-

ченком, а також реставрований ним же портрет комісара С. В. Руднева, переданий з Путивльського краєзнавчого музею. Експонати розповідають про бойових соратників С. А. Ковпака — комісара С. В. Руднева та начальника штабу партизанського з'єднання Г. Я. Базиму. Тут зберігаються іменний годинник та інші речі генерала С. В. Руднева, подаровані музею його дружиною Домникією Данилівною.

Зацікавляють відвідувачів різні урядові нагороди ковпаківців — ордени і медалі Радянського Союзу, Польської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки та Чехословачької Соціалістичної Республіки, зокрема орден Вітчизняної війни II ступеня і орденська книжка піонера-ковпаківця з Глухівщини, безстрашного розвідника Михайлика Семечистого, який загинув смертю хоробрих у Карпатах у серпні 1943 р. У музеї зберігаються фотокопії партизанських газет, листівок і відозв та виготовлений учнями під керівництвом викладача М. К. Алдошиної альбом про ковпаківців англійською і російськими мовами. Привертають увагу екскурсантів численні види зброї, спорядження і боеприпасів, які використовували народні месники в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

У музеї є дві діорами: «Бій партизанів-ковпаківців з гітлерівцями в Спадшанському лісі 1 грудня 1941 р.» і «Партизанський ранок у лісі», а також макет землянки С. А. Ковпака в Спадшанському лісі, виготовлений викладачем С. І. Кириченком.

За традицією кожна група учнів технікуму повинна щось зробити для поповнення експозиції. Вони виготовили макети величного монумента, спорудженого в Спадшанському лісі, а також обелісків у лісах — на місцях формування і базування різних партизанських загонів, пам'ятників і обелісків на могилах загиблих народних месників Сумщини. Активна участь юних слідопитів у роботі музею сприяє вихованню в них любові до рідного краю.

Музей С. А. Ковпака став своєрідним центром вивчення історії партизанського руху на Сумщині, осередком військово-патріотичного виховання молоді. У ньому проводяться уроки історії та суспільствознавства, вручають квітки прийнятим у члени ВЛКСМ.

За час, що минув після відкриття музею, його відвідало більше 15 тис. чол. Тут побували туристи з Москви, Мінська, Тули, Києва, Чернігова, Брянська, Курська, Сум та інших міст нашої країни, а також представники Врачанського округу Народної Республіки Болгарії, який поріднився з Сумською областю. У книзі відгуків залишили записи партизанські воєначальники М. І. Наумов, В. О. Войцехович, С. П. Тутученко та ін.

За активну роботу по вихованню комсомольців і молоді на славних традиціях

КПРС та радянського народу 15 лютого 1973 р. республіканський штаб Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу нагородив дипломом комсомольську організацію Глухівського техні-

куму гідромеліорації та електрифікації сільськогосподарства ім. С. А. Ковпака, а Глухівський райком КП України Почесними грамотами — технікум і найактивніших організаторів музею.

Я. О. Кривко

70-РІЧЧЯ І. І. ШЕВЧЕНКА

16 березня 1973 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулося вшанування доктора історичних наук, професора Івана Івановича Шевченка в зв'язку з 70-річчям від дня народження та 50-річчя наукової і педагогічної діяльності.

І. І. Шевченко народився 18 березня 1903 р. в с. Боровиці (тепер Чигиринського району) на Черкащині в сім'ї селянина-бідняка. У 1921 р. він закінчив трудову школу і до 1923 р. працював учителем у с. Степанки. У 1926 р. закінчив вищі педагогічні курси у м. Черкасах, а з 1926 по 1927 р. служив у рядах Червоної Армії, потім знову вчителював у с. Каштанівка. У 1928 р. його прийнято в члени КПРС.

З 1928 по 1936 р. І. І. Шевченко працював другим секретарем Златопільського райкому партії, викладав у Златопільському зоотехнікумі історію партії, діалектичний та історичний матеріалізм, брав активну участь у агітаційно-масовій роботі на селі. 1936—1938 рр. він працював першим секретарем Переяслав-Хмельницького районного комітету КП(б)У, а в 1938—1939 рр. — зав. відділом науки і вузів Київського обкому КП(б)У, першим секретарем Ленінського райкому КП(б)У м. Києва.

В 1939 р. І. І. Шевченко працював старшим викладачем історії партії у Київському стоматологічному інституті. У роки Великої Вітчизняної війни служив старшим політруком у Радянській Армії. Одразу після визволення Києва працює в держуніверситеті секретарем партійного комітету університету, очолюючи до 1956 р. кафедру марксизму-ленінізму.

У 1947 р. І. І. Шевченко захистив кандидатську дисертацію на тему: «Київський союз боротьби за визволення робітничого класу», а в 1961 р. докторську дисертацію на тему: «Комуністична партія в боротьбі за зміцнення союзу робітників і селян (1919—1920 рр.)».

Перу вченого належать праці загальним

обсягом понад 55 друкованих аркушів.

Працюючи на кафедрі історії КПРС, Іван Іванович Шевченко читає лекції з курсу історії КПРС та історії КП України, проводить семінарські заняття. Свій багатий досвід він постійно передає молодим викладачам, готує молодих науковців. Під його керівництвом 42 чоловіки захистили кандидатські дисертації, три з них із Туркменської РСР. Кілька його вихованців стали докторами наук, професорами.

Д. і. н., проф. М. М. Матвійчук від імені колективу кафедри історії КПРС природничих факультетів університету сердечно поздоровив ювіляра і побажав йому нових успіхів на педагогічній і науковій ниві, в пропагандистській роботі. Про життєвий шлях свого колеги розповів доцент І. А. Зозуля.

З теплими словами привітання виступили: заст. секретаря парткому, доц. В. П. Горшков, зав. каф. історії КПРС гуманітарних факультетів д. і. н., проф. О. А. Бородін, декан історичного факультету КДУ д. і. н., проф. Ю. Ю. Кондуров, від комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни доц. В. А. Морозов, зав. каф. історії КПРС Української сільськогосподарської академії д. і. н., проф. В. І. Юрчук, заст. директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проф. Г. М. Мултих, зав. каф. історії КПРС Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького д. і. н., проф. П. І. Бакуменко, представники від профкому, комітету комсомолу, студентської молоді КДУ, гості з багатьох вузів республіки.

У слові-відповіді проф. Іван Іванович Шевченко сердечно подякував за щирі привітання та побажання і запевнив, що всі свої сили віддасть справі виховання кадрів у дусі марксизму-ленінізму, розвитку радянської історичної науки.

В. В. Діденко,
В. Я. Хоменко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ П. С. СОХАНЕМ І Л. Д. АЛЕКСЕЄВИМ

29 березня 1973 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук П. С. Соханем на тему «Економічне, науково-технічне і культурне співробітництво СРСР і НРБ та участь в ньому Української РСР (1944—1970 рр.)». Офіційними опонентами виступили: зав. відділом історії соціалістичного суспільства Інституту історії АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР, д. і. н., проф. М. П. Кім, зав. відділом Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, д. і. н. Л. Б. Валеєв, д. і. н., проф. Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка В. А. Жебокрицький, д. і. н., проф. КДУ ім. Т. Г. Шевченка А. К. Мартиненко, зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. В. І. Клоков, консул НРБ у м. Києві Ц. Григоров були неофіційними опонентами.

Виступаючи відзначили наукову й політичну актуальність дисертації, її високий теоретичний рівень і практичну цінність. Використовуючи широку джерельну базу, матеріали 38 радянських і болгарських, а також поточних архівів установ і громадських організацій СРСР і НРБ, численні документи і статистичні збірники, періодичну пресу, автор створив узагальнююче дослідження, в якому глибоко розкриваються багатогранність і динаміка радянсько-бол-

гарського економічного, науково-технічного і культурного співробітництва на всіх етапах його розвитку.

В дисертації висвітлюються важливі тенденції й закономірності в розвитку нового типу взаємовідносин, зростання багатогранності і комплексності всіх процесів співробітництва, постійне вдосконалення й поглиблення його форм і методів, а також зростання інтеграційних процесів у сфері співробітництва, що сприяють зближенню соціалістичних націй і держав. Аналізуючи різноманітні форми радянсько-болгарського співробітництва й розкриваючи його значення для будівництва соціалізму і комунізму в СРСР і Болгарії, дисертант разом з тим, як відмічали виступаючи, піддав критиці й показав неспроможність різного роду фальсифікацій і домислів ідеологів антикомунізму щодо характеру і суті радянсько-болгарських взаємовідносин. Опоненти відзначали також цінність ґрунтовного історіографічного огляду.

На автореферат і дисертацію П. С. Соханя надійшли позитивні відзиви від наукових установ та ряду окремих науковців Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Баку, Мінська та з НРБ.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одноголосно ухвалила присудити П. С. Соханю вчений ступінь доктора історичних наук.

В. К.

* * *

30 березня 1971 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук начальником кафедри історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму Київської вищої школи МВС СРСР Л. Д. Алексеєвим на тему: «Преса більшовиків України в період реакції (1907—1910 рр.)».

Офіційними опонентами виступили доктори історичних наук, професори — завідувачий відділом капіталізму Інституту історії Академії наук УРСР Ф. Є. Лось, завідувачі кафедрами історії КПРС Всеукраїнської сільськогосподарської академії ім. Тимирязева — І. Н. Слободянюк та Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка — П. М. Шморгун.

Виступаючи дали високу оцінку дисертації Л. Д. Алексеєва і відзначили, що його праця — перше наукове дослідження, присвячене історії преси більшовиків України в роки реакції. На основі уперше введених до наукового обігу архівних документів та маловідомих широкому читачському загалу праць автор показав, як народжувались на Україні революційні

більшовицькі видання, як створювалась нелегальна поліграфічна база для їх випуску, як при допомозі В. І. Леніна і його соратників, ЦК РСДРП, центральних більшовицьких партійних видань більшовики України боролися проти ліквідаторів, одзовістів, примиренців, українських буржуазних націоналістів за високий ідейний зміст своїх друкованих органів.

Під час захисту дисертації вказувалося, що історичний досвід більшовицького керівництва пресою у роки реакції має велике значення і в сучасних умовах, особливо для марксистсько-ленінських партій, які змушені в підпіллі боротися проти внутрішньої та міжнародної реакції.

Неофіційний опонент член-кореспондент Академії наук УРСР, професор кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України А. Т. Чеканюк відзначив наукову цінність дисертації. З даної теми дисертант опублікував 11 наукових праць загальним обсягом близько 25 друкованих аркушів, у тому числі монографію «Преса більшовиків України в період реакції (1907—1910 рр.)».

Вчена рада Інституту історії партії ЦК КП України одноголосно ухвалила присвоїти Л. Д. Алексеєву вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. Г. Голубова

ПАВЛО АРСЕНТІЙОВИЧ ЛАВРОВ

1 червня 1973 р. після тяжкої хвороби помер завідувачий кафедрою історії Української РСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор Павло Арсентійович Лавров.

П. А. Лавров народився 12 липня 1903 р. у с. Радовці на Хмельниччині в сім'ї селянина-бідняка, де й почав свій трудовий шлях. У 1915 р. пішов працювати наймитом до поміщика, а потім до куркулів. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції його життєвий шлях тісно пов'язаний з біографією нашої країни. Павло Арсентійович належав до тієї когорти інтелігентів, які були органічно пов'язані з народом, були його часткою.

З жовтня 1922 р. П. А. Лавров член ВЛКСМ, через рік його відраджено на навчання у Радпартшколу, після закінчення якої працював секретарем сільського осередку (с. Заньковці), згодом завідував відділом пропаганди в Деражнянському РК ЛКСМУ. У 1926 р. Павло Арсентійович пішов на робітфак при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, а потім до Київського інституту народної освіти. В 1933 р. закінчив історичний факультет Київського університету, де й був залишений на викладацькій роботі.

Роботу викладача П. А. Лавров поєднував з науковою діяльністю. Головну увагу дослідник звертав на вивчення соціальної, класової історії робітників і селян. Наслідком його багаторічних наукових досліджень стала кандидатська дисертація про боротьбу селянства Правобережної України, зокрема, Поділля, проти соціального і національного гніту в XIX ст., захищена в 1939 р.

Після захисту дисертації П. А. Лавров працював одночасно зав. каф. історії Української РСР і деканом історичного факультету.

У тяжкі роки Великої Вітчизняної війни П. А. Лавров перебував у лавах Радянської Армії, виховував молоде покоління офіцерів, своєю великою пропагандистською роботою сприяв перемозі радянського народу над фашистськими загарбниками.

Демобілізувавшись з армії, П. А. Лавров повернувся на викладацьку роботу в університет і знову очолив кафедру історії УРСР. Разом з тим, багато зусиль він докладав до науково-дослідницької роботи. На основі документальних матеріалів П. А. Лавров створив монографії «Робітничий рух на Україні в 1913—1914 рр.», «Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.)», що стали основою його докторської дисертації, яку він захистив у 1957 р.

За час науково-педагогічної роботи П. А. Лавров написав понад сто наукових праць. Він — співавтор великих колективних праць «Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії Київської обласної партійної організації», «Історія Київського університету» та ін.

Проф. П. А. Лавров виховав велику плеяду науковців-істориків, які нині працюють у багатьох наукових установах і вузах нашої країни. До останніх днів свого життя він провадив велику громадсько-політичну роботу: був головою Вченої ради історичного факультету по захисту дисертацій, членом вчених рад Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КП України, членом редакційних колегій «Советской исторической энциклопедии», «Радянської енциклопедії України», УРЕ, та ін.

Багато років Павло Арсентійович був членом Вищої атестаційної комісії СРСР, членом редколегій журналу «Вопросы истории», «Українського історичного журналу», редактором документальних збірників, колективних праць, монографічних досліджень. П. А. Лавров користувався великою повагою, любов'ю і авторитетом серед науковців, викладачів, студентів університету. За заслуги на ниві наукової і педагогічної роботи його було двічі нагороджено орденом «Знак пошани» та медалями.

Від нас пішла людина великого серця і розуму, самовідданої невтомної праці. Світла пам'ять про Павла Арсентійовича Лаврова назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

28 лютого 1973 р. Президія Республіканської ради по координації наукової роботи історії КПРС і КП України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій:

Гонтар Т. М. (Львів) — Діяльність місцевих більшовицьких організацій у період спаду першої російської революції.

Суховерхов М. М. (Харків) — Історія більшовицьких організацій України періоду першої світової війни в радянській історіографії.

Шамко В. І. (Одеса) — Боротьба партії більшовиків за демократичну модель у період підготовки і проведення соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.).

Крупенков М. П. (Харків) — В. І. Ленін — ініціатор і натхненник дослідження Курської магнітної аномалії (1918—1924 рр.).

Міхеев С. П. (Миколаїв) — Діяльність КП України по залученню демократичної інтелігенції на сторону Радянської влади в роки громадянської війни.

Тимошенко І. І. (Запоріжжя) — Діяльність В. І. Леніна по підготовці, розміщенню, вихованню партійних і радянських кадрів (кінець 1920—1923 рр.).

Ляшук В. Є. (Ровно) — КПЗУ і дитячий комуністичний рух в Західній Україні (1923—1938 рр.).

Проценко П. І. (Дніпропетровськ) — Керівництво КП України підготовкою науково-технічної інтелігенції в період будівництва фундаменту соціалізму (1925—1932 рр.).

Коршунова Т. П. (Харків) — Діяльність КП України по створенню і вихованню кадрів художньої інтелігенції в роки перших п'ятирічок.

Кузьмін О. С. (Київ) — Ідейно-політична робота партійних організацій України серед трудящих в роки першої п'ятирічки.

Федорова В. К. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню колгоспного селянства (1933—1937 рр.).

Василевський А. Ф. (Житомир) — Роль партійної преси України у воєнно-патріотичному вихованні трудящих (1938—1941 рр.).

Присяжнюк В. М. (Житомир) — Роль партійної преси України в боротьбі за розвиток важкої промисловості і зміцнення обороноздатності країни (1938—1941 рр.).

Касперович М. К. (Донецьк) — КП України в боротьбі за виконання плану третьої п'ятирічки в галузі промисловості (1938 — червень 1941 рр.).

Радченко С. С. (Київ) — Історія партійних видавництв на Україні.

Коровяков М. А. (Севастополь) — Комуністи — захисники Севастополя у європейському руху опору фашизму (1941—1945 рр.).

Белінський М. Я. (Львів) — Роль підпільної і партизанської преси західних областей України по мобілізації трудящих на всенародну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.).

Сльота В. П. (Дніпропетровськ) — Запорізька обласна партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

Ганін А. С. (Харків) — Партійно-політична робота серед бійців 2-ої гвардійської танкової армії в ході Вісло-Одеської, Східно-Померанської і Берлінської операцій на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни.

Рященко Д. С. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому зростанню ролі робітничого класу України в суспільно-політичному житті республіки (1946—1950 рр.).

Гарац В. Й. (Івано-Франківськ) — Комуністична партія — організатор соціалістичних перетворень на Прикарпатті (1945—1952 рр.).

Ротко М. В. (Севастополь) — Використання Соціалістичною Єдиною партією Німеччини досвіду КППС у перебудові промисловості НДР у період створення основ соціалізму (1949—1955 рр).

Денисенко Г. С. (Київ) — Діяльність КП України по зміцненню провідної ролі робітничого класу в розвитку радянського суспільства (1952—1956 рр).

Черченко Л. А. (Київ) — Діяльність парторганізацій промислових підприємств України по підвищенню професійно-технічного рівня робітничого класу (1966—1971 рр).

Попов Г. Д. (Донецьк) — Діяльність КП України по вивченню і поширенню передового виробничого досвіду у важкій промисловості (1966—1971 рр).

Кузнецов О. І. (Кіровоград) — Діяльність КП України по дальшому розвитку інтернаціональних зв'язків і виробничого співробітництва трудящих республіки з народами соціалістичних країн (1966—1971 рр).

Меланчук Є. В. (Одеса) — Діяльність парторганізацій України по дальшому розвитку текстильної промисловості республіки (1966—1971 рр).

Туркіна Н. В. (Запоріжжя) — Діяльність Комуністичної партії України по залученню робітників до управління виробництвом (1966—1971 рр).

Сидоренко М. О. (Харків) — Діяльність КП України по дальшому розвитку нафто- і газобудівної промисловості у республіці (1959—1965 рр).

Штефан В. Л. (Кіровоград) — Діяльність КП України по дальшому розвитку лєнінських принципів кадрової політики (1966—1971 рр).

Бокова Н. І. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій України по дальшому розвитку марксистсько-лєнінського світогляду робітничого класу (1966—1971 рр).

Маренич М. М. (Київ) — Діяльність сільських партійних організацій України по підвищенню дисципліни і відповідальності комуністів (1961—1966 рр).

Злотникова Л. В. (Київ) — Роль комсомольської преси України в комуністичному вихованні молоді (1966—1971 рр).

Джос Ф. Х. (Київ) — Керівництво парторганізацій України діяльністю трудових колективів по підвищенню виробничої і суспільно-політичної активності робітничої молоді (1966—1971 рр).

Шматков І. М. (Харків) — Діяльність політорганів і партійних організацій по вихованню воїнів у дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1966—1971 рр).

Єрнеева К. Х. (Харків) — Регулювання зростання і соціального складу КП України (1966—1971 рр).

Шендрик В. І. (Одеса) — КППС у боротьбі за зміцнення дружби народів і інтернаціональне виховання трудящих (1966—1971 рр).

Єршова О. В. (Львів) — Діяльність КППС по дальшому розвитку і зміцненню культурного співробітництва трудящих РРФСР і УРСР (1961—1966 рр).

Стрихар А. В. (Донецьк) — Керівництво КП України оборонно-масовою роботою серед трудящих (1961—1966 рр).

Бесараб В. О. (Київ) — Діяльність КП України по зміцненню соціалістичної законності і правопорядку в республіці (1959—1971 рр).

Канашевич В. Д. (Київ) — Тема дружби народів СРСР в партійно-радянській пресі України у період підготовки і святкування 50-річчя утворення СРСР.

Мамін Б. І. (Київ) — Діяльність КППС по підвищенню суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції (1966—1971 рр).

Ткаченко А. Д. (Ужгород) — Комсомол — бойовий помічник партійних організацій України в боротьбі за науково-технічний прогрес у промисловості (1961—1966 рр).

Сабіна А. М. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій України по підвищенню трудової і суспільно-політичної активності робітничого класу (1966—1971 рр).

Олешко А. І. (Комунарськ) — Діяльність КП України по дальшому поліпшенню охорони здоров'я трудящих промислових підприємств Донбасу (1966—1971 рр).

Гнатів Г. П. (Київ) — Роль партійної преси України в економічному вихованні трудящих (1966—1971 рр).

Буслаєв Л. І. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій вугільної промисловості України по розвитку соціалістичного змагання (1966—1971 рр).

Юрчик Ю. А. (Одеса) — Діяльність КП України по ідейно-політичному вихованню інженерно-технічної інтелігенції промисловості республіки (1966—1971 рр).

Мальчик Ю. М. (Київ) — Діяльність КППС по підвищенню творчої активності робітничого класу в здійсненні науково-технічного прогресу (1966—1971 рр).

Сорока П. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів у розвитку сільськогосподарського виробництва (1966—1971 рр).

Башмаков Х. А. (Київ) — Партійне керівництво розвитком творчої активності трудівників села (1966—1971 рр).

Бутенко Р. К. (Київ) — Партійна преса України в боротьбі за впровадження передового досвіду і досягнень науки і сільськогосподарське виробництво (1966—1971 рр).

Горбенко Л. Л. (Кривий Ріг) — Діяльність КП України по ідейно-політичному вихованню колгоспного селянства в роки восьмої п'ятирічки.

Ніколаєв В. М. (Харків) — Діяльність КП України по розвитку спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва (1966—1971 рр).

Тищенко М. М. (Київ) — Діяльність КП України по підготовці кадрів для сільського господарства в системі профтехосвіти (1966—1971 рр).

Чорновол П. П. (Львів) — Діяльність парторганізацій України по дальшому розвитку міжколгоспних зв'язків (1961—1966 рр).

Монографії

Кравченко В. О. (Харків) — Діяльність КП України по ідейно-політичному вихованню трудящих західних областей республіки (1944—1950 рр).

Курий Г. М. (Київ) — Партійна і державна діяльність Г. І. Петровського на Україні (квітень 1919—1938 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Одеського держуніверситету «Комуністична партія України в боротьбі за технічний прогрес».

РЕЗЮМЕ

В. К. Василенко. Развитие КПСС марксистско-ленинских идей о трудовом воспитании масс.— В статье раскрываются марксистско-ленинские положения о трудовом воспитании масс и их дальнейшее развитие в программе КПСС, в решениях XXIII и XXIV съездов партии, в партийных документах, посвященных 50-летию образования СССР.

В. Г. Королько. Несостоятельность буржуазной стратегии классового разоружения сознания трудящихся.— В условиях борьбы двух социальных систем, усиления классовой борьбы в странах капитала, монополистическая буржуазия, стремясь усовершенствовать традиционные методы своего господства, вынуждена прибегать к уточненной стратегии, всевозможным хитроумным махинациям и уловкам, чтобы обезоружить классовое самосознание трудящихся. Статья раскрывает полнейшую беспомощность и несостоятельность этих попыток.

Ф. И. Стеблій. Крестьянское движение в Восточной Галиции во время революции 1848—1849 гг.— В начале 1848 г. в странах Европы вспыхнули буржуазные и буржуазно-демократические революции. На широком конкретном материале автор показал, какое влияние оказали события в странах Западной и Центральной Европы на западноукраинские земли, которые находились под гнетом Австрии. Особенно большой размах приобрело крестьянское движение в Восточной Галиции, которое стало составной частью революции в Австрийской монархии и вместе с тем одной из ярких страниц освободительной борьбы украинского народа.

О. О. Шишов. Тактика компартий развитых капиталистических стран в работе среди прогрессивной молодежи.— В статье рассказывается о прогрессивном молодежном движении в капиталистических странах, о работе компартий среди леворадикальных организаций молодежи с целью вовлечения их в общее русло борьбы за демократические права и свободы.

SUMMARIES

V. K. Vasilenko. Development of the Marxist-Leninist Ideas of Labour Education of Masses by the CPSU.— The paper deals with the Marxist-Leninist Principles on labour education of masses and their further development in the CPSU program in decisions of the 23th and 24th Party Congresses, in Party documents dedicated to the 50th Anniversary of the CPSU formation.

V. G. Korolko. Groundlessness of the Bourgeois Strategy of Class-Consciousness Desarmament of the Working People.— Under conditions of struggle between two social systems, monopolistic bourgeoisie, striving for improving traditional methods of its rule, is compelled to resort to the refined strategy, to all sorts of sly intrigues and tricks to disarm class-consciousness of the working people. The paper reveals the utter helplessness and groundlessness of these attempts.

F. I. Stebly. The Peasant Movement in East Galitsia during the Revolution of 1848—1849.— At the beginning of 1848 the bourgeois and bourgeois-democratic revolutions broke out in the Europe countries. The author showed on many facts what influence the events in the Western and Central Europe countries made on the Western Ukrainian lands which were under oppression of Austria. The peasant movement in Eastern Galitsia especially gained in scope and became both a constituent of the revolution in Austrian empire and one of the bright pages in the liberation struggle of the Ukrainian people.

O. O. Shishov. Tactics of Communist Parties of Developed Capitalist Countries in Work among the Progressive Youth.— The paper deals with the progressive youth movement in capitalist countries, with work of the Communist parties among the left-radical organizations of youth for the purpose of their involvement into the common flow of struggle for democratic rights and liberties.

АНДРЕЕВ М. А.— Зарубежная китайская буржуазия — орудие Пекина в Юго-Восточной Азии, изд-во «Международные отношения», М., 1973, 191 с.

БОНЕВ В.— О едином, народном и отечественном фронте в Болгарии, изд-во «Прогресс», М., 1973, 477 с.

ВОДАРСКИЙ Я. Е.— Население России за 400 лет. [XVI—начало XX вв.], изд-во «Просвещение», М., 1973, 159 с.

ДАНЦИГ Б. М.— Ближний Восток в русской науке и литературе. Дооктябрьский период, изд-во «Наука», М., 1973, 434 с.

ДИХАН М. Д.— Болгары-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр., Видавництво Київського університету, 1973, 159 с.

ДМИТРЕНКО Т. и КУЗАКОВА В.— Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни. 1945—1972 гг., изд-во «Знание», М., 1973, 64 с.

ИВАНОВА Ю. В.— Северная Албания в XIX—начале XX в. Общественная жизнь, изд-во «Наука», М., 1973, 256 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах Ровенська область, К., 1973, 655 с.

КАРДАНОВ Ч. Э.— Из истории отношений между адыгейскими народами и Россией в XV веке. 1550—1580 гг., изд-во «Эльбрус», Нальчик, 1972, 164 с.

КАСЬЯНЕНКО В. И.— Проблемы создания материально-технической базы коммунизма. Историографический очерк, изд-во «Мысль», М., 1973, 182 с.

КИРЕЙ Н. И.— Алжир и Франция. 1962—1971. Проблемы экономических и политических отношений, изд-во «Наука», М., 1973, 236 с.

Книга для читання з історії стародавнього світу, вид-во «Радянська школа», К., 1973, 216 с.

КУВАЛДИН В. Б.— Интеллигенция в современной Италии. Положение, психология, поведение, изд-во «Наука», М., 1973, 247 с.

МАЛЕТИН Н. П.— Внешняя политика Индонезии. 1959—1972 гг., изд-во «Международные отношения», М., 1973, 208 с.

Марксистско-ленинская методология военной истории, изд-во «Наука», М., 1973, 294 с.

ПОКРОВСКИЙ Н. Н.— Актовые источники по истории черносошного землевладения в России XIV—начало XVI в., изд-во «Наука», Новосибирск, 1973, 23 с.

ПРОЩАРУК Г.— Відтворення робочої сили на сучасному етапі комуністичного будівництва, Політвидав України, К., 1973, 286 с.

РОТШТЕЙН Э.— Внешняя политика Англии и ее критики. 1830—1950, изд-во «Прогресс», М., 1973, 148 с.

СЛУЦКИЙ В. Д.— Марксизм и рабочее движение в Англии конца XIX—начала XX в., Издательство Киевского университета, 1972, 222 с.

Социалистическое соревнование в промышленности СССР, Профиздат, М., 1973, 368 с.

ТУПОЛЕВА Л. Ф.— Социалистическое движение в Англии в 80-е годы XIX века, изд-во «Наука», М., 1973, 263 с.

ШЕВЧЕНКО О. О.— Борьба народів країн Близького Сходу проти неоколоніалізму, вид-во «Знання», К., 1973, 48 с.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 6 (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, Горького, 3. Телефон: 24-29-92. Издательство «Наукова думка», Киев, Респина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0, Учетно-издат. листов 14,48. Тираж 8951. Цена 40 коп.